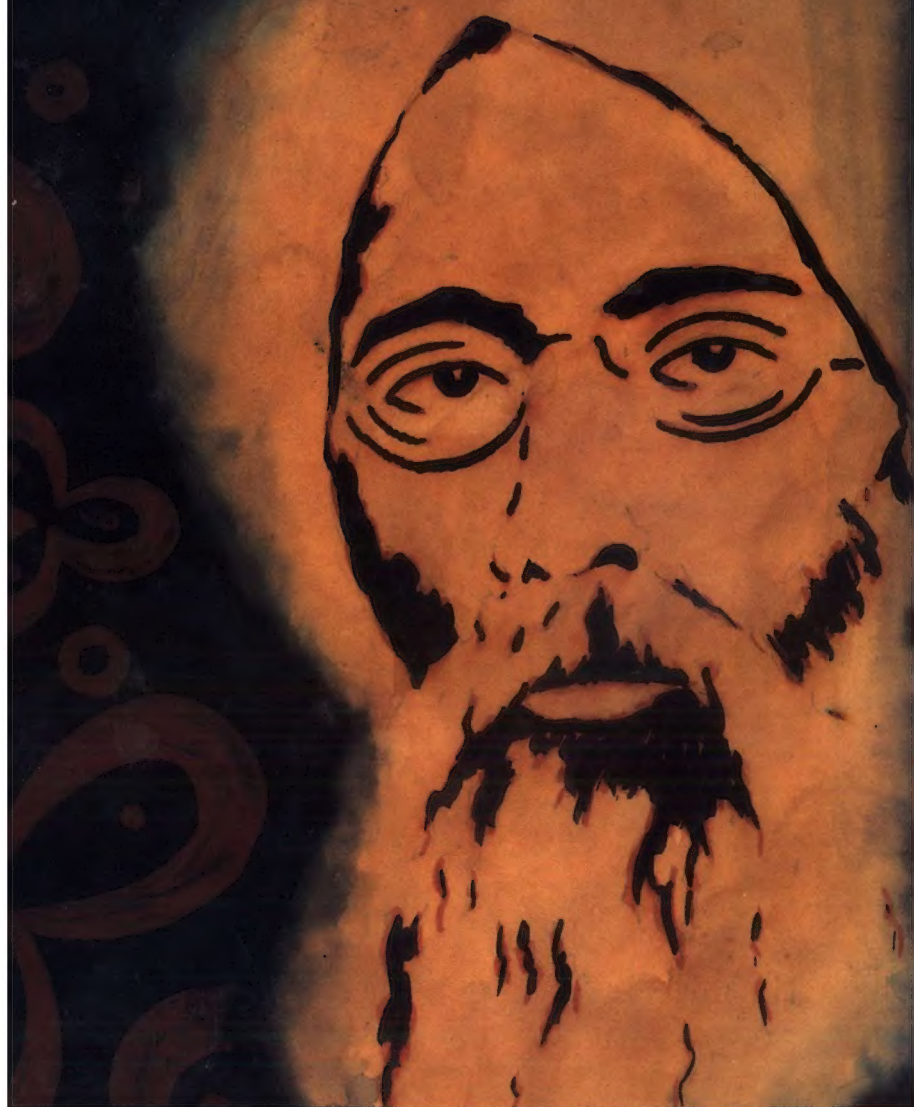

راج رشي ديوان ڏيارام گدومل

جيون چتر

راج رشي ديوان ڏيارام گدومل

[جيون چتر]

پروفيسر شيوارام نرسنگهداس ڦيرواڻي

سند گريجوئيٽس ائسوسيئيشن

ڪتاب جا سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو	راج رشي ديوان ڏيارام گدومل جو جيون چرتر
ليکڪ	پروفيسر شيوارام نرسنگهداس ڦيرواڻي
ڇاپو پهريون	1938ع
ڇاپو ٻيو	جولاءِ 2000ع
تعداد	1000 ڪاپيون
ٽائيل	منور ابڙو
ڪمپوزنگ	پيس ڪمپوزرس، 5/11، رمپا پلازه، ايم اي جناح روڊ ڪراچي، فون: 7762272
ڇپائيندڙ	ڪاهوڙي پبليڪيشن سنڌ گريجوئيٽس ائسوسيئيشن 10/7، رمپا پلازه، ايم اي جناح روڊ، ڪراچي فون: 7765867، فيڪس: 7724359
پرنٽر	علمي گرافڪس، فون: 6312786 - 6372706
قيمت	150/= روپيا

The Name of Book: **Raj Rashi Dayaram Gidumal**
[A Biography]

By: Prof. Shewaram N. Pherwani

First Addition 1938

Second Addition July. 2000

Published by: **Khahori Publication**

Sindh Graduates Association

10/7, Rimpa Plaza, M.A. Jinnah Road, Karachi.

Phone: 021-7765867 Fax: 7724359

سوچي پتر

5	ارپڻ پتر
7	ٻه اکر ظفر جوڻيجو
9	مهاڳ پروفيسر شيوارام ڦيرواڻي
13	شهاڻي گهراڻي بابت نوٽ
15	باب پهريون اصل، نسل ۽ جنم
19	باب ٻيو وديا پرائڻ
21	باب ٽيون الفنسٽن ڪاليج
23	باب چوٿون ڪراچي
39	باب پنجون احمد آباد
45	باب ڇهون شڪارپور
53	باب ستون هندستان جو سفر
79	باب اٺون حيدرآباد
91	باب نائون ريفارم ائسوسيئيشن
101	باب ڏهون پليگ ۽ ڏڪار ۾ سهاڻا ۽ شيوا
109	باب يارهون خاندنش، سورت ۽ احمد آباد
117	باب ٻارهون سيواسدن، بئندورا ۽ اڪانت رهاڻ
144	باب تيرهون جماعتون
168	باب چوڏهون ڏيارام جا خط
194	باب پنڌرهون ڏيارام جا ليک
272	باب سورھون آخرين سکيا

ارپڻ ٿو ڪريان

شرڏا، سمنان ۽ نمرتا سان
 راج رشي ديوان ڏيارام گدومل
 ايشوي پراپتي ۽ ڳت هتجي اتساهڪ،
 گرونجي چمرن ۽ ڪملن ۾

شل سندس جيون چرتر مان
 ڪا جيوٽ لاءِ سڄي جوت پرايون!

دعا جو اميدوار
 شيوا رام نرسنگهداس ڦيرواڻي

به اکر

سند بر عوامي جاڳرتا، هلچل ۽ پلائيءَ جون ڪوششون ايتريون ئي پراڻيون آهن، جيتري خود سند. اها ٻي ڳالهه آهي ته انهيءَ جا رُجُحان ۽ نمونا مختلف ۽ دورن ۾ ڌار ڌار ضرور رهيا آهن پر هڪ ڳالهه سڀني ڪوشش ۾ نظر ايندي اها آهي هتي جي عوام جو ڀلو، پوءِ ڇو اها سند سڀا هجي، محمدين ائسوسيئيشن هجي يا سند هاري ڪاميٽي هجي، انهن ۽ انهن کان سواءِ اهڙين ٻي شمار عوامي ڪوشش جو محور سند ۽ سنڌي عوام رهيو آهي ۽ اها پڻ ڪوشش ۽ اميد آهي ته اڳتي به سند اندر ڪم ڪندڙ تنظيم جو مرڪزي نقطو سند جو مفاد رهندو.

سند گريجوئيٽس ائسوسيئيشن، جيڪا سند جي شعور جو تسلسل آهي، اها ائسوسيئيشن پنهنجو پاڻ کي پابند ٿي سمجهي ته رڪارڊ جي ڌرتيءَ لاءِ انهن سڀني ماڻهن جي ڪم کي وري ٻيهر منظر عام تي آڻي جن کي اسان جي پنهنجي ڪوتاهين، تنگ نظريءَ ۽ غير رواداريءَ جي ڪري اسان سڀني کان وسري ويا هئا. ڏيا رام گدومل جي زندگيءَ بابت ڪتاب ۽ اهڙا ٻيا ڪتاب آڻي اسين اها ڳالهه ثابت ڪرڻ ٿا چاهيون ته سماجي ڪم، حقيقت ۾ عوام جو پرجهلائو ۽ طرفدار هوندو آهي، اهڙي سوچ جون پاڙون ورهاڱي کان اڳ به سند اندر موجود هيون.

هن ڪتاب ۾ ڪيترن ئي سائين سهڪار ڪيو آهي جنهن ۾ محترم نورالدين سرڪي، محترم خادم جلال، رفيق منگي، سرتاج عباسي، ممتاز خاصخيلي، گلشن مزناڻي ۽ عابد چنا شامل آهن.

انهيءَ کان سواءِ، محترم ولي محمد روشن، بخش علي لاکي ۽ ڊاڪٽر سليمان شيخ جي همت افزائي ۽ رهبريءَ بغير هي پراجيڪٽ پاڻي تڪميل تائين نه پهچي سگهي ها، کين مان اڳتي به اهڙي ئي اميد آهي. اسان کي اميد آهي ته هيءُ ڪتاب انهن سڀني فردن لاءِ اتساه جو سبب بنجندو جن جو عشق اڃا تائين سلامت آهي.

ظفر جوڻيجو

ڊائريڪٽر پراجيڪٽس

سِڪا

مهاڳ

راج رشي ديوان ڏيارام گدومل جو نالو هند ۽ سنڌ ۾ مشهور آهي؛ پر سندس جيون ڇرتر جي حقيقتن ڇي ڪن ٿورن کي سڏ آهي. انهيءَ ڳالهه جي گهڻي ضرورت ڏسي، مون پنهنجون اونهاري جون ٻه موڪلون سندس حياتيءَ جي احوال گڏ ڪرڻ ۾ صرف ڪيون ۽ جيڪي حقيقتون هت آيون اٿم، سي هن پستڪ ۾ پيش ڪيون اٿم. مان انهن سڀني سڃڻ جو شڪر گذار آهيان، جن پنهنجو قيمتي وقت ڏيئي ديوان صاحب بابت مونکي خبر چار ڏني آهي. خاص ٿورائتو آهيان ديوان صاحب جي پائنتي سرگواسي ديوان شيرومل چئراءِ جو ۽ ديوان صاحب جي پٽ ديوان ڪيولرام جو ۽ ديوان صاحب جي ناني ديوان ناڪر داس جو، جو انهن اها وڏي ڀلائي ڪئي جو جيڪي گهربل ڪتاب ۽ ڪاغذ وٺڻ هئا، سي سڀ ڪي مهينا منهنجي حوالي ڪيا. انهيءَ وقت ۽ پوءِ به جيڪي مون کائڻ پي پيو، تنهن جو جواب خوشيءَ سان پئي ڏنائون. سرگواسي ديوان شيرومل ته ڏينهن جا ڏينهن سموريون حقيقتون ۽ احوال مونکي لکائيندو رهيو. انهن تنهي صاحبن جي مدد کانسواءِ آءٌ هي ڪتاب لکي ڪين سگهان ها.

”جيوت مها پرشن جي اسان سيڪاري اي،

جيوت ڪجي سڦلي، ڀلو وهائجي وي.“

(غريب)

پروفیسر شیوارام قیرواٹی

من جي اسٽرتا، سڌاري ۽ آند لاءِ مهاپرن جا جيون چتر تمام سٺو اڀاءُ آهن. پنهنجي گروءَ راج رشي ديوان ڏيارام جي جيون چتر لکڻ ۽ ويچارڻ ڪري منهنجي ذهن کي خوشي ۽ روح کي سک ۽ جهجهو فائدو پهتو آهي. مان گروجن جي چرن ڪملن ۾ هيءَ سندن زندگيءَ جي ڳالهه ۽ مختصر سکيا اڀرن ٿو ڪريان. جيڪڏهن پاڻڪن کي به پرسنتائي ۽ ڪو لاپ حاصل ٿيو، ته پنهنجو خوش قسمتي سياڻو سمجهندس.

هيءُ پستڪ مون ۲۲ جولاءِ ۱۹۳۲ع ۾ لکي پورو ڪيو هو. درستيءَ، سميتي ۽ سڌارن لاءِ اشارا لاپ ڪرڻ جي ويچار کان ڪيترن سڄڻن وٽ هيءُ مسؤدو موڪليو ويو. مان انهن سڀني دوستن جو شڪر گذار آهيان، جن هن پستڪ جي لکڻ، نظر مان ڪڍڻ، يا سڌارڻ يا پروفن ڏسڻ ۾ مون کي مدد ڪئي آهي. خاص طرح پروفيسر پيرو مل جو شڪر گذار آهيان جو سندس نوٽ ڪيترن هنڌن تي ڏسان ٿو ۽ متر وادومل مولچند رٿاڻڙڊ ماسٽر جو، جنهن مسؤدو ۽ پروف گهڻي تڪليف وٺي باريڪ نظر مان ڪڍيا آهن. تنهن هوندي به جيڪڏهن ڪي چڪون هٿ هٿ رهجي ويون هجن ته انهن لاءِ پڙهندڙ ڪميا ڪندا ۽ مهرباني ڪري ڪڇ ڇڏي سچ مان سکيا پرائڻ جي ڪوشش ڪندا.

ڏسڻ ۾ ايندو ته هن پستڪ جا ٿلهي ليکي ٻه ڀاڱا ڪيل آهن. پهرئين ڀاڱي ۾ باب ٻارهين صفحي ۱۸۰ تائين گهڻي قدر راج رشيءَ جي حياتيءَ جون ٻاهريون حقيقتون ڏنل آهن. پوئين ڀاڱي ۾ سندس حياتيءَ جون اندريون احوال ڏنو ويو آهي، جو سندس جاري ڪيل سنسٽائن، عزيزن ۽ دوستن ڏانهن لکيل خطن ۽ تصنيف ڪيل ڪتابن مان ظاهر آهي. ڪنهن به مها پرش جو جيون چتر سمجهڻ لاءِ، سندس حياتيءَ جي ٻاهرين حقيقتن کان به وڌيڪ ضروري آهي سندس حياتيءَ جو اندريون احوال سمجهڻ، سندس آتمڪ امنگ ۽ اشارا جهڻ، جيڪي پاڻڪ هن مها پرش جي جيوت جو رس سچيءَ طرح چڪڻ ۽ ماڻڻ

چاهين، تن کي وينتي آهي ته پويون پاڻو پهرئين پاڻي کان به وڌيڪ
 غور سان پڙهن ۽ چاهه وڌائي راج رشيءَ جا اصلي ليک ۽ پستڪ خاص
 طرح من لاءِ چابڪ ۽ رهاڻ پاڻ پڙهي ڏسن، ته پنهنجو پاڻ سمجي
 سگهندا، ته هن مها پرش جي حياتيءَ جي سچي هڪار ڪهڙي هئي.
 مان آخر ۾ ٿورائڻو آهيان، پنهنجي معزز متر، سڪ پڙهي سڀاڻو جي
 مورتِيءَ راءِ بهادر ديوان تاراچند شوقيرام جو، جنهن وٽ هر هڪ
 ايندڙ لاءِ مٺا ٻول ۽ مٺا ٽول هر وقت موجود آهن. منجهانئس اسانجي
 اصلوڪي تهذيب جي صبر ۽ شڪر، ادب ۽ آدرش جي سڪ پيئي لهي.
 ديوان تاراچند صاحب پنهنجي حب ۽ قرب سان مونکي موهي وڌو آهي
 ۽ وڏيءَ دل سان مهرباني ڪري هن پستڪ جي ڇپائڻ جو سمورو
 بندوبست پاڻ تي هموار ڪيو آهي. سندس سهائتا کانسواءِ هنن هٿ
 ڪيلن حقيقتن ۽ راج رشي ديوان ڏيارام جي اوج آدرشن تي ويچارن جو
 فائدو، ٻانڪن کي پرايٽ ڪين ٿي سگهي ها. شڪرانا آهن ايشور جا
 جنهن جي ڪرپا سان هي يگيگ هن ريت پورو ٿي سگهيو.

شيو رام نرسنگهداس

قيرواڻي

ديوان چوهڙ سنگهه

جو بنگلو

حيدرآباد سنڌ

۲۲ جولاءِ ۱۹۳۸ع

شهاڻي گهراڻي بابت نوٽ

پروفيسر پيرومل وٽان معلوم ٿيو اتر ته حيدرآباد ۾ جيڪي هاڪارن عاملن جون آڪهيون آهن، تن مان شاهائين جي آڪهه به آهي. سنڌ جون گهڻو ڪري، سڀيئي آڪهيون پنهنجي وڏي ڏاڏي جي نالي پٺيان سڏجن ٿيون، پر هن آڪهه جي حالت ۾ ائين نه آهي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ شاهه بهارو چانڊڪي پرڳڻي ضلع لاڙڪاڻي جو حاڪم هو، جنهنجي تربت اڄ تائين لاڙڪاڻي ۾ آهي. جيڪي ديوان وٽس نوڪري ڪندا هئا، سي سندس نالي پٺيان پاڻ کي شهاڻي سڏائڻ لڳا.

انهن ديوانن مان ڪي حيدرآباد آيا ۽ ڪي اصل لاءِ لاڙڪاڻي طرف رهيا، جنهنڪري شهاڻي پنهني هنڌ موجود آهن. تنهن کانسواءِ شاهه بهاري ۽ سندس عملي کي جيڪي مودي سيدو پاڌو پهچائيندا هئا، سي به پاڻ کي شهاڻي سڏائڻ لڳا ۽ انهن جي اولاد مان ڪي اڄ تائين ساهتي پرڳڻي، خاص ڪري ٺارو شاهه ۾ آهن.

حدرآباد ۾ شهاڻين جا ڪيترا گهر آهن، پر سڀني مان ٻن گهرن جو نالو برڪ آهي؛ هڪڙو منشي گدومل جي آڪهه جو ۽ ٻيو ڊي. جي. سنڌ ڪاليج جي سرگواسي پرنسپال شهاڻيءَ جي آڪهه جو. اهي ٻئي گهر ٻين ڪيترن عاملن جيان گروهه جا سک هئا ۽ اصل ڪيس (وڏا وار) رکيل هئن. پر منشي گدومل جي آڪهه جو اڏيري لال ۾ به يقينو هو.

اڳي منشين جو عهدو ديوانن کان به وڏو هوندو هو. ديوان هوندا

هئا ڏلون اڳاڙيندڙن جا عملدار ۽ منشي هوندا هئا وزيرن وانگر هر هڪ ضروري ڪم ۾ ميرن کي صلاح مصلحت ڏيندڙ عملدار.

منشي گدومل کي چار پٽ ۽ ٽي ڌيون هيون. پهريون پٽ هوس ديوان مينا رام، تنهن کانپوءِ تيس نياڻي، جا ديوان چانڊومل دفتردار جي پاء سان پرڻيل هئي. ان کان ننڍي نياڻيءَ جي ديوان مهتاب سنگهه سان شادي ڪيل هئي، جنهن جو پٽ هو ديوان آوت سنگهه. منشي گدومل جي ٻئي پٽ جو نالو هو ديوان چئنراءِ، جنهن جو وڏو پٽ هو ديوان شيرومل. تنهن کانپوءِ هو ٽيون پٽ، جنهن جو نالو هو گوبند رام، جو ويچارو سورهن ورهين جي ڄمار ۾ اتفاق سان مري ويو. پوءِ هئي هڪ نياڻي جا ديوان مينگهراج سان پرڻيل هئي، جنهنجو پٽ هو ڊاڪٽر خويچند ڪراچيءَ وارو. منشي گدومل جو ٻيون ٻيون پٽ هو ديوان ڏيارام، جو سندس ويراڳه ورتيءَ جي زماني ۾ کيس ڄائو ۽ آسيس مان حاصل ڪيل اولاد هو، جنهنجو جيون چتر هن پستڪ ۾ ڏنو ويو آهي.

باب پهريون

اصل، نسل ۽ جنم

اڏيري لال جو ميلو آهي، ٻه وياڪل ياتري پنهنجي دکايل دل کي شانتِي ڏيڻ لاءِ اُتي ويا آهن. ”شل چمي ڪنهن جا نه مرن، وڌي ڪنهن جا نه ڪرن.“ سندن ڪوٺڙ پٽ، سورهن ورهين جو، اتفاق سان بتي ٻاريندي ٺري پري ويو هو ۽ کين هميشه لاءِ جدائيءَ جو جل ڏيئي ويو هو. گوڀند سندس نالو هو. گوڀند جي اڻ مندائتي ۽ اتفاقي موت، سندس پيءُ ماءُ کي ويراڳه ڏيئي ڇڏيو هو. پنهنجي دڪي دل کي شانتِي ڏيڻ لاءِ اهي ٻئي (منشي گدومل ۽ سندس ڌرم پتي) پوءِ اڏيري لال تي ويا ۽ اُتي جي ٻائي صاحب کي پنهنجي درد جو داستان ٻڌايائون. ٻائو گريٽ صاحب به پهتل شخص هو، هنن کي دلداري ڏنائين ۽ چيائين ته فڪر نه ڪريو، اوهان کي آسيس ٿو ڪريان ته هن پٽ جي بجاءِ پترستان وري ٿيندو پر اهو منهنجي شيوا ۾ اڀڻ ڪجو. سنت جي آسيس لڳي، جو انهيءَ ورهيه سنه ۱۸۵۷ع ۾، منشي گدومل جي گهر ۾ اسانجي پياري ڏيارام جنم ورتو.“

ديوان ڏيارام ۱۸۵۷ع ۾ ڄائو هو تنهن ڪري پاڻ هڪ هنڌ چيو

اٿس ته ”منهنجو جنم بلوي واري سال ۾ ٿيو، شايد انهيءَ لاءِ ته پنهنجي ملين من جي برخلاف بلوو ڪريان!“

منشي گدومل سنسڪرت ۽ فارسيءَ جو هڪ وڏو ودوان هو. سندس پتا منشي مينگهراج جاگيرات جو منشي هو ۽ پاڻ به مير منشي هو. مير منشين جو عهدو ديوانن کان به وڏو هو. ديوان ڪوٺبو هو انهن کي، جيڪي ڏلون اڳاڙيندا هئا ۽ مير منشي هوندا هئا وزيرن جي مثل، جي ميرن کي حڪومت جي مشڪل سوالن حل ڪرڻ ۾ صلاح مصلحت ڏيندا هئا.

منشي گدومل ساڌ سنڱت جو ڪوڏيو هو، ۽ وڏو ودوان هو. پنهنجي حياتيءَ جي پوئين عرصي ۾ جڏهن سندس وڏو پٽ مينا رام صالح ٿيو، تڏهن هو گيڙوءَ رتا ڪپڙا ڪندو هو، ۽ سمورو وقت فڪر، ڌيان، گيان ۽ وديادان ۾ سڦل ڪندو هو. غريب برهمڻن کي گهرائي انهن کي ڪارائيندو ۽ سنسڪرت به سيڪاريندو هو، انهيءَ ڪري سندس سڀاٽر پٽ ديوان ڏيارام پنهنجي پتا جي نالي تي ”گدومل سنسڪرت پائشالا“ قائم ڪئي، جتي اڄ تائين سنسڪرت وديا جو پرچار هلندو رهي ٿو.

منشي گدومل گياني هو ته ڏاني به هڪڙو ئي هو. ڪوبه سوالي وٽائڻس خالي نه ويو. جنهنجي گهرج پاڻ پوري ڪري نه سگهندو هو، تنهنڪي وري پنهنجي فرزند ديوان مينا رام ڏي چئي لکي ڏيندو هو. انهن ڏينهن ۾ آدب قاعدو تمام گهڻو هوندو هو. ديوان مينا رام ڏانهن ماڻهو ويندو هو ته سڀ ڪم ڇڏي اچي پتا جي خدمت ۾ حاضر ٿيندو هو ۽ ٻئي هٿ ٻڌي پندرهن ويهه فوٽ پري اچي چپ ڪري ويهي رهندو هو جيسين سندس پتا ڌيان مان اڪيون مٽي کڻي نھاري. پٿس ڏسندو هوس ته چوندو هوس ”ميٺو آهين؟“ جي ”هائو قبل.“ پوءِ چوندو هوس ته فلاڻي جي گهرج وڃي پوري ڪر ته چوندو هو ”بچشم قبل.“

کنگریء جو پیر - دیوان مینارام گدومل

ديوان مينا رام وٽ وقت تي پورو پئسو موجود نه هوندو هو ته اڏارو وٺي به پيءُ جو حڪم بجا آڻيندو هو.

ديوان مينا رام وڪالت ڪندو هو. ڪمائيندو به خوب هو، ته به خرچ ۽ دان جي چڪ ايتري هيس، جو هڪ ئي وقت پنجاهه هزار کن ٻاهرين اوڌر ڏيئي هوندي هيس پر دان جي ڪم ۾ هو پيءُ جو چيو نه موٽائيندو هو، تنهنڪري پئس آسيس ڪندو هوس ۽ انهيءَ آسيس اڏي ڇڏيس. هڪ پيري روهڙيءَ واري پير محراب شاهه جو ڪيس مليس، پير صاحب تي خون جي تهمت هئي، جنهنڪري ڪيس ڦاسيءَ جي سزا جو ڊپ هو، پر ديوان مينا رام اچي ڪڇي ڇڏائي آيس. انهيءَ تي پير صاحب اهڙو گد گد ٿيو جو ڪيس هڪ لک رپيا فيءَ طور ڏنائين! سندس شاهوڪاريءَ جو بنياد اجهو ائين پيو.

ڏيا رام جي جنم کانپوءِ جلد ئي ديوان مينا رام جي پالڪ جو چالاڻو ٿيو. ديوان مينا رام جي گهر واريءَ جي دل ٺارڻ لاءِ سسٽس ڏيارام کي ڪٿي سندس گود ۾ وڌو؛ جنهنڪري منڍ کان وٺي ئي ديوان ڏيارام کي گويا ٻن مائڻ جو پيار نصيب ٿيو. سندس گهر جي ڀرسان ٻائي گريٽ صاحب جو ٽڪاڻو اڄ تائين آهي. اهو ٻاڻو وڏيءَ ڪلا وارو هو. انهيءَ پهتل شخص جي آسيس به ديوان ڏيارام کي منڍ کان وٺي نصيب ٿي. هو گود ۾ وهاريندو هوس. ديوان صاحب لکي ٿو ته ٻائي گريٽ صاحب جي ويجهو وهڻ سان ئي سندن روحاني طاقت ۽ شائنتيءَ جو اثر مٽس ٿيندو رهندو هو. پيار وڃان هو پنهنجون مليل جون ٽوپيون به هن پالڪ جي پائڻ واسطي موڪليندو هو.

اهڙيءَ طرح ننڍي هوندي کان ئي وٺي ديوان ڏيارام پوتر اثرن ۾ پليو. هڪڙيون پڳتيءَ ڀريل ماتائون، جن کي صدمن سڄو ويراڳ ڏيئي ڇڏيو هو ۽ جن ۾ ڌرم ورتي جا گرت ٿيل هئي ۽ پوتر، داني ۽ ودوان پتا ۽ ويدر ٻائي گريٽ صاحب جهڙي پهتل شخص جي آسيس ۽ ڪرپا! انهن سڀني ڳالهين جو لاپ هن سنڌ جي لال کي منڍ کان ئي وٺي پراڻ ٿيو. ڌرم ورتيءَ جو ٻج سندس دل ۾ ٻڄڻ کان ئي ڇڄي ويو ۽ انهيءَ سندس جپوت ۾ سندر ڦل پيدا ڪيا.

وديا پرائڻ

انهن ڏينهن ۾ اڃا سنڌي سڪول جاري ڪين ٿيا هئا. آخوند مڪتب هلائيندا هئا ۽ فارسي پاڙهيندا هئا. خاص زور هوندو هو فارسي پاڙهڻ تي. ڏيارام کي به انهيءَ طرح هڪڙي هوشيار آخوند وٽ وهاريو ويو، جنهنجو نالو هو آخوند نور محمد. هو حافظ علي محمد جو ڀاءُ هو. سندس مڪتب ۱۸۸۰ع کان وٺي ۱۸۹۰ع تائين هلندو رهيو.

آخوند نور محمد پنهنجو مڪتب اچي ديوان گدومل جي جاين ۾ ڪڍيو ۽ اُتي ڏيارام ۽ ٻين کي پاڙهيندو هو. ڏهن ورهين جي ڄمار تائين ڏيارام فارسي خوب پڙهي ۽ گلستان، بوستان وغيره پڙهي پورا ڪيائين.

سنه ۱۸۶۷ع ۾ ڏيارام انگريزي سڪول ۾ داخل ٿيو. ڏيارام کي پڻ خاص طرح ماستر وسڻ مل صاحب جي سپرد ڪيو ۽ هو ڪجهه وقت هن جي سنگت ۽ حفاظت ۾ رهيو. ماستر وسڻ مل سندس چاهه پڙهڻ ۾ خوب وڌايو.

ڏيارام نهايت ذهين ۽ تيز فهم هو ۽ رڳو سٺي صحبت ۽ آزمودگارن جي اشارن جي ضرورت هيس. هاڻي ته رهبري به سٺي مليس. پنهنجي ڪلاس ۾ هو پهريون نمبر ايندو رهيو ۽ سڀ انعام ڪٽڻ لڳو. ديوان تاراچند شوقيرام جو سندس استاد هو سو اڄ ڏينهن تائين حيات آهي ۽ سندس هوشياريءَ جي ساک ڪندي نٿو ڍاڀي. ڪيترائي ڪتاب انعام مليس جي اڄ ڏينهن تائين ديوان شيرومل جي لئبرريءَ ۾ موجود آهن. سندن ڪتب ۾ جيڪڏهن ڪو فقط هڪ به

ڪتاب انعام کڻي آڻيندو هو ته هن کي چوندا هئا ته ”ڏيارام ته ڊگ ڪتاب ٿو آئي. اوهان کي ته هڪ ٻه اٺن به وڏي ڳالهه ٿي لڳي.“

هن کي هن سکول ۾ جانسن جو Lives of Poets، مئڪالي جا مضمون، مئڪالي جي مشهور هستري ۽ ٻيا اهڙا ڪتاب انعام طور مليا. هو ڪتابن پڙهڻ جو ڪوڏيو هو، سڀ انعامي ڪتاب ته پڙهندو هو، پر ٻيا به ڪئين سٺا ڪتاب جتان به ملندا هئس، سي سڀ مطالع ڪندو هو. ننڍڙيئي سندس هوشياريءَ جي گهڻي ساک هئي. ديوان تاراچند صاحب چوي ٿو ته انهن ڏينهن ۾ به هو ڪراچيءَ جي اخبارن منجهه نازڪ پنڌ تي مسئلن بابت انگريزيءَ ۾ ليک لکندو هو ۽ اهي مضمون سٺا سمجهيا ويندا هئا. سندس مضمون تمام سندر ۽ تمام اثرائتا هوندا هئا.

تن ڏينهن ۾ سندس سکول جو هيڊ ماستر ڪيشوراءِ هوندو هو، جو به سندس هوشياريءَ جي تعريف ڪندو هو. وڏي هوندي ڏيارام پاڻ ڪيشوراءِ جي ساکن جا ڍڪ ڀريندو هو. چوندو هو ته ”هن جهڙو ماستر ڪو ورلي ٿيندو.“

ديوان تاراچند صاحب، جهڙي ڏيارام جي هوشياريءَ جي ساک ٿو ڪري؛ تهڙي سندس آڊ، حب ۽ همدرديءَ جي، ڇي ماسترن توڙي وڏن جو حد ادب ڪندو هو ۽ سنگتين سان حب ۽ همدردي گهڻي هيس. ڪيترن شاگردن کي خوشيءَ سان پڙهڻ ۾ مدد ڪندو هو. انهن ڏينهن ۾ مئٽرڪ جو امتحان بمبئيءَ ۾ ٿيندو هو پر بمبئيءَ ڏانهن وڃڻ به هڪ وڏي ڳالهه هوندي هئي. ڇئن ڏينهن ۾ مس بمبئيءَ پهچبو هو. ڏيارام جي مائٽن جي هن کي موڪل ڏيڻ تي دل ٽٽي ٿي، پر مشڪل سان ماسترن جي چوڻ تي مڃتا ڏنائون. سانگي سان سندن هڪڙو عزيز ماستر هاسارام به بمبئيءَ وڃڻ وارو هو، سو ديوان مينا رام جي دل هرڪائي ويئي، جنهن وري پنهنجي پيءُ کي مڃايو جو ڏيارام کي بمبئيءَ وڃڻ جي موڪل ملي. بمبئيءَ ۾ ديوان ڏيارام سنه ۱۸۸۴ع ۾ وڃي مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو ۽ پوءِ اتي جي ايلفنسٽن ڪاليج ۾ داخل ٿيو.

ايلفنسٽن ڪاليج

ديوان ڏيارام جي وقت ۾ ايلفنسٽن ڪاليج جا پروفيسر نهايت محنتي ۽ هر طرح لائق هوندا هئا، جن جي ساڪ اڄ تائين پيئي ڳائجي. مثلاً انگريزي پاڙهيندو هو پروفيسر ورد سورت، مشهور ڪوي ورد سورت جو پوتو، فارسي پاڙهيندو هو ميرزا حيرت ۽ حسابن جو پروفيسر هو ناميارو هاتار نتوينت.

ڏيارام پنهنجي هوشياريءَ محنت ۽ نيڪ خصلتن جي ڪري پنهنجن پروفيسرن جو پيار جلد حاصل ڪيو، انگريزيءَ ۾ هوشياريءَ ڪري پروفيسر ورد سورت جو ۽ فارسيءَ ۾ هوشياريءَ ڪري ميرزا حيرت جو.

ميرزا حيرت، سچ پچ حيرت جهڙو هو، نه فقط فارسيءَ ۾ گوهر هو، پر انگريزي وديا ۽ وڳيان مان به چڱيءَ طرح واقف هو. ڏيارام کي ميرزا حيرت لاءِ تمام گهڻي عزت هئي ۽ ميرزا حيرت کي به ڏيارام لاءِ حب هئي.

پروفيسر دستور، سندس ٽن ڏينهن جو سنگتي هو. ٻئي گڏ پڙهندا هئا. ميرزا حيرت به سندس دل وٺندو هو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪا آداسائي ڏيارام کي ٿيندي هئي ته دل خوش ڪندو هوس. پاڻ ۾ چڱي محبت هين ۽ هڪ ٻئي کي رايو به ٻڌائيندا هئا. جيئن ته ميرزا حيرت چوندو هو ته مردن کي پورڻ کان ساڙڻ چڱو آهي. مردا پوريا ته ڪيئن جو ڪاڇ ٿيندا، جا ڳالهه کيس نه وٺندي هئي ۽ چوندو هو ته مان ته چاهيان ته جيڪر مونکي مرڻ کانپوءِ ساڙين ته چڱو.

حسابن جي پروفيسر هاتارنتوينت، ڏيارام کي حسابن کان ٿورو ٽهائي ڇڏيو. هڪ دفعي ڏيارام پڇيس ته ڇو اسين اهي ٿيڻيون پيون ڪيون؟ هن سبب سمجهاڻن بدران، کيس چينييو، جنهن ڪري سندس دل کٽي ٿي پيئي؛ اها اوڻائي جا هن ۾ رهجي ويئي، تنهن جي پورائي

ڪرڻ جي ضرورت کيس وڏي هوندي معلوم ٿي ۽ پوءِ هن حساب سڪڻ وري شروع ڪيا ۽ گهڻيءَ محنت کان پوءِ حساب ۾ وري پاڻ کي پختو ڪيائين.

استادن کي خبر نه پوندي آهي ته ڪڪ ٿي سڀين نه سمجهاڻڻ ڪري، هو شاگردن جي دل کي ڪيترا دفعا ڏاهي وجهندا آهن ۽ سڪڻ ۽ سڪارڻ جو وجهه سندن هٿان هليو ويندو آهي. جيئن ڪيتو کي يوناني ٻولي وري ٻڌايي ۾ سڪڻي پيئي، ڇو جو جوانيءَ ۾ دل ڏيئي نه سڪيو هو تيئن ديوان کي حساب.

انهن ڏينهن ۾ بي اي پڙهڻ لاءِ ٿي ورهيه پڙهڻو پوندو هو. امتحان به به هوندا هئا. هڪڙو ”لٽل گو“ ۽ ٻيو بي. اي. اهي ٽيئي ورهيه ڏيارام چڱي چاهه سان پڙهيو. سندس ڪاليج وارا ڪتاب ۽ نوٽ بڪ اڃا تائين موجود آهن. سندس نوٽ بڪن ۾ نهايت خبرداريءَ سان نوٽ لکيل آهن. سندس انهيءَ محنت جو هڪ نتيجو هيءُ نڪتو جو ڪاليج جي امتحانن ۾ يونيورسٽيءَ مان انعام کٽيائين. ”لٽل گو“ جي امتحان ۾ هن کي انگريزيءَ ۾ پهريون نمبر اچڻ تي انعام مليو. بڪلس هسٽري آف سوليزيشن ۽ برڪ جا ليڪ.

هن بي اي ۾ هسٽري ۽ ايڪانامڪس (ارٿ شاسٽر) خاص اڀياس لاءِ چونڊيا، ڇاڪاڻ ته پنهنجي پرنسيپال ورڊ سورت سان دل هوندي هيس ۽ اهي مضمون هو پاڙهندو هو.

هن کي بي اي ۾ ٽيلر پرائيز وارو، آرٿ شاسٽر ۽ هسٽريءَ ۾ انعام مليو. کيس ويسٽر جي ڊڪشنري ۽ سٽوري صاحب جو قاعدن جي بيت جو ڪتاب مليو.

سن ۱۸۷۷ع ۾ بي اي جي امتحان لاءِ هال ۾ ويٺو هو ته کيس پنهنجي پوڄ ۽ پياري پتا جي ديهانت جي دڪدائي خبر ملي، انهيءَ ڪري سندس دل کي چوٽ اچي ويئي؛ پر ڪيئن به امتحان پورو ڪرڻو هوس. هونءَ شايد فرسٽ ڪلاس ۾ فرسٽ نمبر اچي ها سو اچي ڪين سگهيو پر تڏهن به امتحان ۾ تمام مٿي آيو ۽ انعام کٽيائين.

ڪراچي

ماھ آگسٽ ۱۸۷۹ع کان جون ۱۸۸۷ع تائين.

بي-اي جو امتحان ڏيئي، پتا جي قضيه سبب، ڏيارام يڪدم حيدرآباد ۾ آيو. ديوان مينا رام کي پنهنجي پيءُ جو گورو گنگاجيءَ کڻي وڃڻو هو. تن ڏينهن ۾ گنگاجيءَ وڃڻ ڪو اهڙو سولو نه هو، جهڙو اڄ ڪلھ آهي. سو ديوان مينارام پهريائين چاهيو ته ڪجهه قدر پنهنجو ڪم ڏيارام کي سپرد ڪري، پوءِ وجهڻ وڃان.

ديوان مينارام زميندار هو، سندس ٻنيون تلھار جي ڀرسان چانڊڻيءَ ۾ هيون. هن ڏيارام کي ٻنين مان واقف ڪيو ۽ هڪ هڪ مهيني ۾ ڇا ڇا ڪرڻو پوندو آهي، تنهنجو تفصيل هن کي لکيائين. اهڙو ئي تفصيل وري ڏيارام پاڻ پنهنجي ڀائٽي ديوان شيرومل کي لکائي ڇڏيو جڏهن ٻين جو ڪم ترست ڪيائين. ديوان مينارام اهڙيءَ طرح، ٻين جو ڪم ڏيارام کي سپرد ڪري، پاڻ پنهنجي پيءُ جو گورو گنگاجيءَ کڻي ويو.

انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد کان سکر تائين بلڪ ملتان تائين ريل کان هئي. هتان جهاز ۾ ويندا هئا، پوءِ ريل ۾ به وقت لڳندو هو تي مهينا ڪن. انهيءَ ڪري ڇهه مهينا ڪن ڏيارام کي زمينداريءَ جي نگهباني ڪرڻي پئي. هو زمينداريءَ جو ڪم به ڪندو رهيو ۽ قاعده به پڙهندو رهيو.

تن ڏينهن ۾ سرڪاري عهدن تي هئڻ جي ڏاڍي سٺ هوندي هئي. ديوان مينارام چاهيو ته پنهنجي پيءُ کي به سرڪاري نوڪريءَ ۾ داخل ڪجي ته چڱو. صدر ڪورٽ جو جج مسٽر برڊوڊ صاحب سندس

واقف هو، ان وٽ هيءُ پنهنجي پاءُ ڏيارام کي وٺي ويو، جنهن ڏيارام جي لياقت ڪري ۽ سندس هاڪ سبب، هن کي يڪدم ۱-آگسٽ ۱۸۷۹ع کان پنهنجي آفيس ۾ سيڪنڊ ڪلارڪي سٿ ريئي مهيني پگهار تي ڏني.

برڊوڊ صاحب ڏيارام کي پتن وانگر پائيندو هو، ڇو جو هو علم جو شائق هو. وري ڏيارام به هو پروفيسر ورڊ سورت جو لاڏلو شاگرد، انهيءَ ڳالهه جو برڊوڊ وٽ گهڻو قدر هو. برڊوڊ، ڏيارام کي گهر جي پاتيءَ وانگر ڏسندو هو ۽ ساڻس خانگي ڳالهيون ڪندو هو. هڪڙي ڀيري، ڏيارام، برڊوڊ صاحب کان پڇيو ته ايتري پگهار هوندي به وئڪيشن تي ولایت نٿا وڃو، سو ڇو؟ چيائين پگهار وڏو ته خرچ به وڏا، ۽ پٽ ولایت ۾ ٿو پاڙهيان. تنهن ڪري ڪجهه نه ٿو بچي.

سال کن سيڪنڊ ڪلارڪي ڪرڻ بعد ڏيارام کي سرشتيداريءَ جو عهدو مليو. انهيءَ وچ ۾ هن ايل ايل بي به پاس ڪري ورتي. ايل ايل بي پاس ڪيائين ته پائس جو خيال ٿيو ته نوڪري ڇڏي وڪالت ڪري، جو اهو سندس ٻين پائرن جو ڌنڌو به هو ۽ وڪيلن کي ڪمائي به جام هئي. ويتر جو نامياري ديوان ڏيارام چيئمل وڏو نالو ڪڍيو هو ۽ گهڻو پيسو ڪمايو هئائين، سو سڀني تي چيو ته هيءُ به ڏيارام جهڙو بختاور ٿيندو ۽ هن جهڙو نالو ڪيندو. ديوان ڏيارام چيئمل خود به اها صلاح ڏني، تنهن ڪري ڏيارام نوڪري ڇڏڻ لاءِ تيار ٿيو.

انهن ڏينهن ۾ لارڊ لٽن صاحب هندستان جو گورنر جنرل هو ۽ افغانن سان لڙائي پئي هلي، جنهنڪري خرچ بچائڻ لاءِ سرڪار خيال ڪيو ته ڏيهي ماڻهن مان چونڊ ڪري سئچوٽري سول سروس ٺاهجي ۽ انهن کي امپيريل سول سروس وارن انگريزن جو ۽ ياڳي ۳ پتيون پگهار ڏجي. جڏهن ڏيارام، برڊوڊ وٽ استعيفيٰ ڪئي ويو، تڏهن هن ترسائيس. چيائينس ته مون وٽ ڪجهه وقت رهندين ته ان ۾ تنهنجو

ديوان ڏيارام گدومل ۱۸۷۴ع

بلو آهي. ديوان مينا رام جي به ائين صلاح ٿي ۽ هو ترسيو. سگهوئي لارڊ ري بمبئي جو گورنر صاحب، ڪراچيءَ آيو. برڊوڊ صاحب ڪورٽ پوري ٿيڻ کان پوءِ ڏيارام کي چيو ته هنر ايڪسيلنسي لارڊ ري گورنر صاحب بهادر اوهان کي ڏسڻ ٿو چاهي. ڏيارام، لارڊ ري صاحب کي ڏسڻ ويو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ سندس نالو سٽئچوٽري سول سروس ۾ داخل ڪيو ويو ۽ انهيءَ ڳالهه جي پڌرائي سرڪاري گزيت ۾ ڪئي ويئي.

بمبئيءَ مان ڪل چار ماڻهو چونڊيا هوائون: هڪڙو مسٽر ديشمڪ، ٻيو مسٽر ٽينس، ٽيون مسٽر ديوتيا ۽ چوٿون مسٽر ڏيارام. سڀئي هاڪارا گريجوئيٽ ۽ پرنسپال ورڊ سورت جا خاص لاڏلا شاگرد هئا. ڏيارام کي سرشتيداريءَ کان پوءِ يڪدم شمال ڪاز ڪورٽ جو جج ڪيو ويو، جا جاءِ هونئن فقط بئريسٽرن کي ڏيندا هئا.

سند جو سٽر

ڏيارام سند جي سٽر جو ڪوڏيو هو. ۲ آڪٽوبر ۱۸۸۱ع کان ۹ ڊسمبر ۱۸۸۱ع تائين موڪل تي شايد سند جي سٽر لاءِ ورتائين. سٽر ۾ جيڪي قابل ديد هو سو ڏيارام اخبارن ۾ لکندو هو. پوءِ ته هڪ ننڍڙو ڪتاب انگريزيءَ ۾ لکيائين جنهن ۾ پنهنجي نالي ڄاڻائڻ بدران گمنام نالو ”سگما“ ڄاڻايائين. ”سگما“ يوناني ٻوليءَ ۾ ”س“ واسطي پهريون اکر آهي جو سندس نالي شاهائي جو به پهريون اکر آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ هن سند جي مشهور شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي، اڏيري لعل ۽ سکر ۽ سيوهڻ جو بيان لکيو آهي جو تازو وري ڇپايو ويو آهي. انهيءَ ۱۸۸۲ع واري لکيل ڳتڪي مان سندس قابليت جي پوريءَ طرح پروڙ پوي ٿي. ڇا آهي سندس ڄاڻ انگريزي ساهتيه جي، ۽ ڇا آهي سندس سوکمر نظر قدرتي نظارن جي سونهن لاءِ ۽ ڇا آهي سندس آکاڻين ۽ تواريخي ڳالهين لاءِ شوق.

ڪراچيءَ جا ڪم

لارڊ رين جي ڪشاده دلي، نيڪ نيت ۽ ادار نيتيءَ تعليم يافتن جي دلين ۾ ڏاڍو اُتسام پيدا ڪيو هو ۽ سنڌ جي خوش نصيبي هئي جو ڪمشنر به مسٽر ارسڪن هو، جو بلڪل دورانديش ۽ انصاف پسند عملدار هو.

سرڪار تي ڪابه نڪته چيني ٿيندي هئي ته ان تي ڪاوڙبو ڪين هو، پر منجهس جيڪي به سچ هوندو هو تنهنجو فائدو وٺڻ چاهيندو هو، تنهن ڪري هو سنڌ سيا ڪي ڪا مخالف راجنيتڪ سيا ڪري ڪين ليکيندو هو ۽ سندن عريضن تي جوڳو ڌيان ڏيندو هو.

انهن ڏينهن ۾ سيا جو پريزيڊنٽ سيٿ آتمارام پوڄواڻي هو ۽ سندس روح ۽ جان هئا ديوان ڌيارام چيٽمل ۽ اسان جو ديوان ڌيارام. ديوان ڌيارام اندروني سڄو ڪم سيا جي لڪڙهه وغيره جو ڪندو هو. تعليم کاتي وارن پنهنجي اخبار سنڌ سڌار (جنهن ۾ ڪوٽ هئي) هن کي سونپي ڏني.

ديوان ڌيارام چيٽمل سان شامل ڪيترا پارسي ۽ مسلمان دوست به هئا. انهن مان مسٽر پوڄاجي ۽ دوراجي ٻئي سنڌ ٽائيمس جا مالڪ هئا. انهن کي ديوان ڌيارام چيٽمل سمجهايو ته اهي سنڌ سڌار به وٺڻ قبول ڪن ۽ سنڌ سيا انهن کي هڪڙو ايڊيٽر چونڊي ڏيندي جيڪو ٻئي اخبارون هلائيندو. پهريون ايڊيٽر، جو ڌيارام جي بندوبست ۽ صلاح سان چونڊيو ويو، سو هو سادو هيرانند.

سادو هيرانند جي خطن مان صاف ظاهر آهي ته ڪم جو گهڻو حصو ڌيارام ڪندو هو. اها ڳالهه سادو هيرانند کي پسند نه آئي ۽ ڪلڪتي مان مسٽر گپتا کي گهرائي ورتائون، جنهن انگريزي اخبار جو بوجهو پاڻ تي کنيو.

ميونسپل ائڪٽ جو سڌارو

آڪٽوبر ۱۸۸۴ع ۾ ميونسپل ائڪٽ جو سڌارو ٿيو. سنڌ سيا،

انهن بلن تي جيڪو بحث مباحثو ڪيو هو، تنهن ۾ ڏيارام گهڻو بهرو ورتو هو. عريضيون جيڪي سرڪار کي ڪيون ويون، تنهن ۾ به سندس هٿ هو.

سند سيا تمام گهڻي ڪوشش ڪئي ته چڱا ماڻهو چونڊجن، پر هاڻي ته گاڏرن ۽ وڻن کي به ووٽ مليا هئا. ووٽن وٺڻ لاءِ مجلسون ۽ ناچ ڪرايا ويا ۽ ناچ ساري رات هلندا رهيا ته صبح جو ووٽرن کي گاڏيءَ ۾ چاڙهي، سلامتيءَ سان سندن ووٽ ڏياريو وڃي. گاڏرن ۽ وڻن سمجهيو ته سرڪار جو عقل ڇٽ ٿيو آهي، جو کين وٽ مليا آهن، پر ٿي ته کين موج پيئي. قاعدي ۾ ووٽ خريد ڪرڻ ۽ ووٽرن جي خوشامد ڪرڻ جي برخلاف بندش ڪانه هئي، تنهن ڪري ڏاڍيون خرابيون نڪتيون، جي سند سيا وارن بنالي ڇڄڻ جي اخبارن ۾ ظاهر ڪيون.

آخر چونڊ جو نتيجو ۱۱-ڊسمبر ۱۸۸۴ع واري گزيت ۾ ظاهر ٿيو، خير سان وري به چڱا ماڻهو چونڊيا ويا. انهن چونڊن ۾ چڱن ماڻهن جي چونڊجڻ لاءِ ڏيارام ۽ ساڌو هيرانند تمام گهڻي ڪوشش ڪئي جنهن ڪري جس لهائون.

لارڊ رين کي مانپٽر

آڪٽوبر ۱۸۸۴ع ۾ هڪڙي پبلڪ ميٽنگ ڪراچيءَ ۾ ڪونائي ويئي، جتي ٺهراءُ ڪيو ويو ته لارڊ رين کي مانپٽر ڏجي سند سيا اهو به فيصلو ڪيو ته ماڻهن ۾ عام جام پرچار ڪري لارڊ رين جي مهربانين لاءِ شناخت پيدا ڪجي.

لارڊ رين جي واه واه ساري هندستان ۾ پئجي وئي هئي. سندس آجيان خاطر هزار کن مانپٽر جدا جدا ڀاڱن مان تيار ٿيا ۽ سند سيا ۾ به اها رت آئي ته سنڌيءَ ۾ ۽ انگريزيءَ ۾ کيس مانپٽر ڏجي. خانبهادر حسن علي آفنديءَ رت ڏني ته مانپٽر ڏيڻ جي ضرورت ڪهڙي آهي.

فقط خط لکي موڪلجيس ته بس آهي. ڏيارام انهيءَ جي مخالفت سخت لفظن ۾ ڪئي. چيائين ته جڏهن هندستان جي هر هڪ ڀاڱي مان کيس مانپتر ملي رهيا آهن تڏهن جي سنڌ مانپتر نه ڏنو ته سنڌ تي لعنت آهي. انهيءَ تي خان بهادر حسن علي صاحب کي تمام چڙ لڳي ۽ لعنت، لعنت، چوندو سڀا مان نڪري ويو ۽ وڃي مسلمانن جي جدا انجمن ٺاهيائين، جنهن جي تحرڪ سان مدرسو برپا ٿيو.

ڏيارام صاحب کي سخت افسوس ٿيو ۽ ساري عمر چوندو هو ته زبان مان لفظ تمام سنڀالي ڪيڏن گهرجن، جو ڏسو ته هڪڙي لفظ ”لعنت“ مان ڪيترو ڦٽارو پئجي ويو.

خير، لارڊ رين کي مانپتر ڏيڻ جو فيصلو ته سنڌ سڀا آخر ڪيو. مانپتر تي سڄي سنڌ مان هزارن ۾ صحيحون ورتيون ويون ۽ اهو مانپتر تمام خوبصورت، چڪمڊوز ۽ زيڪ جي پوٽريءَ ۾ ڏنو ويو. انهن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ ڪنڊيءَ جو ڪم تمام سٺو ٿيندو هو ۽ اها به هڪ قسم جي سوکڙي هئي.

هتان ڪجهه چئن جي سفارت، مانپتر سنڌ جي پاران لارڊ رين کي ڏيڻ لاءِ بمبئي کڻي ويئي. انهيءَ سفارت ۾ هينيان ماڻهو موڪليا ويا؛

۱. ديوان ڏيارام

۲. ساڌو هيرانند

۳. مسٽر فتح علي مسٽر بدر الدين طيبيجي جو مائٽ

۴. ڀائي هيرانند مسند شڪارپوري

۵. لاڙڪاڻي جي وڏي ۾ وڏي زميندار سرائي ناري خان لاهوريءَ

جو وڏو پٽ.

انهيءَ سفارت، بمبئي سرڪار سان، مسٽر بدرالدين طيبيءَ جي معرفت لکپڙهه ڪئي ۽ بمبئيءَ جي تائون هال ۾، جتي هزارن ۾، ٻين ملڪن مان به مانپتر، لارڊ رين کي ڏيڻ لاءِ آيا هئا، اتي وڃي حاضر ٿيا.

جڏهن ديوان ڏيارام انهيءَ موقعي تي ويو، تڏهن سندس سڃاڻپ مسٽر بهرا مڃي ملباريءَ سان ٿي، جا سڄيءَ عمر تائين قائم رهي، جنهن مان پنڳتي سڌاري جي ڪم لاءِ ديوان جي دل ۾ جوش جاڳيو. سن ۱۸۸۸ع ڌاري ديوان ڏيارام سندس حياتيءَ جو احوال لکيو، جنهن مان معلوم آهي ته سندس ليکڪن ۽ حياتيءَ ديوان ڏيارام جي حياتيءَ تي ڪيترو نه اثر ڪيو.

سند ڪاليج ڪراچي

سند سپا کي زور وٺائڻ، سند سڌار ۽ سند تائيمس اخبارن کي هلائڻ جي بندوبست ڪرڻ کان سواءِ ٻيو وڏو ڪم جو ديوان ڏيارام، ڪراچيءَ ۾ رهي ڪيو، سو هو سند ڪاليج جي ڪولڻ ۾ مدد ڪرڻ. سندس ڪاغذن مان خبر ٿي پوي ته انهيءَ ڳالهه لاءِ ڪيترو نه هن پاڻ پتوڙيو! سن ۱۸۸۴ع ۾ لارڊ رين هڪڙي تعليمي ڪميشن مقرر ڪئي، ۽ انهيءَ ڪميشن جي اڳيان خيال پيش ڪيا ويا ته سند بمبئي کان پري هئڻ ڪري سند جي نوجوانن کي اوچ تعليم وٺڻ ۾ ڏاڪڙا ٿا پيش اچن، تنهنڪري سند ۾ جدا ڪاليج هئڻ کپي.

هيڏانهن وري سند ۾ اسان جي ڏيارام اها ڪوشش ڪئي ته ڪي پبل آدمي هن ڪم ۾ هٿ وجهن، سو ديوان ڏيارام ڄيئمل کي وڃي لڳو. ان وقت ديوان ڏيارام ڄيئمل ڪائونسل جو ميمبر هو. هن کي پهريائين اها ڳالهه نه پئي آڙي. ڏيارام ڪائونسل نندو هو، تنهن کي چيائين ته ڪاليج پيسا گهرندو، تنهن کانسواءِ سند مان گهڻي ۾ گهڻو ڏهاڪو ڇوڪر مس آهن جي بمبئيءَ ۾ ٿا پڙهن؛ جهڙوڪ منهنجو پٽ بولچند ۽ ديوان اڌارام جو پٽ واڌو مل، لعل چند هاسومل، وريل سنگهه وغيره. شاگردن جو تعداد ڪو گهڻو هجي ته پوءِ ڪاليج ڪولڻ جو ڪشالو ڪجي.

اسانجو ڏيارام به سولو هئڻ وارو ڪونه هو. چيائينس پئسن کان

توهين ڇٽا؛ مان دادِي مينا رام جي مدد وٺندس. لکپڙهه کان به توهين ڇٽا، اها به مون پاڻ تي ڪنئين، رڳو اسان سان ٻٽ ٿي بيهجو. آءُ ته آهيان چوڪرو پر اوهان وڏن جي مدد ۽ آسپس ڪپي. انهيءَ تي ديوان ڏيارام ڄينمل کلي چيس ته ”ڄڳو ڀلا.“ پوءِ ته ڏيارام وڃي پنهنجي دادِي ديوان مينا رام کي لڳو ته مونکي ڪاليج پڙها ڪرڻ ۾ مدد ڏيو. ديوان مينا رام چيس ته جيڪا مدد گهرجيئي سا ڏيانءِ. ڏيارام چيس ته توهانجون ٻانهون ڊگهيون آهن، مونکي عاملن مان لک ڪن ڪڍي ڏيو. ديوان مينا رام چيس ته ايڏي رقم هٿ ڪرڻ آهي ته مشڪل پر ڪوشش ڪندس.

ڏيارام پوءِ هڪڙي اپيل ڪڍي ته سنڌ کي ڪاليج جي ڪيتري نه ضرورت آهي ۽ ديوان مينا رام جي مدد سان ماڻهن کان چندا ڇاڙهائين. سندس هٿان چندي ڇاڙهيل لسٽ اڃا موجود آهي، جنهن ۾ ۲۴۰۰۰ رپيا چندو ڇاڙهيل آهي. تنهن کان سواءِ سنه ۱۸۸۵ع ۾ هن هڪڙي ٻي زبردست اپيل ڪڍي ۽ ديوان مينا رام رسيدن جا فارم ڇپايا.

پوءِ ته ڪراچيءَ وارا دوست نڪري پيا ڪراچيءَ جي شهر ۽ حيدرآباد وارا حيدرآباد ۾. ديوان مينا رام جهڙو سرڪار ۽ هلنديءَ وارو ماڻهو، شهر ۾ ههڙي ڪم لاءِ نڪري پيو ۽ چيائين ته سڀڪو عامل مهيني مهيني جو پگهار ڏئي، ڇو ته هونئن چندي ڇاڙهڻ ۾ ٽئي ها ڪٽ پٽ. شاباس آهي ڇڱن مڙسن کي، جو هن ڪم ۾ لڳي پيا ۽ ٻي شاباس آهي عاملن کي، جن اها مهيني جي پگهار ڏيڻ جي رت قبول ڪئي. جيمس صاحب ڪمشنر، ڏيارام ڄينمل ڪاليج جي نئين بلڊنگ کولڻ وقت عاملن کي اها شاباس ڏني ۽ چيائين ته ههڙو پيار، وديا جي وٺڻ لاءِ تاريخ ۾ ڇڏو ليندو.

وري به سن ۱۸۸۵ع ۾ ڏيارام ٻي هڪڙي زبردست اپيل ڪڍي پڌري ڪئي، جنهن ۾ هن مخالفن جي اتاريل اعتراضن جو جوڳو جواب

ڏٺو، ۽ ثابت ڪري ڏيکاريو ته سنڌ ۾ ڪاليج جي هئڻ جي ڪيتري نه ضرورت آهي. انهيءَ لاءِ هن هڪڙو پنجاهه صفحن جو ڳڻڪو به ڇپايو. جنهن جو نالو هو ”ڪاليجن جي سکيا ۽ بمبئي، مدراس ۽ بنگال کاتي ۾ ان جو اثر، ۽ سنڌ ۾ آرٽس ڪاليج وجهڻ لاءِ اپيل. انهيءَ ۾ ڏيارام ڏيکاريو ته اهو غلط آهي ته ڪاليجن جي سکيا جوانن کي ڌرم جي برخلاف يا سرڪار سان بي وفا ٿي ڪري، بلڪ ڌرم ۾ جيڪو به سچو حصو آهي تنهن کي اوج سکيا مان تقويت ٿي ملي ۽ انڌيءَ وفاداريءَ بدران سمجهو وفاداري ماڻهن ۾ پيدا ٿي ٿئي. سندس چوڻ هو ته سرڪار اوج سکيا بابت ڪل ٽن قسمن جون نيتيون اختيار ڪري ٿي سگهي.

۱. علم اصل نه ڏجي، انهيءَ ڪري سڌارو به اصل نه ٿيندو.

۲. علم ٿورو ڏجي، پر ان مان خطرو آهي، ڇو جو چيو اٿن ته

”نير طبيب خطره جان، نير ملان خطره ايمان“

۳. ته جهجهو علم ڏجي، جوئي سڀ کان سٺو رستو آهي.

وڏن وڏن انگريز مدرسن ۽ تنهي کاتن جي ڪاليجن جي پرنسپالن جي شاهدين مان ثابت ڪيو اٿس ته ڪاليجن جي وسيلي، انگريزيءَ ۾ اوج وڌيا ڏيڻ ڪري نه فقط انگريز سرڪار ۽ رعيت جي وچ ۾ بهتر سلوڪ ٿيندو ۽ ڏوهه گهٽيا پر سرڪار کي معتبر ۽ هوشيار عملدار ملندا، ڏيهي ٻولين ۾ نوان نوان ڪتاب نڪرندا، سڪول جاري ٿيندا ۽ ماڻهو به اوج ٿيندا ٿي علم جي وسيلي، سڄا پڇا لعل وڌندا ٿي علم جي وسيلي، يورپ جون ڪلون ۽ اوزار ڪتب اچي سگهندا ٿي علم جي وسيلي، هندستان جي مفلسي دور ٿيندي ٿي علم جي وسيلي ۽ پنگتي سڌارو ٿيندو ٿي اوج تعليم جي وسيلي.

آخر ۾ ديوان ڏيارام زبردست اپيل ڪئي ته ڪورٽن جو اصول آهي ته قاعدي جي اڻڄاڻپ جو عذر ڪوبه واري نٿو سگهي؛ پر انصاف جي تقاضا آهي ته اڻڄاڻپ لاءِ سزا ڏيڻ کان اڳ ماڻهن ۾ عام ڄاڻ ته

پيدا ڪجي، جيئن هو پنهنجي ذميوارين کان واقف ٿي سگهن.
هن ڏيکاريو آهي ته ڪل ۱۰ گروڄوئيٽ سنڌ ۾ ٿي سگهيا آهن؛
پر سنڌ کي گهرج آهي سون هزارن گروڄوئيٽن جي.

ڪاليج لاءِ سنڌ جي ميونسپالٽين کان ۱۰۶۰۰ رپيا ساليانو چندو
چاڙهايو اٿئون ۽ ماڻهن کان ۴۵۰۰۰ رپيا چندو چاڙهايو ويو آهي ۽
انجام ٿا ڪريون ته ۷۵۰۰۰ هزار رپيا چندو ڪنداسون. هاڻي سرڪار
کي پنهنجي طرفان مدد ڏيڻ گهرجي ۽ همٿائڻ گهرجي ۽ انهي ڪري
سنڌ تي اهڙو احسان ڪندا جو سنڌ جا ماڻهو ڪڏهن ڪين وساريندا.

انهيءَ ڳڻتي جو اثر ٿيو ۽ سنڌ ڪاليج ٺهي ڪمپائونڊ ۾ هڪڙي
بنگلي ۾ سنه ۱۸۸۶ع ۾ کوليو ويو. نالو ڪاليج جو اڃا سنڌ آرٽس
ڪاليج هو. هن کي هنري ڪاليج سمجهي ڊاڪٽر وامسلي پرنسيپال ٿي
آيو ۽ وائيس پرنسيپال ٿيو بي جي پادشاهه جو فقير تن هو، گاڏيءَ تي
به ڪين چڙهندو هو ۽ چمر جي جتي به ڪين پائيندو هو. قابل وري اهڙو
هو جو پاڻ جيتوڻيڪ هو بي اي ته به امتحان وٺندو هو اير اي جو.
پروفيسر پادشاهه منطق، تواريخ ۽ فلسفو پڙهائڻ لڳو، ٻيو پروفيسر
هو پيم پائي جيونجي نائڪ جيڪو حسابن جو پروفيسر هو، ٽيون
پروفيسر راجواڙي هو، جو سنسڪرت ۽ انگريزيءَ جو پروفيسر هو.
چوٿون ميرزا مخلص علي خان جو پرشن ۽ عربيءَ جو پروفيسر هو.

منڍ ۾ وديارتي ڪل ڏهه ويهه مس هئا، ۱۷ جنوري ۱۸۸۷ع ۾
لارڊ ري ڪاليج جي ڪولڻ جو مهورت ڪيو ته ان وقت به ڪل ۲۸
شاگرد داخل هئا.

ڊاڪٽر وامسلي ڏٺو ته هي هنري ڪاليج نه آهي پر لئري يعني
ساهتي جو ڪاليج آهي، تڏهن چيائين ته مان هت ايترو ڪمائڻو ڪين
ٿيندس. پاڻ جيتوڻيڪ سائنس ۾ ڊي ايس سي هو ۽ تمام پڙ هو ۽
سائنس سيکاريڻو به تمام چڱيءَ طرح هو ته به هن جي لنون هنرن
سان هئي تنهن ڪري چيائين ته آءٌ وڃان ٿو ۽ ڊاڪٽر جئڪسن جنهن

جهڙو قابل ڏي. ايس سي ڪو جزوي آهي تنهن کي گهرائي وٺو. هو گهرايو ويو. چوڪرا به وڌڻ لڳا جاءِ به ٿي سوڙهي. سو ايڊلجي ڊينشا جو بنگلو جو بندر روڊ تي آهي جنهن ۾ گهڻو وقت ڪلب رهي آهي. اهو پاڙي ڪيو ويو.

ڊاڪٽر جئڪسن جهڙو هو قابل، اهڙو هو انتظام رکڻ ۾ برجستو، پروفيسر پادشاه ته ڪاليج جو روح هو. انهن گڏجي ڪاليج کي اوج تي رسايو. هيڏانهن پئسن جي ڪٺي ڪرڻ لاءِ به برجستا ماڻهو هئا. ديوان مينا رام همت ڪيو بيٺو هو. ڪاليج لاءِ جدا جاءِ جوڙائڻ جو پريٽ ٿيو. سال ۱۸۹۱ع ۾ ڪاليج واري عمارت جڙي راس ٿي. جڏهن ڪاليج نئين عمارت ۾ ٿيو، تڏهن به چوڪرن جو تعداد ۶۰ کان وڌيڪ نه هو. هاڻي ته شاگردن جو تعداد ۶۰۰ کان به وڌي ويو آهي.

حيدرآباد ۾ سرويرن جي واسطي، هڪڙو ڪلاس انهيءَ جاءِ ۾ هو جنهن ۾ هاڻي ٽريننگ ڪاليج آهي. انهيءَ ۾ پهريائين هري وشنو ۽ پوءِ نارو پنٽ ۽ پوءِ پرياکر ايل. سي. اي. سرويرن کي اُتي پاڙهيندا هئا. اهو ڪلاس حيدرآباد مان ڪڍي ڪاليج ۾ آندائون. ڪاليج جو نالو ڏيارام آڌارام پوٽو هو، پر ديوان ڏيارام چينمل جي مرڻ بعد، ديوان آڌارام ڪن سين ڪري نالي واسطي آڌ پئسن جو نه ڏنو ۽ ديوان دولترام چينمل ۽ ديوان بولچند ڏيارام ۲۵۰۰۰ رپيا ڪاليج لاءِ ڏنا ۽ نالو سنڌ آرٽس ڪاليج مان ڦري ڏي. جي. سنڌ (D.J. Sindh College) ڪاليج ٿيو.

مينارام هاسٽل : سال ۱۸۹۳ع ۾ جڏهن ديوان شيرومل ڪاليج ۾ پڙهندو هو، تڏهن پروفيسر پادشاه اچي کيس لڳو ته ڪاليج جي وقت کان پوءِ تون مونکي پاڻ سان وٺي هلجانءِ پنهنجي چاچي ديوان مينارام وٽ. جنهن سان تون ٽڪندو آهين. ڪڙڪ اڳئي ديوان ڏيارام کي ڏيئي ڇڏي هئائين پر ديوان شيرومل کي ڪونه ڇڏائين ته ڪهڙي ڪم لاءِ تون

هٺان.

پروفيسر پادشاه، ديوان مينارام سان گڏيو ۽ چيائينس ته اوهانجي پائنتي اڃا في ڪانه ڏني آهي سا ڏيو. چيائينس ته هو في بهرئين ڏينهن ڏيندو آهي، تنهن هوندي به في جهجهي. هن پڇس ته ڪيتري جهجهي؟ ڇي جيڪي گهرندؤ. ديوان مينارام اهو وڏيءَ دل سان جواب هن ڪري ڏنس جو ڪيس پروفيسر پادشاه لاءِ گهڻي عزت هئي. سندس قابليت، ڌرم ورتي ۽ فقير تيءَ جي گهڻن کي سڌ هئي. ويتر پنهنجي پاءُ پائنتي کان هن جي بي حد ساراهه ٻڌي هئائين، سو پروفيسر لاءِ چڱو ئي اثر دل تي ويٺل هوس. پروفيسر پادشاهه کي سڌ هئي ته ديوان مينارام پنهنجي پائنتي کي پٽ سمان ڪري ليکيندو آهي ۽ وقتي گينيون خرچي ڏيندو اٿس. هينئر جو ديوان مينارام چيس ته في جيڪا گهرندا سان ڏيندس، تنهن تي مرڪي چيائينس ته في وٽندس سوني. هن به چيس ته بلاشڪ، اتي پروفيسر پادشاهه پنهنجي دل جو مطلب کولي ٻڌايس ۽ چيائينس ته هڪ هزار گينيون هاسٽل لاءِ ڏيو، جو هاسٽل جي ٺهراءُ جي ضرورت آهي. ديوان مينارام صاحب اوڏيءَ مهل ئي رقم چاڙهي ڏني. هاسٽل ٺهراءُ ويئي. ديوان مينارام جي چالاڪي کان پوءِ هاسٽل تي نالو ئي سندس پيو. انهن سڀني ڳالهين ۾ اندرين مدد ديوان ڏيارام جي هوندي هئي ۽ هو ڪم راس ڪري پوءِ اشارو ڪندو هو. شاباس آهي انهيءَ ساري ڪٽنب کي، جن ايتري درياهه دليءَ سان انهيءَ ڪاليج ۽ هاسٽل جي ڪم ۾ مدد ڪئي ۽ اڄ تائين پاڻ ملهائيندا پيا اچن. ويجهڙائيءَ ۾ ڏٺائون ته اها هڪ هاسٽل پوري نئي پوي ته ٻي هاسٽل جوڙائي اٿن. خبر آتو اها ڪهڙي هنڌ آهي؟ رام باغ گاڏي کاتي ۾ انهيءَ ساڳئي آستان تي، جتي ڪراچيءَ ۾ ديوان مينارام، ديوان ڏيارام، ديوان ڪوڙومل، سادو هيرانند ۽ مسٽر گپتا رهندا هئا. اڄ اها سڀوا ڪنڇ نالي سان مشهور آهي. ان ۾ هر طرح جو بندوبست رکيل آهي. اها هاسٽل ديوان ڏيارام جي فرزند ۽ ديوان

مينارام ڌرمائو ترست جي ترستي ٺهرائي آهي. ائين سڪرت جي ڪم جو سلسلو هلندو ٿو اچي.

ائين نه رڳو ڪراچيءَ سان وڙڪيو اٿن، پر حيدرآباد سان به ڀال ڀلايو اٿن. حيدرآباد جي سنڌ نيشنل ڪاليج کي ديوان مينارام جي ڌرمائو ترست مان، ديوان شيرومل، جو ان وقت ترستي هو تنهن هڪ لک ۱۰۰۰۰۰ رپئي جي مدد ڏني. انهيءَ مدد ملڻ کان پوءِ يونيورسٽيءَ اهو ڪاليج منظور ڪيو، نه ته منظوري ملڻ ناممڪن هئي. اهو حيدرآباد وارو ڪاليج اڄ تائين سندن مدد سان پيو ٿڳي. ويجهڙائيءَ ۾ ديوان ڌيارام جي يادگار لاءِ ڪيترا پئسا ديوان تاراچند ۽ ڪن ٻين صاحبن ڪوشش ڪري ڪنا ڪيا هئا، سي سمورا هن ڪاليج کي ڏنا ويا ۽ هاڻ انهيءَ ڪاليج جو نالو پڻ بدلائي ڌيارام گڊومل نيشنل ڪاليج رکيو اٿن.

انهيءَ طرح ڪاليج ۽ هاسٽل جو سلسلو هلندو اچي. ديوان ڌيارام جو مقصد ته گيان يڳي ٿيندو رهي، سو پورو ٿيندو ٿو اچي.

جاگيردارن جو رڪارڊ

۱۵ مئي سنه ۱۸۸۵ع کان وٺي اپريل سنه ۱۸۸۶ع تائين ڌيارام کي اسسٽنٽ ڪليڪٽر جو عهدو ڏيئي هڪڙي خاص ڪم تي رکيو ويو. اهو خاص ڪم هو جاگيردارن جو رڪارڊ ٺاهڻ، ڪمشنر صاحب ڄاتو ٿي ته ديوان ڌيارام جهڙو هوشيار ڪو ورلي ليندو جو جاگيردارن جو رڪارڊ چڱيءَ طرح ٺاهي سگهي، تنهنڪري هڪ سال لاءِ اهو ڪم خاص طرح کيس سونپيائين. هي نئون ڪم مليس ته ديوان ڌيارام اول انگريزن جي ڍلن جي سرشتي (روينيو سسٽم) چڱيءَ طرح سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي. تاريخ جو ته سائي سلي ڪوڏيو هو، پر هينئر اڪبر بادشاهه ۽ ميرن جي ڍلن جي سرشتي جو ڀليءَ پٽ اڀياس ڪري پوءِ هڪ وڏو ڪتاب تيار ڪيائين جو جاگيردارن جي تاريخ History of

Land Alienation in Sind جي نالي سان مشهور آهي. هيءُ هڪ تمام اعتبار جوڳو ۽ عمدو لکيل ڪتاب آهي، جنهنجي ساراهه وڏن وڏن ودوانن ۽ عملدارن ڪئي آهي. ڪمشنر صاحب به هن ڪم سبب سندس تعريف ڪئي آهي. ديوان ڏيارام جو ڏاڏو منشي مينگهوراج جاگيرت جو منشي هو، تنهن ڪري ڪمشنر صاحب ديوان ڏيارام کي چيو ته اوهان جي ڏاڏي جاگيردارن جي تاريخ ميران جي ڏينهن ۾ شروع ڪئي ۽ اوهان سندس پوٽي اها تاريخ انگريزن جي صاحبيءَ ۾ اچي پوري ڪئي آهي.

ڪراچيءَ ۾ ڇوڙياري

ديوان ڏيارام جن ڏينهن ۾ ڪراچيءَ ۾ هو، تن ڏينهن ۾ پاڻ سان چڱيون آتمائون گڏ ڪيائين. راءِ بهادر، ديوان ڪوڙو مل، ساڌو هيرانند، مسٽر گپتا، ديوان تاراچند ۽ ديوان مينا رام اهي سڀ اچي پاڻ ۾ گڏ ٻا ته عالمن جي ڄڻ ته جهرمر لڳي ويئي سندن انهيءَ وقت جو فوتو موجود آهي جو سامهون ڏسڻ ۾ ايندو. انهن ڏينهن ۾ ديوان هيرانند ڪير سنگهه به ساڻن ڪنو وڃي رهيو. هن صاحب جو چوڻ آهي ته سارو ڏينهن ديوان ڏيارام ڪم ۾ مشغول رهندو هو، صبح جو اشناڻ پاڻي ڪري، پوڻي پنو پڙهي ڪجهه وقت ايشور جو ڌيان ڌريندو هو ۽ پوءِ افلاطون جي گفتن تي وچار ۽ بحث ڪرڻ يا پنڀگي سڌاري ۽ وديا جي واڌاري ۽ سنڌ جي بهبوديءَ تي ويچار ۽ بحث ۽ رٿن ڪرڻ ۾ گذاريندو هو.

سنڌ سڌار ۽ فينڪس ۾ جيڪي ليڪ پوندا هئا تن بابت بحث مباحثا پاڻ ۾ ڪندا هئا. اتي سنڌ ڪاليج جي برپا ڪرڻ جا ويچار ۽ رٿون، ملڪي سڌاري جون ڳالهيون مطلب ته هر پرڪار جي چرچا هلندي هئي. ۱۱ کان ۴ تائين، سو هر ڪو ڌار ڌار پنهنجي پنهنجي ڪم تي هليو ويندو هو نه ته باقي سارو وقت اهو روحاني چهچتو لڳو پيو

هوندو هو.

ديوان صاحب ڪراچيءَ ۾ ورنڪيولر لٽريچر ڪاميٽيءَ،
ميونسپالٽي، خالقڏني هال لائبرريءَ جو پريزيڊنٽ ۷ ورهين تائين هو ۽
ڪوڙهين جي آشرم جو چيئرمين هو.

باب پنجنون

احمد آباد

سرڪاري عملدارن جي تاريخ مان خبر ٿي پوي ته هيءُ ست پرش هيٺين هنڌن تي، هيٺين وقتن تي نوڪريءَ تي رهيو:

1. احمد آباد

1. ۸ جون سنه ۱۸۸۷ع کان ۲۵ مئي سنه ۱۸۸۹ع تائين.
 ۲. ۲۱ اپريل سنه ۱۸۹۲ع کان ۶ جنوري سنه ۱۸۹۴ع تائين.
 ۳. ۳۰ سيپٽمبر سنه ۱۹۰۷ع کان رٽائر ٿيڻ تائين.
- اتڪل ۸ ورهيه - ٽي دفعا.

2. شڪارپور ۾

1. ۲۶ جولاءِ سنه ۱۸۸۹ع کان ۲۱ اپريل سنه ۱۸۹۲ع تائين
 ۲. ۲۲ نومبر سنه ۱۹۰۴ع کان ۲۴ نومبر سنه ۱۹۰۵ع تائين.
- ٻه دفعا.

3. ديوليا ۾

1. ۲ نومبر سنه ۱۹۰۰ع کان ۱ مارچ سنه ۱۹۰۳ع تائين.
 ۲. ۱ مارچ سنه ۱۸۹۴ع کان سيپٽمبر سنه ۱۹۰۰ع تائين.
- ٻه دفع

4. سورت ۾

- ۴۲ نومبر سنه ۱۹۰۵ع کان ۳۰ سيپٽمبر سنه ۱۹۰۵ع تائين هڪ

دفعو

ڏيارام جي گجراتين سان چڱي محبت هئي. ساڻس گڏ گرسنگهه

لال ديوتيا به سول سروس ۾ چونڊيو ويو هو. تنهنجي ڪٽنب سان منڍ کان ئي چڱي پریت هيس. سول سروس وارن کي پنهنجي مادري زبان کانسواءِ هڪ ٻي به ڏيهي ٻولي سکڻي پوندي هئي، ڏيارام اها ٻي ٻولي جا سڀئي سا گجراتي هئي.

ڏيارام کي ٻولين سکڻ جو ڏاڍو شوق هو. جڏهن سائنس سکڻ جو اتساهه منجهس جاڳيو، تڏهن سمجهاڻين ته فرينچ ٻولي ڪارائتي ٿيندي. عيساين جي انجيل پڙهڻ جو چاهه ٿيس ته هڪڙو وڏو بائيبل خريد ڪيائين. آڪسفورڊ اڊيشن ۽ ان جو ترجمو فرينچ ۽ سنسڪرت ۽ گجراتي ۾ هٿ ڪيائين. انگريزي بائيبل ۽ فرينچ بائيبل ٻئي گڏ رکي پڙهائين ۽ ڏٺائين ته فرينچ ۽ انگريزي ٻولين ۾ تمام ٿورو تفاوت آهي، آهي به ايئن جو اهي ٻئي ٻوليون ساڳئي ٻن مان پڻا ٿيون آهن.

گجراتي ۽ سنسڪرت

ديوان ڏيارام گجراتي تڏهن سکيو جڏهن سندس بدلي احمد آباد ۾ ٿي، جو سنڌ جي پيٽ ۾ هندو ملڪ چئبو. اتي هن کي هڪڙو شاستري هٿ لڳو، جنهن کان هن گجراتي ۽ سنسڪرت سکڻ شروع ڪئي. هيءُ شاستري کيس رات جو واندڪائيءَ جي وقت ۾ سنسڪرت ۾ مڙهائڻ پڙهي گجراتيءَ ۾ سمجهاڻيندو هو. ڏيارام کي خبر هئي ته سنسڪرت گرامر اڻڪو آهن، تنهنڪري انهيءَ تي گهڻو مٿو ڪونه ماريائين. گرامر جون رڳو ضروري ڳالهيون سکي سنسڪرت جو اڀياس ڪندو ويو سگهوئي گيتا جي ترجمي ڪرڻ جو خيال ٿيس. گيتا سنسڪرت ۾ سڄي ڪٺ هيس ۽ ان جو پاڻ ڪندو هو.

احمد آباد کان پوءِ وري جڏهن شڪارپور ۾ آيو تڏهن اتي جي مشر ولبڊاس مهراج کان گيتا جو اکرِي توڙي اندروني اُرت سکندو رهيو. وري ٻيو ڀيرو جڏهن احمد آباد ۾ ۱۸۹۲ع کان ۱۸۹۴ع تائين بدلي ٿيس تڏهن اهو اڀياس پورو ڪري، سال ۱۸۹۳ع جي اپريل مهيني

۾ سري ڀڳوت گيتا جو سار ۽ ٽيڪا، سالڪي ۽ يوگه جي بيان سميت سنڌيءَ ۾ ڇپائي پڌرو ڪيائين.

ڏيارام جو ننڍي هوندي کان سنڪلپ ٿيل هو ته هڪڙو ڪتاب لکي پتا ڪي ۽ هڪڙو ماما کي اڀڻ ڪندس. پٽس سنسڪرت جو وڏو ودوان هو ۽ برهمڻن کي سنسڪرت پاڙهيندو هو، تنهنڪري سري گيتاجيءَ جو پستڪ سنڌيءَ ۾ شرڌا ۽ پريم سان پنهنجي پتا کي اڀڻ ڪيائين. پنهنجي پتا جي سنسڪرت ٻوليءَ لاءِ شوق جي يادگيريءَ ۾ ۽ سندس سنسڪرت سيکارڻ جي ڪم جاري رکڻ لاءِ گدومل سنسڪرت پائشالا جاري ڪيل آهي، جتي سندس پتا جي نالي اهو گيان يگيه اڃا تائين پيو هلي.

هيڙانند يونين ايڪڊمي نڪتي، ته اتي به سنسڪرت ٻوليءَ کي زور وٺائڻ لاءِ، ڏيارام، سنسڪرت پنڊت جي پگهار جو سمورو خرچ هڪ سؤ رپيا درماهو پاڻ تي هموار ڪيو.

گرمڪي

جيئن سري گيتاجيءَ جو ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکي، پنهنجي پتا کي اڀڻ ڪيائين، تيئن جڀ صاحب جو سنڌيءَ ۾ اڀڻ لکي اهو پستڪ پنهنجي ماما کي اڀڻ ڪيائين.

ننڍي هوندي، پنهنجي ماما کي اميرت ويلي جڀ صاحب جو پاڻ ڪندو ٻڌندو هو ۽ پنهنجي پتا کي به هر روز ٻائي گريٽ صاحب جي ٽڪائي ۾ ويندو ڏسندو هو، جتي هو وڃي گروگڙ صاحب جو پاڻ ڪندو هو. وري جڏهن ٺارو شيخ جو معاملو ٿيو ۽ منشي گدومل صاحب دليل ڏيڻ لڳو ته گڙ صاحب ۾ اهڙي ڪم کان منع ڪانهي، تڏهن ڏيارام جو خيال ٿيو ته گڙ صاحب پڙهان ۽ پنهنجي سر ڏسان ته انهيءَ ڳالهه بابت گڙ صاحب ڇا ٿو چوي. اهڙي طرح هن کي گرمڪي پڙهڻ جو چاه ٿيو ۽ جڀ صاحب سنڌيءَ ۾ لکي راس ڪيائين.

عربي

ڏيارام کي جدا جدا ٻولين سکڻ جو ايترو ته شوق هو، جو ويهينءَ صديءَ جي آواڻل ۾ هو عربي سکڻ لڳو. عربي به ايتري سڪيو جو هڪڙو عربي ڪتاب به گمنام لکي پڌرو ڪيائين. سندس خيال هو ته ترجما زيڪ جي ڀرت جي پُٺ وانگر آهن، جتي پَٽ جا ڏاڳا فقط ايترو ڏيکارين ٿا ته گل ڪيئن آهي، يعني سندس خاڪو ۽ ڊول ڏيکارين ٿا، جنهن ۾ گل جي قسم ۽ ڀرت جي نموني جي فقط خبر پوي ٿي، پر چمڪ ۽ چلڪو، ٻهڪو ۽ نظارو، سونهن ۽ سوييا گل جي سا زيڪ ۽ مقيس جي سبتي پاسي مان خبر پئجي سگهي ٿي. اهڙيءَ طرح ڌرمي ڪتابن جا ترجمان اسان کي رڳو مطلب ٻڌائين ٿا، پر سوييا ۽ ميناج آهي اصلوڪين ٻولين ۾، جن ۾ پيغمبرن اهي پيغام ڏنا آهن. تنهنڪري هو عربي ٻولي سڪيو ته قرآن پيغمبر صاحب جي چيل ٻوليءَ ۾ سمجهي سگهي.

هبريو ۽ آرمينين

امانيوئيل (Emmanuel) صاحب جو سائس ائڊيشنل جج هو، سو هو يهودي هو، هبريو ۽ آرمينين ٻولين ۾ قابل هو. جڏهن هو حيدرآباد جو جج ٿي آيو ته ڏيارام به سائس گڏجڻ ويو. ڏيارام جو گڏجڻ رڳو مزاج پرسي ڪونه هوندو هو. هو ته گيان چرچا ۽ وديا چرچا ڪندو هو، سو امانيوئيل صاحب سان به يهودين جي ساهتيه ۽ ڌرم بابت ئي ڳالهه ٻوله ٿي. جڏهن اتان موٽيو، تڏهن اچي پنهنجي ڀائٽئي ديوان شيرومل کي چيائين ته دل هيم ته تون به مونسان گڏ هجين ها ته خبر پويئي ها ته هي سويليئن جيڪي ولايت مان اچن ٿا، سي ڪهڙا نه هوشيار ماڻهو آهن.

امانيوئيل صاحب مون کي ڪارايو سو ڪونه هو پر مانسڪ پوڄن ته مون کي خوب ڏنائين. ڪرستان پادري اسان تي کلندا آهن ته هندن جو ڌرم ڄمڻ کان مرڻ تائين رڳو ڪرپا ڪرم آهي پر اڄ مون کي

امانيوئيل صاحب ٻڌايو آهي ته يهودين جي جيوت به هندوري ۾ ڄمڻ کان وٺي قبر تائين ۽ قبر کان پوءِ به ڪرپا ڪرمن ۽ ڌارمڪ سنسڪارن سان ڳتيل آهي ۽ مان سمجهي سگهان ٿو ته ڇو اڃا ڪيترا انگريز به موسائي آهن ۽ ڪرستان نٿا ٿين. پراڻي عهدنامي (Old Testament) ۾ ڏاڍيون خوبيون آهن. جي انگريزي ترجمي مان اسين ڏسي نٿا سگهون. جنهن ٻوليءَ ۾ حضرت موسيٰ ۽ حضرت ابراهيم اهي خدائي قانون ڏنا آهن، سا ٻولي پڙهي ڏسڻ گهرجي. وري به ساڳيو انجيل ۽ هيريو ۽ آرمينين ترجما به ڳولي هٿ ڪيائين ۽ انهن اصولن ڪين ٻولين جي به مدد ورتائين.

ڏيارام جو چوڻ هو ته سڪولن ۾ ته اسان کي اهو خيال هو ته رومن ڪئٿولڪ آلاجي ڇو نه ٿا پنهنجا ڪتاب ۽ پنهنجون پراڻتائون انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرائين، پر اصولوڪي لائيني ٻوليءَ ۾ ٿا چون. پر ڏيارام چيو ته هاڻ مونکي تعجب نٿو لڳي. هاڻ مان سمجهي سگهان ٿو ته انهيءَ ۾ وڏو مطلب رکيل آهي.

مثال طور، پنهنجي پائنتي کي چئي ٻڌايائين ته ڏس فارسيءَ ۾ چيل گفتي جو سنڌي ترجمي ۾ ڪيترو نه فرق ٿيو پوي. جيئن ته؛
”بدین درگاه چون حافظ را میرانند، میرانند،

مطلب؛ هن درگاه ۾ چاڪاڻ ته مير آهن. تنهنڪري حافظ کي ڪڍي ٿا ڇڏين. اصل ۽ ترجمي جي سونهن جي وچ ۾ ڪيڏو نه فرق. يا وري- ”زندگي بي بندگي شرمندگي است، جو جي ڪٿي ترجمو ڪجي ته عبادت کانسواءِ حياتي هلائڻ ئي لڄ جهڙي آهي، ته اصل جي سونهن جي ڪا ترجمي ۾ خبر پوي ٿي؟

مطلب ته انهن سببن ڪري، ڏيارام کي ٻولين سکڻ جو شوق ٿيندو هو ته ڌرمي ڪتاب، اصولن ڪين ٻولين ۾ پڙهي ۽ انهن جي سونهن ۽ نزاکت به ماڻي سگهي.

آحمد آباد ۾ ڏيارام اهڙو ته هردلعزيز ٿي رهيو جو سيڪو ڪيس

پاڻي ڏيارام جي ڪري سڏيندو هو. سندس سادي رهڻي ۽ اوج اڀياس
 گجراتين کي وڻي ويا، ويتر جو ڪي ڏاڍا ڪهڻا ڪيس، جي سالن کان
 گهلبا پي آيا، سي هن چڱيءَ طرح ۽ پوري سمجھ سان فيصلو ڪيا،
 تنهن ڳالهه تي هيڪاري هن جو پرڄا ۾ مان وڌايو. گجرات ۾ ڪيس
 مها ودوان ۽ قمرماتما ڪري سمجهندا هئا. اڄ به سندس عزت عام ۽
 خاص ۾ گهڻي آهي.

شڪارپور

احمد آباد مان ٿورن ڏينهن لاءِ ديوان ڏيارام حيدرآباد آيو. ان وقت شڪارپور جو ڊسٽرڪٽ جج مسٽر ٺڪر مري ويو. ديوان ڏيارام کي ججي ملي. تن ڏينهن ۾ سيشن ڪورٽ شڪارپور ۾ هئي ۽ ديوان ڏيارام جو اتي به پيرا اچڻ ٿيو. پهريون دفعو ۲۶ جولاءِ ۱۸۸۹ع کان وٺي ۲۱ اپريل ۱۸۹۲ع تائين ۽ ٻيو دفعو ۱ مارچ ۱۸۹۴ع کان وٺي ۲۴ جولاءِ ۱۸۹۷ع تائين سيشن جج ٿي اچي رهيو. اهڙيءَ طرح ديوان ڏيارام ڪل ست ورهيه شڪارپور ۾ گذاريا. انهيءَ عرصي ۾ هن ڪيترن ئي مشهور مقدمن جا فيصلو ڪيا جن مان ٻن مقدمن سڄيءَ سنڌ ۾ گهڻي سنسني پيدا ڪئي. هڪڙو ڪيس هو شڪارپور جي هڪ وڏي سيٺ ميونداس جو، جنهن هڪ ڪنيا سان زبردستي ڪئي هئي. هو وڏو شاهوڪار هو تنهنڪري ڪيترن جي مرضي هئي ته هن جي ڍڪ پڙدي ۾ رهجي اچي، پر اڳيان انصاف ڪرڻ وارو به ديوان ڏيارام هو. تنهنڪري سيٺ جهجهو ڏن خرچي انورائتيءَ کي پنهنجو وڪيل ڪري گهرايو. سيٺ کي چٽاڻڻ لاءِ انورائتيءَ گهڻائي نٽ پٽن سان هنيان پر ڏوهه هو پڌرو، سو ديوان گهڙي رکيس. سڄا سارا ست ورهيه ٽپ ڏيئي ڇڏيائين. انهيءَ ڪري شڪارپور ۾ ڪيترن کي ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ سيٺ ميونداس بابت ڪي ڪافيون به جڙيون. هڪڙيءَ ڪافيءَ جو منڍ هو:

ميول موٽي آءُ، ساريئي سنگهل ماءُ،

گهوريو وڃوڙو. ميول موٽي آءُ.

ٻيو نامور مقدمو جنهن جو ديوان ڏيارام فيصلو ڪيو سو هو

حضوريءَ جو ڪيس، جنهن بابت هڪ چؤنڙي ۾ ڇپجي تيار ظاهر ٿي هئي. انهيءَ مقدمي ۾ هڪ درويش تي خون جي تهمت هئي. هن جو بچاءُ اهو هو ته مونکي الهام ٿيو ته وڃي فلاڻي جو خون ڪر، تنهنڪري مون خون ڪيو. الله سائينءَ جي پاران الهام ٿئي ۽ ان موجب ڪي به ڪجي ته ڏوهه نه آهي، تنهنڪري آءٌ بي ڏوهي آهيان. ديوان ڏيارام جنم ٿيپ ڏيئي ڇڏيس.

اهو شايد ايشوري نيمر آهي ته گهڻيون سختيون اينديون ئي راست بازن ۽ ست پرشن تي آهن. سال ۱۸۹۴ع جي ڊسمبر جي ۲۸ تاريخ ڏيارام جو مويي پاءُ ديوان مينا رام صاحب ۵۶ ورهين جي عمر ۾ ڪراچيءَ ۾ چلي رهيو جنهن ڪري ديوان ڏيارام جي دل تي وڏو صدمو رسيو. پنهنجي پتا ماتا ۽ ٻن پيٽرن جي وڃائڻ جا ڏک هو صبر سان سهي ويو هو، پر هن ڏک سندس دل کي گهڻو ڏلائمان ڪيو. ديوان مينا رام هن کي ڪڏهن به جنجال ۾ پوڻ نه ڏيندو هو پر هينئر سندس ڪم جو سمورو بوجو هن جي مٿان جهلي آيو، تنهن ڳالهه هيڪاري منجهائيس.

ديوان مينا رام ستن ماڻهن جو ڪم ڪندو هو. زمينداري، واپاري، هندي پانڊي جو ڪم، ڌرماتو ڪم، وڪالت ۽ جاين جڳهين جو ڪم، اهي سڀ ڪمي يڪي سر سنڀاليندو هو. پاڻس ديوان چئنراءَ کي ته فقط شاسترن مان مزو ايندو هو ۽ هو دنيوي جنجالن کان پاسو ڪندو هو. سندس پائڻيو شيرومل اڃا ڪاليج ۾ انٽر ڪلاس ۾ پڙهندو هو. تنهنڪري ديوان مينا رام جا سڀ ڪم اچي ديوان ڏيارام تي پيا. هو اڳيئي ٽن ججن جيترو ڪم ڪندو هو. تنهن کانسواءِ سندس سڄي دل ڪتابن سان هئي ۽ پڙهندو به ايترو هو جو ٻه شاگرد به نه پڙهي سگهن، سو هاڻي ته ٻارهن ماڻهن جو ڪم اچي مٽائڻس پيو. لک سي ملين، پر مايا کي هو جنجل سمجهندو هو ۽ چوندو ته جيتروئي مان لکشميءَ جو ترسڪار ٿو ڪريان اوتروئي هوءُ منهنجي پٺيان ٿي پوي.

چوندو هو ته سچ هيئن آهي ته ”جب ڇاڏي تو پاڳي لاڳي.“

Kick Laxme and she kisses you, .

Kiss her and she kicks you.

مايا کي لت هڻ ته پيش پوندي ۽ پيش پوينس ته لت هڻدي.

ديوان مينا رام جي قصي ڪري ديوان ڏيارام ٽن مهينن جي موڪل لاءِ درخواست ڪئي. موڪل منظور ٿيڻ تائين رهيل ڪم پورا ڪري جنوري ۱۸۹۵ع ۾ حيدرآباد ويو ۽ پنهنجي ڀائٽي ديوان شيرومل کي ٻنين تي ساڻ نياڻين. اتي هن کي ڪم ڪار کان واقف ڪري، هارين نارين سان هيري ميري اڍائي مهينا ڪاٽي حيدرآباد موٽي آيو ۽ پندرهن ڏينهن کان پوءِ نوڪريءَ تي چڙهيو.

ديوان مينا رام جي قصي جو ڌڪ اڃا چڻياڻن پئي ته ڏيڍ سال کن کان پوءِ سندس پيو ڀاءُ ديوان چئنراءِ بيمار ٿيو. هي وري شڪارپور مان موڪل وٺي پياري ڀاءُ جي خدمت ڪرڻ آيو، پر هو گهڻو نه تڳيو ۽ جولاءِ ۱۸۹۶ع ۾ گذاري ويو. ديوان چئنراءِ جو اولاد ننڍو هو. سندس وڏو پٽ شيرومل اڃا ڪاليج ۾ جونيئر بي. اي پڙهندو هو ۽ ننڍو پٽ پوپٽراءِ سڪول ۾ ڇهون درجو پڙهندو هو. کيس ٽي ڪناريون ڪيائون پڻ هيون جي عمر جون اڃا ننڍيون هيون. انهيءَ ڪچڙيءَ کانپ کي سنڀالڻ جو بار به هينئر ديوان ڏيارام جي مٿان پيو. وڏي ڀائٽي کي ته مئٽرڪ پاس ٿيڻ کانپوءِ اڳتي پڙهڻ جو بار پاڻ تي کنيائين، جو ديوان چئنراءِ کي چيو هئائين ته منهنجي آخوند ميان نور محمد کي اوهين پنهنجي ڪمائيءَ مان ٻه رپيا مهينو ڏيندا هئا، جيتوڻيڪ منهنجو پتا مونکي پاڙهي سگهيو ٿي. اهڙيءَ طرح اوهين به پنهنجي فرزند کي پاڙهي سگهو ٿا پر ڇڏيو ته مان به ٿورو لاهيان. هن جي حب پريءَ حجت کي ديوان چئنراءِ ڪين موٽايو. انهيءَ طرح شيرومل جي تعليم جو خرچ بي. اي، ايل ايل بي تائين ڏيارام پاڻ تي کنيو. نه رڳو ايترو پر وئڪيشن ۾ جڏهن وقت ملندو هوس تڏهن شيرومل کي پنهنجي سر ساهتيه (Literature) به پڙهيندو هو.

ساهتي لاء جيڪو پيار ۽ شوق هن جي دل ۾ پيدا ڪيائين سو پڇاڙي تائين منجهس قائم رهيو. سڄي حياتي پڙهڻ ۽ پاڙهڻ ۾ ئي صرف ڪيائين.

ديوان ڏيارام پنهنجي ٻئي پائڻي پوپت راءِ کي ولايت ۾ آءِ سي ايس پڙهائڻ لاءِ موڪلڻ جو ارادو ڪيو هو. پر هو ضعيف هو ۽ سلھ جي بيماري ٿي پيس. جنهن تي ڏيارام وري موڪل وٺي هن کي ڪوٺا هوا بدلائڻ لاءِ وٺي ويو. اتي ديوان صاحب جو ڀائي مولچند ڪوٺا واري سان رستو ٿيو. پوپترا ڪي ڪوٺا ۾ به فائدو ڪونه پيو، سو حيدرآباد ۾ موٽي وٺي آيس. گوڏي جي سنڌ ۾ سلھ جي جيوڙن اچي گهر ڪيو هو، سو ٽي مهينا ڪاٺ جون پتيون ٻڌي ڇڏيائونس. ڏيارام هن کي خوش رکڻ لاءِ مٺيون مٺيون ڳالهيون بلڪ چرچا به ڪري وندرائيندو هو. خدمت به گهڻي ڪيائينس پر جولاءِ ۱۹۰۱ع ۾ هو راه رباني وٺي روانو ٿيو.

ديوان ڏيارام جي ڀائيچي ويڄاري ننڍڙيئي وڌو ٿي هئي. ماءُ به ننڍڙيئي مري ويئي هيس. تنهنڪري ديوان ڏيارام هن جي هر طرح مرضي رکندو هو، جئن مائٽن جي لڪ نه پويس. سال ۱۸۹۷ع ڌاري جڏهن ديوان کي ڪيولرام ڄاڻو تڏهن هيءَ ويڄاري اچي بيمار پيئي. ان جي به خدمت خوب ڪيائين. کيس ڇٽائڻ لاءِ نه رڳو ڪئين ڊاڪٽر گهرايائين پر پاڻ به هوميوپٿيءَ جا ڪتاب پڙهيائين، انهيءَ لاءِ ته ڪيئن به ڪري هن کي ڇٽائجي. هيءَ مائي به سلھ جو شڪار ٿي. ڏيارام جيتوڻيڪ گيانوان هو ته به مٿن مائٽن ۾ موھ گهڻو هوس ۽ پنهنجن مائٽن جو موت هڪ ٻئي پٺيان ٿيندو ڏسي ڏاڍو دلگير ٿيو ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته ائين به چوندو هو ته:

"I am afraid our family shall all die

Leaving not a rack behind."

هن مڙس جو هيءُ چڻ ڏسو جو پنهنجن دکن مان سنسار کي سک

ڏيڻ جو سبق پرايائين. سندس ڪٽنب ۾ جو ماڻهو سلھ جا شڪار ٿيا تنهنڪري ڌرمپور ۾ سلھ جي سئنيٽوريم ٺهرائڻ لاءِ هن ست پرش گهڻي ڪوشش ڪئي ته من ٻين جا مائٽ بچي پون.

شڪارپور ۾ ديوان ڏيارام هميشه وانگر ڪورٽ جي ڪم کان سواءِ سنسڪرت اڀياس ۽ ساڌ سنگت ۽ پر آپڪار جي ڪمن ۾ مشغول رهندو هو. شڪارپور جي ودوان ولب مشر کان سنسڪرت ۾ گيتا، سالڪيه ۽ يوگيه درشن جو اڀياس ڪندو هو. ڀائي موهن ديو جو پنهنجي نوڪري ڇڏي اچي پر آپڪار جي ڪم ۾ لڳو هو تنهن سان به سنگت هوندي هيس. ”سانجهيءَ جو ڳاڙهي بنگلي کان اڪيلي رستي تي ٻنهي کي ڪيترا دفعا گڏ گهمندو ڏسبو هو. ديوان ڏيارام چڱن ڪمن ڪندڙن کي هميشه ڳجهيءَ طرح مدد ڪندو هو. سندس حساب جي ڪتابن مان معلوم ٿو ٿئي ته اهڙيءَ طرح ڀائي موهن ديو کي به ماهوار مدد ڪندو هو.

سادي رهڻي ۽ اوچن آدرشن جي سڌانت جو ته ديوان ڏيارام جيئرو جاڳندو مثال هو. پاڻ تي خرچ ڪندو هو ٿوري ۾ ٿورو ۽ بچائيندو هو گهڻي ۾ گهڻو ته ٻين کي مدد ڪري سگهي. سندس سادگيءَ بابت ديوان جڳتراءِ ايسرداس هڪ تمام سندر مثال پيش ڪيو. چيائين ته هڪ وقت مان ديوان ڏيارام وٽ شڪارپور ۾ رهيو ٻيو دوس. سنان کانپوءِ آرسيءَ جي ضرورت پيم. پتيوالي کان پچيم ته ديوان آرسِي ڪهڙي ڪم آڻيندو آهي. چيائين اجهو پتڪو ٻڌندو ته خبر پونديو. ڏنر ته پتڪو دريءَ جي شيشي ۾ نهاري ٿي ٻڌائين. پتيوالي چيم سائين اها اتو ديوان جي آرسِي. ڪپڙا به پائيندو هو چڪ جا يا اڇا،، ديسي ۽ سادا، ويچار وڏا، من جي موج، ڀڳتيءَ جو پندار، پریت ۽ پر آپڪار اهي هئا سندس سچو سينگار، باقي رهڻي ۽ ويس ۾ ته سادگي ۽ صفائي بس هيس.

ديوان بهادر مرليڌر جو ته ساڻس گروهش جو سنڀڌ ٿي ويو،

جو آخر تائين هلندو آيو. هميشه پنهنجي آتمڪ آنتيءَ لاءِ ڏيارام کان اپديش ۽ پرڻو وٺندو رهيو. دان پڇ جي ڪمن ۾ سندس آگيا انوسار هلندو رهيو. سندس خطن مان ظاهر آهي ته ڪيتري نه ويڪلتا ديوان مرليڌر کي ٿي، جڏهن بندورا مان ساليانن خطن اچڻ تي به دير ٿيڻ لڳي. هن ست پرش جي حياتيءَ ۽ اپديش جو اثر گهڻين حياتين تي ٿيو.

ديوان ڏيارام وڪيلن سان جيتوڻيڪ رمل ڪندو هو، ته به ڪيترا ڪانئس ڪن هئندا هئا ۽ سندس ڪورٽ ۾ سنڀالي سنڀالي حجتون ۽ دليل پيش ڪندا هئا. جيڪڏهن ڪو بيهوديون حجتون اٿاريندو هو ته هي منڍ ۾ ئي رءُ ڪپري ڇڏيندو هوس. هڪ لڱا ڪنهن وڪيل کي پوريءَ طرح بحث هلائڻ نه آيو ته ترش منهن ڪري چيائينس ته ”بي. اي. ايل ايل. بي. جيڪا پاس ڪئي اٿو، تنهن کي ڳايو ٿا. بهتر آهي ته ويهي رهو.“ مطلب ته ڪورٽ ۾ ڪنهنجو واقف ئي ڪونه هو. باقي ٻاهر نهايت رلڻو ملڻو ۽ خلق جو خير خواه هو. شڪارپور جي پنڳتي حالت ۾ ڪي اوڻايون ڏنائين ته اتي جي ڪن معزز ماڻهن ۾ غيرت جاڳائي اهي لهرائي ڇڏيائين. سنه ۱۸۹۴-۱۸۹۵ع ۾ سنڌ جو هاڪارو سرگواسي وڪيل مسٽر گوپالڊاس جهمتل تازو مئٽريڪيوليشن امتحان پاس ڪري وٽس شڪارپور جي ڪورٽ ۾ اچي ڪاپيٽس ٿي رهيو هو. ان وقت مسٽر گوپالڊاس جي حالت سقيم هئي، تنهنڪري ديوان ڏيارام مٿس هٿ رکيو. صلاح ڏنائين ته وڪالت جو امتحان ڏي ۽ امتحان لاءِ جيڪي به ڪتاب ڪيندا هئس سي کيس پنهنجا ڏنائين. نه رڳو ڪتابن جي مدد ڪيائينس پر قاعدي جون ڪي ڳالهيون جي گوپالڊاس پاڻمرادو سمجهي نه سگهندو هو سي به هيءُ سمجهائيندو هوس. مسٽر گوپالڊاس وڪالت اجهو ائين پاس ڪئي.

شڪارپور ۾ هر آرتوار تي ديوان ڏيارام گيتا ڪلاس هلائيندو هو جتي وڪيل ۽ ڌرم پريمي اچي ڪٺا ٿيندا هئا. انهن ۾ اوج پاءُ جاڳائڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ڏيارام جو خيال هوندو هو ته انهن وڪيلن ۾

اهڙو پاءُ جاڳي جئن هو غريبن ۽ ودوائن جا انصاف ۽ حق تي ٻڌل ڪيس
 مٿ ڪئن. انهيءَ طرح جڳت هِت لاءِ سندس ڪوشش هلندي رهندي
 هئي.

دیوان مینارام گدومل

هندستان جو سفر

ديوان ڏيارام ٻيو دفعو شڪارپور آيو تنهن کان اڳ يعني اپريل ۱۸۹۲ع کان اپريل ۱۸۹۳ع تائين ڦرلو ورتو هٿائين؛ ان موڪل مان ڪجهه حصو هندستان جي سير ۾ صرف ڪيائين. سندس سير جو احوال سندس انهن ليکن مان ٿو ملي، جي هن انهن ڏينهن ۾ مسٽر ملباريءَ جي سپيڪٽيٽر اخبار ۾ وڌا هئا.

انهن ليکن مان خبر ٿي پوي ته تاريخ ۸-ڊسمبر ۱۸۹۲ع ڌاري ديوان ڏيارام، ملتان ڏسڻ ويو هو. ملتان شهر تي نالو ڪيئن پيو، تنهن بابت ليک لکيو اٿس. پنجاب جي ڪورٽن ۾ ڀڄا مان فيصلي تي آيو آهي ته پنجاب ۾ نڪتچيني ڪرڻ جي آزادي ڪانهي. ٻيو لکيو اٿس ته ڪٿي ۽ اروڙ نه فقط هڪ ٻئي مان ڪين پرڻجن پر ڪترين جون جدا جدا نياڻيون به هڪ ٻئي مان شادي ڪين ڪن. تنهنڪري چوڪرين جو ملڻ مشڪل آهي. چوڪرين وٺڻ لاءِ مردن کي گهڻا پيسا ڏيڻا پوندا آهن، تنهنڪري زالن جي عزت به گهٽ آهي. ملتان جي هنرن ۽ واپار جي ذڪر ڪندي لکيو اٿس ته تنهن وقت ملتان ۾ اڌ ڌڙن ڪپهه جا ڪارخانا هئا، نير جي واپار لاءِ ملتان مشهور هو. ان جو واپار به چڱو هو. هندن مسلمانن جي وچ ۾ سلوڪ جي ساک ڪئي اٿس. جيتوڻيڪ به ورهيه هن کان اڳ ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ ڏاڍو تڪرار ٿيو هو. هن مان ڏسڻ ۾ ايندو ته ڏيارام سير ڪهڙي غور سان ڪندو هو ۽ ڪيتري خبر چار هر هڪ شهر ۾ لهندو هو.

اتان ۱۱-ڊسمبر ۱۸۹۲ع تي لاهور ۾ پهتو. ڪترين جي ننڍين ننڍين نياڻين بابت خبر پيس ته اڍائي گهر، چار گهر، ٻارنهن گهر ۽

ٻاونجاه گهرن واريون شاخون آهن. انهن مان اڍائي گهر پاڻ کي سڀ کان سرس ٿا سمجهن. اهي چئن گهرن وارن مان ڏيون وٺن. پر ڏين ڪينڪي ۽ اهڙيءَ طرح ٻيا. هڪڙو بيساڪيرام انهن رسمن جو ستايل ڪٿري ته پاڻ نائن ۽ حجامن جو ويس ڪري پرچار ڪرڻ لڳو ته اوهين اڳتي چوڪريون پل پنهنجي نيات ۾ ڏيو نه ته تڪليف ٿي ٿئي.

لاهور ۾ ڏيارام ڪيترن چڱن ماڻهن سان مليو. هڪ مسٽر لعل چند سان، جو ديانند ڪاليج جو پريزيڊنٽ هو، ٻيو مهاتما هنسراج سان، جو بنا پگهار پرنسيپال هو ۽ ٽيون سندس ڀاءُ ملڪراج سان، جو برهمچريه پرچارڪ سپا جو هلائيندڙ هو ۽ جنهن جي ڪوشش اها هئي ته ننڍپڻ جون شاديون بند ٿين. ديوان ڏيارام، ديانند ڪاليج جو بيان لکيو آهي. پنجاب جي تعليم جو سرشتو ۽ هندي ۽ سنسڪرت ڪتاب جي پاڙهيا ويندا هئا تن جو ذڪر ڪيو اٿس. هندي ۽ سنسڪرت کان سواءِ پنجاب جي ڪاليج جا شاگرد بمبئيءَ جي شاگردن کان هن کي گهٽ هوشيار ڏسڻ ۾ آيا.

آريه سماج جي هلچل هرهنڌ سناتن ڌرم سڀائون به جاڳايون هيون. لاهور ۾ به سناتن ڌرم سپا، سناتن ڌرم منڊل جي پاران هئي. پنجاب سناتن ڌرم منڊل جي مٿان پنڊت گوپي نات هو. آريه سماجين جهڙو اتساهه ۽ قربانيءَ جو انگ سناتن ڌرم وارن ۾ ڪين هو. آريا سماجن کي تن ڏينهن ۾ هڪڙو آنا فنڊ هو. هر هڪ آريه گهر ۾ هو ٿانءُ رکي ايندا هئا، جنهن ۾ آني لپ هر روز گهر وارا وجهندا هئا. اهو آڻو وڪڻي هو ديانند ڪاليج کي پيسا ڏيندا هئا.

لاهور ۾ ديوان ڏيارام، سنگهه سپا به ڏني ۽ لکيو اٿس ته سندن ويچار هو ته خالصا ڪاليج ڪڍجي جو هنن آخر ڪڍيو. سڪن ۾ ننڍيءَ عمر جي شادي ڳوٺن ۾ ڪانه هئي پر شهرن ۾ هئي ۽ گهٽ ڌيتي لپتيءَ جي سٺي رسم به شهرن ۾ ڪمزور ٿيندي ٿي ويئي.

لاهور بابت لکندي ڪايسٽ سپا جو ذڪر ديوان ڏيارام ڪيو

آهي ۽ لکيو اٿس ته ڪيئن ڪالي پرشاد هڪ لک رپيا ڏيئي ڪايسٽ ڪاليج اله آباد ۾ ڪڍايو ۽ پاڻس ساري عمر ڏيتي لپتي گهٽائڻ جو پرچار ۽ ننڍپڻ جي شادين بند ڪرائڻ جي ڪوشش ۾ گذاري. ڪايسٽ گهڻو ڪري ڪنواريتن کي پيسا ڏيئي ٻانهون وٺندا هئا. انگلنڊ وڃڻ ڪري ڪونيات مان لاٿو ڪونه ويندو هو ۽ پرچار جي ڪري شادين وقت شراب پيئڻ ۽ ناچ ڪرائڻ جو دستور لهي ويو هو.

ديو سماج بابت ذڪر ڪيو اٿس، شري اگنيھوتري، ديو سماج جي بانيڪار کي هو ڪونه ڏسي سگهيو، پر ديو سماج جي ڪن پرچارڪن سان مليو. ديو سماج جو متو آهي ڌرم کي دليلن ۽ سمجھ تي بيهارڻ، هو چون ٿا ته دماغ، دل ۽ اڃا، تنهي کي وڌائڻ کپي، انهيءَ وقت پنڊت گرڌراءَ بشواسي، جو اصل پنڊت اگنيھوتري جو چيلو هو، تنهن هڪڙو الزامي ڳتڪو سندس برخلاف لکيو هو. ڊاڪٽر پريمي ديوي، لالا بيني پرشاد جي ڌيءَ ننڍي هوندي کان ديو سماج جي اثر ۾ آئي ۽ پرچارڪ ٿي آهي ۽ پيءُ وٽ نه پر گروه وٽ رهندي آهي. شايد سڄي عمر سنڀالڻي ٿي گذاري. پر انهيءَ ڳالهه چويو ڪري ڇڏي آهي ۽ ماڻهو چوڪرين کي پڙهائڻ کان ٽهن ٿا.

ديوان ڏيارام، برهمو مندر ۾ به ويو ۽ سردار ديال سنگھ کي ڏٺائين؛ پنڀتي سڌار سيا جي هنڪ ڪاميٽيءَ جي ميٽنگ ۾ به حاضر ٿيو.

تي ڏينهن لاهور رهي ڏيارام، راولپنڊي روانو ٿيو. اتي ڪڪراڻي ڪترين جي جاري ڪيل سڪڙاڪ سيا ڏٺائين. لکي ٿو ته هن سيا به ورهيه کن چڱو ڪم ڪيو. ڏوٽا ۽ اگهاڙو سنان ڪرڻ ۽ ڇاتي ڪٽي سياپو ڪرڻ اهڙيون رسمون بند ڪيائون. هڪڙي مشن سڪول مان چوڪريون اٿاريائون پر پنهنجو ڪو ٻيو سڪول قائم نه ڪيائون. اتي سردار سڄانسنگھ ٺيڪيدار جو به گهر ڏٺائين، جنهن پنهنجي پٽ جي شاديءَ جي يادگيريءَ ۾ پٽ جي نالي تي هرڊت هال جوڙايو هو.

منجهس هر قسم جون عجيب غريب شيون آهن. اهڙو محلات ڪن راجائن کي به ڪونه هوندو. لکي ٿو ته راولپنڊيءَ تي نالو هن ڪري پيو جو راول ذات جي ڪن فقيرن هتي پنڊي يعني ننڍڙو ڳوٺ وسايو هو. راولپنڊي ۾ ڪنو وڻيءَ جي رسم ڏنائين، جنهنڪري ٻين جون ننڍين سان شاديون ٿي ٿيون.

ديوان ڏيارام، پشاور ويو ته ڏنائين ته اتي ڌرم سيا ۽ آريه سماج جا معاملو ۽ مقدمات پيا هليا. ديوان ڏيارام جي دل کي درد ٿيو ته ڪو اهڙو نٿو ڄاڳي جو هنن ڌرمي سنسٿائن جو پرچاءُ ڪري ڇڏي. تڪرار سڄو لڳو هو نيوڳ جي ڳالهه تان. ڌرم سڀاڻن لکيو ته نيوڳ جو اصول ويچار پکيڙيندو. ڪورتن به فيصلو ڪيو ته ان جي دارشنڪ (فيلسوفي) معنيٰ ڪٿي ڇا به هجي پر ساڌارن معنيٰ ته ماڻهو ائين سمجهندا. پر ڏيارام افسوس ظاهر ڪيو ته نيوڳ فقط وقتي ودوا وواه آهي. ستنان اُتپتيءَ لاءِ ۽ اهو به تمام کليل طرح وواه سنسڪار ڪري پوءِ ڪرڻ گهرجي. سوامي ديانند جو نيوڳ جو متو سندس سموري سکيا سان شامل ڪري سمجهڻ گهرجي. هو برهمچريه جو زبردست پرچارڪ هو ۽ چوڪرين کي ۱۶ ورهين کان ۽ چوڪرن کي ۲۵ ورهين کان اڳ شادي ڪرڻ کان روڪيائين ٿي. جيڪڏهن ڪا زال برهمچريه نه پالي سگهي ته ظاهراً ظهور ستنان اُتپتيءَ لاءِ وقتي شادي ڪري ٿي سگهجي. ويچار جي ته هو بلڪل برخلاف هو ۽ هي آڀاءُ ويچار گهٽائڻ لاءِ هن ڌرمي ڪتابن مان ڳولي ڪڍيا، نه ويچار وڌائڻ لاءِ، جيئن مسلمان مئجسٽريٽ فيصلو ڪيو هو.

ڏيارام لکيو آهي ته پشاور ۾ زالن جو مڙسن تي ڏاڍو تاب آهي، تنهنڪري ڏوئن ۽ سياڻي جي رسم دور ڪانه ٿي آهي. ٻيو پشاور ۾ هندو به جهرڪيون ۽ ڪانءُ کائيندا آهن، ڪوهياري ڪانءُ عام ڪاڇ آهي. ديوان لکي ٿو ته ڪابل ۽ ڪشمير ۾ هندو مسلمانن کان عام طرح پاڻي پرائيندا آهن، پر وڌيڪ عجب جي ڳالهه اها ته ٻڌن جهڙا

آهنسائي به لدخ ۾ مثل جانورن جو گوشت کائين، چون ته خدا جو ماريل جانور انسان جي ماريل جانور کان بهتر آهي. مطلب ته ساڳئي ڌرم ۾ جدا جدا جاين تي رواج ڪيترا نه جدا جدا آهن. ڏيارام، پشاور کان پوءِ جمرود جو قلعو ڏٺو ۽ اتان بگهاري ڪٺا، بگهڙ جو وات به ڏٺائين، جتان خير جي ڌڙي جو لنگهه آهي. لکي ٿو ته غريب آفريدين ۾ ننڍپڻ جي شادي ڪانهي، پر شاهوڪارن ۾ شروع ٿيڻ لڳي آهي. شاهوڪار چاهين ٿا ته ٻارن کي ننڍي هوندي شادي ڪرائي ڇڏيون ته چڱو.

پشاور کان ديوان ويو ڄمون ۽ ڪشمير جي رياست ڏانهن، سانجهيءَ جو ٿاوي نديءَ نان هماليه جي برف سان چانيل چوٽين ۽ ساوڪ سان ڍڪيل لاهن جو نظارو کيس تمام وڻيو. هتي به ذاتين ۽ پننگي حالتن جي جاچ ڪيائين. خبر پيس ته لدخ ۾ جيڪي ٻڌ آهن، تن ۾ جيتوڻيڪ ڪا زالن جي ڪمٽي ڪانهي ته به غريبيءَ ڪري ۽ جدا رهڻ ڪري گهڻن مڙسن ڪرڻ جي رسم چالو آهي. فقط وڏو ڀاءُ پرڻجي ۽ جي به ٽي ڀائر هجن ته اهي سڀ ڀتار ۽ ٻار سڀني کي پيءُ گهڻن، چڙو چون وڏو پيءُ، ننڍو پيءُ، آلت وڏي ڀاءُ جو عهدو گهر ۾ وڌو. پر هن رسم ڪري ڪو وير وروڌ ڪونه اٿن ۽ آرام ۾ پيا رهن. ڪشمير جا هندو توڙي مسلمان ڪڙمي اصل گجر، جات ۽ راجپوت ذات جا آهن. ڪشمير جا اصلوڪا رهاڪو هندو هئا. هنن ٽڪرن ۾ جيڪي برهمڻ رهندا هئا سي ڊوگرا ڪري ڪوٺبا هئا. هاڻوڪا مهراج به ڊوگرا ڪتري آهن ۽ معلوم ٿئي ٿو ته اهي ڊوگرا اصل آريه هئا. جڏهن ٻڌ ڌرم جي راجا رتنجا ڪشمير جي هندو راجائن اديان ۽ ديو کان تخت ڪسيو ۽ سندس راڻي ڪٿراڻي سان شادي ڪئي، تڏهن هن چيو ته هندو ٿيان، پر هندو پنڊتن هن کي قبول نه ڪيو. ان وقت هڪڙو مسلمان پير بلال شاه اتي آيو، تنهن جو اثر رتنجا تي ٿي ويو ۽ ان هن کي اسلامي مذهب سيکاريو ۽ سندس نالو ريچا شاه ڪري رکيو. پوءِ

ته زوريءَ مسلمانن مذهب پڪڙڻ لڳو. هڪ صديءَ اندر ڊوگرن ٻانيشن جو ايترو ڪوس ٿيو جو فقط يارهن ڪٽنب وڃي بچيا. پوءِ ته وري سلطان پنڊتن تي مهربان ٿيا ۽ جيڪي پنڊت سرڪاري ڪم ڪار ڪندا هئا سي ٿيا ڪارڪن ۽ ٻين ڪوٺيو پاڻ کي بچا ڀت، اهي ڪريا ڪرم وغيره ڪرائيندا هئا. پر ٻنهي قسمن جا برهمڻ مسلمانن کان پاڻي پرائي پين ۽ چوت کان سمجهن.

ڄمونءَ ۾ ڏيارام، رگھونات جو مندر ڏٺو جتي سري رام، سيتا ۽ ڄمڻ جون سنگمر مر جون ڇهه فوٽ اوچيون مورتيون آهن. اهڙن مندرن جا چار جهڳٽا آهن، هڪ هڪ جهڳٽي ۾ ٽي ٽي مندر آهن. اتي انهيءَ ويد جو ۽ ٻين ويدن جو پاٽ ٿيندو آهي. مندر سان ساڻ ڌرم شالائو آهن. انهن کان سواءِ ڏيارام لکيو آهي ته راڻن کي وري پنهنجا مندر ۽ ڌرم شالائون آهن. مطلب ته مهاراجا کي ملڪ سٺو، پر سندس ڌن مندر کايو وڃن. تعليم جو بندوبست ڪري ته ماڻهو هوند ڏاڍو سڌري پون

ڄمونءَ مان ديوان ڏيارام ۱۹ ڊسمبر امرتسر ويو. اتي مسٽر شانتا رام چيلارام شڪارپوريءَ جي سنسڪرت پستڪاليم ڏنائين، جنهن ۾ سنسڪرت، هندي گرمکي پستڪ ۲۵۰۰۰ رپين جا هئا. لائبرري ۾ پنڊت ڪيشوانند ۽ رام پرڪاش جون تصويرون ٽنگيلون هيون، انهن پستڪاليم ٺاهيو هو. مسٽر شانتا رام کي هڪڙو ساڌن لاءِ باغ هو. اتي هي ٻئي رهيا پيا هئا. هنن سان ديوان ڏيارام گيان مارگ ۽ برهمچريه ۽ گائتري منتر تي چڱو بحث ٿيو. هنن قبول ڪيو ته برهمچريه چوڪرن ۽ چوڪرين ٻنهي لاءِ ضروري آهي. چوڪرين کي تعليم ڏيڻ گهرجي، پر اهڙي جو سندن سپاويڪ حياتيءَ ۾ خرابي نه ٿئي. اتي راءِ بوتامل جج سان به مليو. هن صاحب پنڊت سڌاري ڏانهن رخ ڏيکاريو ۽ چيائين ته هڪڙي چڱي چوڪرين جي سکول جي ضرورت آهي، ڇاڪاڻ ته وڏ گهراڻيون چوڪريون عام چوڪرين سان

پڙهڻ نٿيون گهرن. سونهري درٻار به ڏٺائين ۽ لکي ٿو ته خوب ڪٿائون ٿي ٿيون. اٽڪل سورهن هنڌن تي ڪٿي گور واڻي مان، ڪٿي گيتا مان، ڪٿي يوگ وشت مان، ڪٿي مهاڀارت ۽ رامائڻ مان، فقيرن هن پيري ايترو ڪونه ستايس، جهڙو اڳئين پيري.

ديوان ڏيارام، آمرتسر ۾ هندو سيا زور ڏئي. انهن کي ۲۵۰۰۰ رپين جا خريد ڪيل دڪان هئا. هنن جو مطلب هو ته انهن جي مساوا مان چوڪرين جو سڪول هلائين. هنن ڪجهه قدر ڏوٽن ۽ سياپي جي رسم بند ڪئي هئي. پراڻي پيون به رسمون هيون ڪرلي ۽ ڏنڊي جون. ڪرلي معنيٰ آهي آهر. مطلب آهي ته ڪنواريتا خوب مٺاين جو ڍڳ گهوٽين لاءِ رکندا آهن ۽ گهوٽيا ان مان تمام ٿورو کائيندا آهن، باقي وڃي حجامن ڏانهن. پوءِ ويندي وقت وري مٺائي ڏنڊي جي روپ ۾ ٺهيل اڳيان رکندا آهن. يعني جڏهن ڏنڊن سان ڍڳن کي هڪٻيو آهي تيئن گهوٽين کي هڪٻيو آهي. انهيءَ تي ۴۰۰-۵۰۰ رپيا خرچ اچي ويندو آهي اها رسم بند ڪرڻ جوڳي آهي. آمرتسر ۾ اڃا ننڍپڻ جون شاديون هيون. آمرتسر ۾ سنگهه سيا ۽ آري سماج گڏجي خوب ڪوشش ٿي ڪئي ته آبهجن کي ڪرستان ٿيڻ کان بچائين، ڇاڪاڻ ته سوني درٻار جي ڀرسان ڪرستانن جي ڏاڍي ڪوشش هلندڙ هئي ته ماڻهن کي ڪرستان ڪجي.

آمرتسر ۾ ڏيارام، سنت ڪٿرائين اسپتال ۾ آندڻ جو سڪول ڏنو. انگريزي ڪرستان استرين جيڪا استري جاتيءَ جي شيوا ٿي ڪئي ۽ دايڻ کي ٿي سيڪاريو ۽ انڌن کي ٿي تعليم ڏني تنهن جي ساراهه ڪئي اٿس. آمرتسر ۾ ست سنگهه سيا به هئي، جيڪي واري وٽيءَ گڏجي هڪ ٻئي جي گهرن ۾ گڏجي گوروڻي پڙهندا هئا ۽ پاڻي سردول سنگهه ڪيرتن ڪندو هو ۽ ڊاڪٽر سندر سنگهه ويا ڪياڻ ڏيندو هو. ڊاڪٽر سندر سنگهه انهن ڏينهن ۾ ننڍپڻ جي شاديءَ جي برخلاف زبردست وياڪياڻ ڏنو.

امر تسر کانپوءِ ديوان ڏيارام جلندر ويو. پيرين پنت شهر گهمي ڏنائين. لکي ٿو ته منجهس ڪا عجب جي ڳالهه ڪانه ڏسڻ ۾ آئي، سواءِ هن جي ته وڪيلن ۽ ویشوائن جا گهر هڪ ٻئي جي ويجهو هئا. هتي تن ڏينهن ۾ آريه سماج جو خيال هو ته ڪنيا ودياليه ٺاهجي. لالا منشيرام خوب سماج کي زور وٺائي رهيو هو. لالا هريچراءِ، سناتن ڌرم سيا جو پرڏان پنگتي سڌاري جي فائدي ۾ هو، پر برادرين ۾ ڏاڍو ڀروسو هوس، جيتوڻيڪ صاف آهي ته انگريزي پڙهيل ڪٺو ٿي ڪم ڪرڻ ڪين سگهيا آهن. جلندر ۾ شڪر نات نالي هڪ شخص ڏٺائين جو برهمچريه پرچارڻي سيا جو آپ ديشڪ هو. انهيءَ جو اعتقاد اقرارن صحيح ڪرائڻ تي ڏاڍو هو. ڏيارام هڪ جين ستي پرچارڪا به ڏئي، جنهن سان جين ڌرم بابت گفتگو ڪيائين. هن ٻڌايس ته جين ڌرم ۾ به چوڪرن ۽ چوڪرين کي ننڍڻ جي شاديءَ جي منع آهي. پر ننڍي هوندي جون شاديون ته انهن ۾ به ٿيون ٿي. امرتسر جي شهر ۾ پنڊت شو نارائڻ جي گهر ۾ هڪ ڪاميٽي ويئي ته پنگتي سڌاري لاءِ ڪوشش ڪجي.

جلندر کان ڏيارام، آگري آيو. اتي تاج محل، قلع ۽ سڪندرو ڏٺائين. ابجد موجب ممتاز محل جي قبر مان معلوم ڪيائين ته هوءَ ۱۰۴۰ هجريءَ ۾ ۽ شاهه جهان ۱۰۷۶ هجريءَ ۾ وفات ڪري ويا ۽ تاج محل ۱۰۹۷ هجري ۾ ٺهي راس ٿيو. تاج محل جي ڀرسان ڏيارام، سٽوئرت صاحب جي نالي تي هلايل چمر جو ڪارخانو ڏٺو. لکي ٿو ته هيءُ ڪارخانو کيس تاج محل کان به وڌيڪ وڻيو. هي ڪارخانو ٻن برهمڻ پائرن پنڊت موهن ڪشن ۽ سندس ڀاءُ ذات پات جو خيال نه ڪري سٽوئرت صاحب کان ڪم سگهي ڪڍيو آهي ۽ سون کي پيو پالي. اهو به لکيو اٿس ته ڪئن آگرا ڪاليج جيڪو دهلي ڪاليج ۽ بريلي ڪاليج وانگر سرڪار بند ڪرڻ تي چاهيو سو بابو انباش چندر بئنرجيءَ جي ڪوشش ڪري بند ٿيڻ کان بچايو ويو. ماڻهن پاڻ ۾

هڪ لک رپيا چندو ڪيو ۽ ۸۰۰۰ رپيا ساليانو ميونسپالٽيءَ ڏيڻو ڪيو ۽ ۲۵۰۰۰ رپيا شاستريءَ جي وصيحت موجب مليا ٿي. تنهن ڪري ڪاليج قائم رهيو. پارگو نيات وارن، برهمڻن جا لاڳا اڌ ڪري باقي اڌ بچائي هڪڙو ڳوٺ خريد ڪيو، جنهن مان سندن نيات جو بورڊنگ هائوس ٿو هلي. اڳوتن به پنهنجو بورڊنگ هائوس ٺاهيو آهي ۽ راجپوت به ٺاهڻ وارا آهن. آگري ۾ ڪٿي سڀا انهن ڏينهن ۾ ڪٿي هٿڪاري اخبار هلائيندي هئي. انهن ڏوٽا بند ڪيا آهن.

هڪڙو آئرلينڊ جو رهاڪو جيڪو جو پوليس جو سپرنٽينڊنٽ هو، تنهن چيو ڏوٽن ۾ عام ڪليون گاريون آهن. هن ٻيون به ڪي بدرسمون، جئن ننڍپڻ جون شاديون وغيره ديوان کي ٻڌايون. انهن ڏينهن ۾ سبرين ڪٿي ڪانفرنس ۽ آگر وال ڪانفرنس پنگتي سڌاري تي ٿي رهيون هيون. آگري ۾ ڏيارام، راءِ سالگرام سان مليو جو پوست ماسٽر جنرل هو ۽ جنهن پنهنجي گروهه راڌا سواميءَ جي نالي پٺت هلايو آهي. سندس رهڻيءَ جي تعريف ڪئي اٿس ته ڪيئن هو ايشور جي ڳولا ۾ اوم جو جاپ ڪرڻ لڳو ۽ ڪيئن سندس گروهه هن کي رستو سيکاريو، جنهن موجب هو ايشور پراپتيءَ جو مارگه ٻين کي پيو سيکاري.

الهه آباد ۾ ڏيارام ۳۱-ڊسمبر جي پنگتي ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو. اتي هن ايلن پاش جي تقرير ناني تعليم جي ضرورت تي ٻڌي، هوءَ آمريڪا جي زالن جي سوسائٽيءَ پاران آئي هئي. هن ٿي چيو ته ويه ورهيه اڳي ولانٽ ۾ به زناني تعليم پنتي هئي. پوءِ اتي سڌارڪن هڪڙي گڏيل پونجيهءَ جي ڪمپني ٺاهي چوڪرين لاءِ هاءِ سڪول کوليا. پهريائين انهيءَ ڪمپنيءَ جا فقط پنج حصا پنجن پنجن پائونڊن جا مس وڪاڻا. هاڻي ته اها ڏيڍ لک پائونڊن جي ڪمپني آهي ۽ ۲۳ سڪول کوليا اٿس. مس پاش کانپوءِ مسز هر ديوي روشن لعل به ڳالهايو. ديوان ڏيارام اتي تروپڻيءَ جو درشن ڪيو ۽ پرياڳ تي نالو ڪيئن

ٻيو، اها پڇا ڪيائين. ترويشيءَ جي ئي پاسي هڪ ٽڪري آهي جنهن ۾
غفائون آهن ۽ انهن ۾ ۽ انهن جي ڀرسان جهوسيءَ ۾ ڪيترا مهاتماون
سادو سنت رهندا آهن اهي وڃي ڏٺائين. هن هندو سماج جو به ذڪر
ڪيو آهي جا پنڀگتي سڌاري لاءِ ڪجهه وقت چست هئي پر ٿڌي تي
ويئي هئي. انهيءَ سماج جو خيال هو شادين جا خرچ گهٽائڻ، ننڍي
هوندي جون شاديون بند ڪرڻ ۽ استري سکيا ڏيڻ. ڏيارام جي خيال
۾ اهي ئي سڌارا ٿي ڦريا.

الله آباد مان ڏيارام، بنارس ويو. ورن ۽ آسا اهي ٻئي نديون گنگا
ماتا سان وڃي ٿيون گڏجن ۽ انهن ٽن ندين جي وچ ۾ بنارس جو پوتر
آستان ڏسي گد گد ٿئي ته ٻئي طرف پنڊتن ۽ برهمڻ جو لوپ ڏسي
رنج به رهي. لکيو اٿس ته بنارس جي هندو پنڊتن کان ته ڪن اولهه
جي دارشنڪن هندو ڌرم کي وڌيڪ سمجهيو آهي. گنگا جيءَ جي ۴۰
گهاتن جا نالا لکندي ڄاڻايو اٿس ته ٻه گهات آهن سيتلا ماتا جا ۽ ٻه
مسائڻ جا. مطلب ته ماڻهن کي بيماري، ٻڍاپو ۽ موت تيرڻ تي به
خوب ستائي رهيا آهن. هتي ديوان ڏيارام جو مهنت ڪيشو داس سان
ملڻ ٿيو. مهنت ڪيشو داس نشي جي برخلاف ايترو ته زبردست
پرچار ڪيو جو سرڪار جي شراب مان ۳۷۰۰۰ رپيا ڍل گهٽجي ويئي.
ڏيارام لکي ٿو ته ملڻ وقت وٽس ۳۰ ڪتاب هئا. تلسي رامائڻ، انجيل ۽
قرآن. ڏيارام کيس برهمچريه جي پرچار لاءِ چيو. هن اها ڳالهه قبول
ڪئي.

پنڊتن ۾ وڏا پنڊت انهيءَ وقت هئا پاسڪر آئند ۽ وڻند، انهن
مان پنڊت پاسڪر آئند پرمهنس کي ڏيارام گڏيو. سندس باغ ۾
هڪڙي راجا سندس بوتو رکيو آهي جنهن تي پوڄاري روز گلن جي ورکا
ڪندا آهن ۽ هار چاڙهندا آهن. سندس علميت ۽ سادگيءَ جي ديوان
ساراهه ڪئي آهي.

ڏيارام بنارس ۾ جڻ ناراڻن ڪاليج بابت ٻڌو ته هڪڙي هندوءَ،

ڪرستان پادريءَ کي هن ڪاليج کولڻ لاءِ پيسا ڏنا آهن. هيءَ ڪرستاني سنسٽا آهي، پر نالو انهيءَ هندوءَ جو اٿس. بنارس ڪاليج جو ۽ منجهس جيڪو مهاراجا آشوک جو ٽٽيو آهي تنهنجو بيان ڪيو اٿس! پڻ ڪاليج جي پرنسپال گرفت صاحب جو، جنهن رامائڻ انگريزي بيتن ۾ لکيو آهي. ڪاليج ۾ انگريزي ۽ سنسڪرت ٻئي چڱيءَ طرح سيڪاريا ويندا آهن.

ديوان ڏيارام، بنارس ۾ پروفيسر ڊائسن، جرمنيءَ جي مشهور ويدانتيءَ سان مليو ۽ هن سان ويدانت بابت گفتگو ڪيائين. ڊائسن صاحب، شنڪر آچاريه جي ادويت مت جو آهي؛ جنهن موجب هر هڪ ۾ پرماٿما آهي ۽ ان کي سهي سمجهڻ لاءِ گهرجي انيڻ، انتر ڌيان، نشڪامتا، چڱا ڪم، قرب ۽ قرباني.

بنارس مان ڏيارام بانڪيپور ويو، جا بهار جي راڄ ڌاني چئي ٿي سگهجي. بانڪيپور مان پاٽنا ڏي ٿرام وڃي ٿي، جنهنڪري ٻئي شهر ۾ ڄڻ گڏيا پيا آهن. بانڪيپور ۾ ڏسڻ وٽان آهي گول گهر ۽ وڏو گنبذ، جو گارستين صاحب ۱۸ صدي ۾ ان رکڻ لاءِ ٺاهيو هو. انهيءَ گنبذ جو عجب اهو آهي جو جيڪي به چئو تنه جو پڙا اهڙو صاف ٻڌڻ ۾ ايندو جو سمجهندو ته ڪو پوت ٿو ڳالهائي. ۱۳۸ ڏاڪا چڙهي انهيءَ گنبذ جي مٿان پهچندو نه بانڪيپور ۽ پاٽنا جو نظارو خوب ڏسندو. هتي به شون ۽ گنداڪي نديون اچي ٿيون گنگا نديءَ سان گڏجن. بهار جي هن تروپيئيءَ تي به هريهر جو ميلو لڳندو آهي.

بانڪيپور بعد ڏيارام جو وڃڻ گيا ۾ ٿيو. اتي جي گيانيءَ ڌامي پنڊن جي دردشا ڏيڪاري اٿس. ٻين مان پرڻجن ڪين، تنهنڪري وڃن گهٽيا ۽ دان ملين گهڻو ۽ علم لپين ڪونه. سو پنگ پي پيا جنم گنوائين. ڏيارام جي دل ۾ دڪ ٿيو ته چونه ڪو اچي هنن کي سڌاري. چونه راجائون هنن کي دان ڏيڻ بدران هتي سنسڪرت ڪاليج کولين جو هنن کي سڌاري ڇڏي. پوءِ گيا تي نالو ڪيئن پيو، تنهن جي ساري ڳالهه گيا

پراڻ ۾ مان ڪڍي ٻڌائي اٿس ۽ لکيو اٿس ته ڪيئن راجيندر لعل مٿر موجب سچ پچ ڪيا تيرت تڏهن ٿيو جڏهن هنن ٻڌ ڌرم وارن کي اُتان هڪالي ڪڍيو. اُتي ٻوڏي وڻ آهي ۽ وشنوياد سچ پچ ٻڌ جو پاد آهي. خير، ڪجهه به هجي اُتي جو قدرتي نظارو تمام سهڻو آهي. قدرتي طرح ڪيا ۾ ڏيارام کي شراڌن جي سڄي ارت تي خيال آيو ۽ لکيو اٿس ته شراڌ معنيٰ جيڪي شردا سان ڏجي ۽ اهو ايترو ته ضروري آهي جو ڪيشب چندرسين به هڪ نموني جا شراڌ مقرر ڪيا آهن. ڪيا جهڙين جاين تي انهيءَ شردا ڪري ماڻهو ٿا وڃن ته وڏن جو ڪجهه موڪش دوار ڪريون. ڪيا ۾ جيڪي سنسٿائون هيون، سي به لکيون اٿس. ڌرم سپا جنهن کي سڪول هو، برهم سماج ۽ سندن چوڪرين جو سڪول، انجمن اسلام ۽ ڪلب وغيره.

ڪيا کان اٽڪل ست اٺ ميل پري آهي ٻڌ ڪيا، جتي مها ٻوڏي جو وڏو مندر آهي ۽ جتي ٻڌ ڀڳوان جي سوني ويئل مورتِي آهي. مورتِي مان يوگ، آند ۽ ايڪاگرٿا ٿا بکن. پر ڪهڙي نه عجب جي ڳالهه آهي ته جتي ٻڌ ڀڳوان جهڙي پوتر آتما ڌرم جا ڏهه لکسٺ ماڻهن کي ٻڌايا، جيئن ته:

۱. دان يعني سڀني ڀنارن وستن کي ڏيئي ڇڏڻ
۲. شيل يعني من، وچن ۽ ڪرم ۾ پوتر رهڻ
۳. نشڪرميه، دنيا جي پلي لاءِ خودي ۽ خود غرضي ڇڏڻ
۴. پراگنا، آتمڪ ڳيان جي پراپتي
۵. ويريه، انسانن جي شيوا لاءِ شڪتي ۽ پرشار
۶. شانتِي يعني مشڪل کان مشڪل موقعن تي ڪميا ۽ صبر
۷. ستيه، هر وقت سچ چوڻ
۸. اڏيشانه، اڃا شڪتي کي وڌائڻ
۹. مٽري، سڀني پرائين لاءِ پرستي ديا
۱۰. اپيڪشا يعني ننڍا اُستت کان بي پرواهه رهڻ، اتي ڳالين ۽

ڏاڻين جهڙا ڪڪرمي پنڊا انهن سڀني ڳالهين جي اُبتڙ چريتر هلي رهيا آهن! عجب اسرار!

ٻڌ ڳيا مان ڏيارام وري بانڪيپور موٽي آيو پاٽنا ڏسڻ لاءِ. خبر پيس ته پاٽنا ۾ گرو گوپند سنگهه جو جنم ٿيو هو ۽ اتي هرجي مندر ۾ اڃا تائين گڙ صاحب جو پاٽ ٿيندو آهي. اها به خبر پيس ته بهار ۾ سکن جا ۳۰۰ گرد وارا آهن. وري پاٽنا کان بانڪيپور موٽي آيو ۽ اتان راجگري ٽڪرين تي ويو، جتي جيتوڻيڪ ملڪيت سموري مسلمانن جي آهي، ته به مسلمانن جي ملڪيت هوندي به، هڪ سکن جي دربار آهي. سکن کي اتي دربار ٺاهڻ جي اجازت ڪيئن ملي تنهن جو سبب لکيو اٿس ته هڪڙي سڪ گوپند پرشاد نالي مرڻ مهل چيو هو ته منهنجي سماءي انهيءَ هنڌ ٺاهجو. جڏهن هن کي اتي جلائڻ آيا تڏهن مسلمان زميندار ۽ سندس ماڻهن منع ڪئي. تنهن تي لاش ڪجهه وقت اتي کڙو ٿيو ۽ پنهنجي خواهش ظاهر ڪيائين. هيءُ معجزو ڏسي سندس سماءي لاءِ ۽ آسپاس زمين زميندار ڏني. اتي چوڌاري جيڪي ٽڪريون آهن سي ديوان ڏٺيون ۽ گرم جهرڻا به ڏٺائين.

راجگريءَ مان ٿي وري بختيارپور اسٽيشن تي اچي، اتان هو ٻڌيه نات جو شوالو ڏسڻ ويو. لکيو اٿس ته قدرتي نظارن ڪري تيرت چونڊيا ويا آهن ۽ هتي بيشڪ قدرتي نظارا تمام سٺا آهن. چوڌاري ٽڪريون، ساوڪ ۽ پاڻيءَ جون نهرون لڳيون پيون آهن. ڪٿا آهي ته راوڻ جڏهن شو جو لنگ ڪئلاس کان ڪڍي لنگا ٿي ويو تڏهن هتي اچي جلندر ٿيس. ساڻس شرط هو ته ڪٿي به لنگ هيٺ رکيائين ته اتي مندر ٿيندو، سو هتي لاتائين ته مندر ٿيو. اها حرڪت هڪڙي برهمڻ رشيءَ جي هئي جنهن اها پيڙا راوڻ جي بدن ۾ پيدا ڪئي، ۽ پوءِ ٻڌيه وٺي جي روپ ۾ هن کي درشن ڏنائين.

ٻڌيه نات مان ٿيندي ڏيارام ۱۹ جنوريءَ تي اچي ڪلڪتي پهتو. هي ٽيون دفعو ڪلڪتي جو درشن ڪيو هئائين، سو فقط جابون ڏسڻ

بدران ماڻهن جو حال احوال ڄاڻيائين. بابو بنڪمر چندر چئترجيءَ سان مليو. هن ٻڌايس ته بنگال جي براهمڻن جون ٽي شاخون آهن، وار ندرا، ايريا ۽ ويدڪا. وارندرا شايد براندرا جو بگڙيل لفظ آهي ۽ ايريا شايد راشتريا جو. مشهور ڪلين برهمڻ ايريا شاخ جي لک آهن ۽ سندن به ۳۶ ڀاڱا آهن. ڪلين برهمڻن ۾ ننڍي هوندي جون شاديون عام آهن ۽ هڪ هڪ تمام گهڻيون زالون پرڻبو آهي. هڪڙي ڪلين خبر ڏني ته هڪڙي ڪلين کي ۱۰۵ زالون هيون. ٻيو ٻڌايائين ته هڪڙي ڪلين برهمڻ جي ماءُ پٽ کي ڏوراپو ڏنو، چيائينس ته ڌرم وساري ڇڏيو اٿئي، ڇاڪاڻ ته هن ۱۸ ورهين جي عمر ۾ ۵ شاديون ته ڪيون هيون ۽ ۳۴ ورهين جي عمر ۾ ۱۲ شاديون ڪيون هئائين پر وڌيڪ شاديون نٿي ڪرڻ گهريائين. هنن شادين تي ڪنواريتن کي ڏاج به گهڻو ڏيڻو پوندو آهي. ٻي دڪدائڪ ڳالهه جا ديوان ڏيارام ڏني سان اها ته موڪلائي ۽ ڪوئي جهڙي در آگمن جي رسم، جيڪا بنگالين ۾ هوندي هئي، جنهن موجب شاديءَ کانپوءِ به چوڪري ماءُ پيءُ وٽ تڪيل هوندي هئي، جيستائين هوءَ بالغ نٿي، اها سٺي رسم به ڏهندي ٿي ويئي ۽ بلوغت کان اڳي نالي ماتر اها رسم ادا ڪئي ٿي وئي.

چيو ويندو آهي ته تعليم جي واڌاري ڪري دير سان شاديون ٿيڻ لڳيون آهن، پر اهو غلط آهي. دير سان شاديون ڏيتي لپتيءَ جي واڌاري ڪري ٿيڻ لڳيون آهن، جو سٺن ورن لاءِ پيسا به گهڻا ٿا گهرجن. انهن ڏينهن ۾ ڪلڪتي ۾ سمنڊ جي مسافري ڪرڻ بابت ڏاڍو بحث مباحثو هلي رهيو هو. ڊاڪٽر بئنرجيءَ دليل ڏنو ته اسانجي شاسترن جو اهو مطلب ڪڏهن ڪين هوندو ته دنيا جون ڏهن مان نوَ پتيون اسان لاءِ بند هجن. بابو چندر نات بوس جو چوڻ هو ته سنڀاسي بيشڪ سمنڊ جو سفر ڪن، پر ننڍا ڌرم وڃائي ٿا اچن. پنڊت مهيش چندر نيا رتن، ڪلڪتا سنسڪرت ڪاليج جو پرنسيپال، سمنڊ جي مسافريءَ جي فائدي ۾ هو ۽ ننڍپڻ جي شاديءَ جي به فائدي ۾ هو، پر

ننڍپڻ ۾ دراگمن کانسواءِ ساهرن وٽ ڪنيا کي موڪلڻ جي برخلاف هو. هن چيو ته ڌرم جو سار آهي پر آپڪار، اچاهه ٿي چڱا ڪم ڪرڻ، اهم سنگ کانسواءِ ۽ ڦل اڃا کانسواءِ چڱو ڪم ڪرڻ.

ڪلڪتي ۾ ديوان گهڻن ماڻهن سان مليو ۽ انهن سان گفتگو ڪيائين. سرروميش چندر متر جج چيس ته ننڍي هوندي جي شادين جي برخلاف آهيان، پر چيائين ته پنڳتي ڳالهين ۾ قاعدي جو دخل نه ڪجي ته چڱو. ٻيو مليو بابو پرتاب چندر موزمدار سان. سندس وياڪياڻ شڪتيءَ ۽ سڌارڪ ورتيءَ جي ساراهه ڪئي اٿس. سندس خيال هو ته سچو سڌارو ڌرمي رنگ ڏيڻ سان ئي سگهندو پر قدرتي ۽ دنياوي دليل به سڌاري ۾ مدد ڏين ٿا. ننڍي هوندي جي شاديءَ جي برخلاف اهي به دليل ڪمائتا ٿيا آهن. وري سندس خيال هو ته پنڊتن مان ڪجهه نه ٿيندو، پر ڏيارام لکي ٿو ته انهن جي مدد وٺڻ سان من هنن جو اتڪاءُ دور ٿئي. مهرشي رويندر نات ٽنگور سان مليو. هن کان ايشور پراپتيءَ بابت پڇيائين. مهرشيءَ چيس ته شرڌا وارو گيان لهندو آهي ۽ چيائين ته ايشور جو تيج اندر ٻاهر آهي ۽ اها جوت جاڳائڻ گهرجي. چيائين ته ڇهه ويٺا آهن ته ستون هو آهي هو هر جاءِ موجود آهي.

سوامي شو نارائڻ سان گڏيو ۽ هن راج يوگ ۽ پراڻايام وغيره بابت ٻڌايس. سوامي شو نارائڻ جو اثر ٿياسافيءَ وارن تي گهڻو ڏنائين. سوامي شونارائڻ، ادويتِي هوندي به چڱن ڪمن جي تمام فائدي ۾ هو. هن جي مثال مان ظاهر هو ته ادويتِي به ست ڪرم جي برخلاف نه آهن. هن کانسواءِ بابو ڪالي چرن بئنرجيءَ سان مليو. هو ڪرستان پر قوم لاءِ ڏاڍو ڪم ڪندڙ، سڀني ۾ عزت حاصل ڪندڙ ۽ وڏو وياڪياڻ ڏيندڙ هو. ڪالي چرن بئنرجي تمام لوڪ پريا هو، ڇاڪاڻ ته هو مٺي مزاج، چڱي چريتر، اُتساه ۽ نوڙت وارو، نيڪ ڪم ڪندڙ ۽ نيڪ دل هو.

زناني تعليم ڪلڪتو

ڏيارام، مس پگت سان بيٿيون ڪاليج ڏسڻ ويو. هڪڙي بيٿيون نالي واپاريءَ جي دولت ۽ سخاوت سان اهو ڪاليج هلي ٿو. مس چندر مڪي بوس ايم. اي جا آتي پرنسپال هئي تنهن ساري سنسٽا کيس ڏيکاري. ٻيو ڏنائين مسٽر شو نات شامٽريءَ جو برهمڻ چوڪرين جو سڪول. لکي ٿو ته برهمڻن ۽ ڪرستانن کان سواءِ ٻين ۾ اڃا زناني تعليم پکڙيل نه آهي. تعليم ڪري البت چوڪرين کي وڌيڪ لائق ور ٿا وڻن، پر اهي ملن نٿا، تنهنڪري شاديءَ ۾ مشڪلات ٿي ٿئي. ٽاگور جي ڪٽنب مان مسز گهوشال هڪڙي ناري وڌيا لاءِ اخبار به ڪڍندي هئي ۽ هڪڙي سڪي سميتي به ڪڍي هٿائين پر اها سميتي فقط ٿورين چوڪرين کي بيٿيون ڪاليج ۾ پڙهڻ لاءِ سهائتا ڪري ٿي سگهي. رامابائي جهڙي ڪا سنسٽا ڪانه ڪڍي اٿس. گهر ڪلاسن سان به ڪجهه ڪم پيو ٿئي.

ڪلڪتي ۾ ڏيارام، آدي برهمو سماج جو ورهيار اٿس ڏٺو ۽ اتي مشهور شاعر رويندر نات ٽگور کي ڳائيندو ٻڌائين ۽ سندس سُر جي تعريف ڪئي اٿس. انهيءَ وقت ڪلڪتي ۾ برهمو سماج جون ٻه شاخون هيون؛ هڪڙي نوڙڌان سماج ۽ ٻي ساڌارڻ سماج. ديوان صاحب لکيو آهي ته نوڙڌان واريءَ شاخ جي ميمبرن ۾ ڪجهه ول جوڳ هو. وري به ساڌارڻ برهمو سماج جي شاخ البت چڱي پئي هلي. ڏيارام ڪلڪتي ۾ ٿياسافيءَ جي بانيڪار ڪرنل آلڪاٽ ۽ ٻڌ ڌرم جي پرچارڪ مسٽر ڌرمپال سان به مليو ۽ عجب ٿو ڏيکاري ته چو ٿياسافي اڃا هندستان جي تعليم يافتن ۾ ايترو گهر ڪري ڪين ويئي آهي. پنجاب ۽ بهار ۾ ته ڪيتريون شاخون ڪتري ذات جون آهن پر بنگال ۾ ڪين ڏسڻ ۾ آيون. ڪايسٽ، روميش چندر دت جي چوڻ موجب وئيش آهن پر نه پائين جڻيو، نه ڏين ست ڦيرا شاديءَ تي. جدا ذاتين بابت

جيڪا کوجنا ٿيڻ گهرجي سا اڃا ڪين ٿي آهي.

ڪلڪتي مان ڏيارام، دارجيلنگ ۾ ويو، جتي هماليه جبل ڏانهن ويندڙ جابلو ريل ۽ قدرتي نظارن جي تعريف ڪئي اٿس. اتان ڪينچنچنگا جو درس ڪيائين. برف، ٽڪر، جهرڻا، ساوڪ، گڙ گڙ ڪري ڪرندڙ پاڻي ۽ وڻ اهي سڀ عجيب نظارا، بي نظير ٻوليءَ ۾ لکيا اٿس.

ڏيارام، دارجيلنگ جو تمام سهڻو بيان ڏنو آهي. اتي جيڪي چانهه جا ڪيٽ آهن انهن جو بيان ۽ برچ ٽڪريءَ واري باغيچي جو بيان نهايت سندر ريت ورنن ۾ اٿس. اتي ڏيارام ڏٺو ڳاڙهو پتو يا سنگ، جو پتي ڪاٺ ٿي هو؛ مگر سندس سنگتيءَ روڪيس ۽ چيائين ته اهو اٿئي وش ڦل، يعني زهري سنگ، اتي هن کي گيتا جو سلوڪ ياد پيو ته عيش عشرت اهڙو سرپ سنگ آهي. وري ڏٺائين ماڪ جو ٺهيل موتي ڪنهن پن تي، ته اتي ياد پيس ته اسين به موتي آهيون ايشور وٽان آيل. ائين قدرت جي نظارن ۾ ڏيارام کي هر گهڙيءَ هري درشن ۽ ڌرم جون ڳالهيون سمجهي اينديون هيون. ڪهڙي نه سندر سندس آتما ۽ سندر آستي ۽ ورفن شڪتي!

دارجيلنگ کان ٿي ڏيارام وري بنارس ۾ آيو، هڪڙي ٻڌي ساڌوءَ سان سهواس ڪرڻ. هيءُ ساڌو نانڪ پٽي هو، پڙهيل هو ۽ سڀ تيرت ڪيا هئائين. سنت پريون ۽ چار ٽي ڌام پيٽيل هئس. ست پريون يعني هر دوار، ڪاشي، آجین، آويا، ڌاراوتي، مٿرا ۽ ڪانچي پهرين ٽي وشنوءَ جا تيرت آهن. پويان ٽي شو جا ۽ پشڪرجي برهما جو ۽ ڪانچي شو ۽ وشنوءَ ٺهي جو. چار ڌام آهن: جننات، بدري نات، دوار ڪانات ۽ رامنات. هن ساوڪ کي ڪجهه سال ٿيا هئا جو ويراڳ آيو هو ۽ سندس رهڻي تمام سهڻي هئي. ايشور پريم هن جي اکين، وچن ۽ ڪمن مان ٿي بکيو. پنهنجا سمورا پئسا دان ۾ ٿي ڪپايائين؛ ودارٿين کي پوڄن ڏيڻ ۾ ۽ غريبن جي سهائتا ۾. باقي پاڻ تي مهني ۾ به ٿي

رپيا مس ٿي لاتائينئبنارس ۾ ڪيترا برهمڻ برهمڇاري وديا لاپ لاءِ ايندا آهن ۽ اهي وڃي ڪنهن برهمڻ گروءَ جا شش ٿيندا آهن، کاڌو پني ايندا آهن، ڪاٺيون ڪنيون ڪري ايندا آهن ۽ گروءَ جي شيوا ۾ لڳندا آهن. ڪي ڪي برهمڻ تمام ودوان آهن ۽ منشه ماتر جا سڄا متر آهن، پر گهڻا ته نالي جا برهمڻ آهن. ڏيارام لکيو آهي ته راجائن لکن ريبن جا محلات ٺهرائي ڇڏيا آهن ۽ لکين رپيا برهمڻن کي پوڄن ڪارائڻ تي بنارس ۾ لڳائين، جتي سڄي برهمڻ ورثي وارن، ودوان برهمڻن، ڪشٽري ۽ ويش، برهم ڇارين کي پراچين نموني پاڙهين.

بنارس مان ڏيارام وري پرياڳ آيو. سڄن ساذن، مهاتمانن جي گهڻي ڳولا ڪيائين، پر لذائين خير ڪو. هڪڙو سو گڏيس، جنهن کي يوگي ڪري سمجهندا هئا پر ڏنائين ته نٿي آئي ڪيس انگريزي ۽ نه سنسڪرت، رڳو گيتا جو ڪو فارسي ترجمو پڙهيو هئائين، سو به ٺيڪ ترجمو ڪونه هو. ڪجهه هٿ يوگ ڄاڻندو هو، باقي ٿيو پلو. فقيرن جا سي جهنڊ ڏنائين ۽ لکيو اٿس ته فقير پنڻ لاءِ جيڪي ٻول ٻوليندا آهن تن جي ڪو ياداشت ٺاهي ته ڏاڍو مزو اچي

ڏيارام ۱۱ فبروري جبلپور پهتو ۽ اتان ۱۱ ميل پري ڪرڪشيتر ڏسڻ ويو، جتي رنگ به رنگي سنگمرمر جون ٽڪريون آهن ۽ منجهس جل ڪنڊ آهن ۽ نربدا ندي ٿي لنگهي. پهريائين ڏنائين پمراگهاٽ، جتي ڪوچين جي راجا هڪڙو ڊڪيل ٺڪر، پنهنجي راڻين جي اشنان لاءِ ٺهرايو آهي. هتي وري ٻانڀڻن پي تر ويڻي ٺاهي رکي آهي. نربدا سان اچي ٻه ڪنڊ ٿا گڏجن. ڀرسان وري آهي پنج وٽي، جتي نربدا جون پنج شاخون اچي ٿيون هڪڙي وڏي ويڪر ۾ پون. اتان آهي جانوي ڌارا، جتي سرڪاري ٻيڙي بيٺي آهي جا هڪ رپئي ۾ درياھ جو چڪر هڻائي اچي. ستن قسمن جا سنگمرمر هتي ملن ٿا، آڇو، پيلو، نيرو، سائو، ڪارو، گاڙهو ۽ ڀڪيڊار. ٻاونجاه ڪنڊ آهن ۽ نديءَ جو نظارو ڏسڻ وٿان آهي. جانوي ڌارا کان لهي، بيلن جو بيلو لنگهڻ کانپوءِ، پاڻي جي

ڪرڻ جو نظارو تمام سهڻو ڏسڻ ۾ ايندو. اهي درسيه ڏسي، گوري
شنڪر جو مندر ڀيٽي، جئن ڏيارام گاڏيءَ ۾ چڙهي، جبلپور ڏانهن ٿي
موتيو، ته گاڏيءَ جو ڦٽو ڀڄي پيو ۽ کيس چار ڪوه پنڌ ڪرڻو پيو.
وات تي ڏٺائين ته ڪيترائي ٻڌ ڀڳوان جا ٻوتا هئا، پر ٻانڀڻ وري انهن
سان شو جا لنگ به کڻي رکيا هئا.

جبلپور ۾ ڏيارام، مدن محل ڏٺو. هيءُ هڪ ٽڪريءَ تي آهي،
هيءُ محل هڪڙي راج گونڊ ٺهرايو هو. راجپوت، گونڊ ۽ راج گونڊ
يعني راجپوت پٽن ۽ گونڊ ماتا جو اولاد، واگهرا، مرهٽا، مارواڙي اهي
ڏاڏيون جبلپور ۾ رهندڙ هيون. جبلپور ۾ هڪ ڪاليج آهي ۽ ٻه
چوڪرين جا سڪول، اهي هن ڏٺا ۽ چئن چڱن سان ملي کين چيائين ته
پنهنجي هٿڪارني سيا کي زور وٺايو، ننڍڻ جون شاديون بند ڪرايو ۽
ٻيون خراب رسمون گهٽايو ۽ چوڪرين ۾ وديا وڌايو.

ڪٿا آهي ته رام، سيتا ۽ لڪشمڻ پرياڳ ۾ ڀار دواج سان مليا
هئا، هن چين ته هتان ڏهه ڪوه پري هڪڙو منوهر ڀرت آڻو، جتي
سهڻي ساوڪ ۽ مزيدار ميوا ۽ رشين منين جا آستان آهن، اتي مور،
ڪوئلون ۽ ٻيا هرڻ آڌڪ پشو ۽ پکي آڻو، اتي وڃي اوهين بنواش
ڪريو. هنن به هڪ ڪٿا والميڪي رشيءَ جي ڀرسان ٺاهي. ڏيارام،
چترڪوٽ جو درشن ڪرڻ ويو ۽ سڄو درسيه والميڪي رامائڻ وارو
سامهون اچي ٿيس. ڀرت جو اچڻ ۽ رام کي سمجھائي بيھڻ، ڌرنو وارن
ته ڪيڪئيءَ جو ڀاپ ڏوئي اچي تخت تي ويهي رام جو چوڻ ته پيءُ
جو وڃڻ پاڙڻ ۽ پنهنجو وڃڻ پاڙڻ وڏو فرض آهي ۽ آخر ڀرت کي
سمجھائي هنجي فقط اها مرضي پوري ڪيائين جا چاڪڙيون هنڪي
ڏنائين، جن چاڪڙين جي شرن وٺي ڀرت وڃي راج هلايو، جيستائين
چوڏهن ورهيه پورا ڪري رام ۽ سيتا ايوديا ۾ آيا. ڪهڙو نه سندر
آستان چترڪوٽ ۽ ڪهڙي نه سندر ڪٿا!

هاڻي چترڪوٽ ۾ ڇا آهي؟ هڪڙو ته ڏسندؤ رام گيا، جتي پنڊا

زوريءَ پيا ماڻهن ۽ وقوائن کان پنڊ پرائين، ٻيو ڏسندو رام ديول جتي چوڻ ۾ اچي ٿو ته رام ۽ سيتا پهريائين اچي لٿا هئا. اتان وڃيو يجنه ديويءَ تي، اتان امر نات جي مندر ۾، جتان پرڪرما ڏٺي آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪٿا آهي ته ڀرت رام جون ڇاڪڙيون سر تي کڻي آئي پرڪرما ڏني هئي پهرين منزل آهي مڪاروند، هتان تلسي پتر ۽ پاڻي وٺي پرڪرما شروع ڪبي آهي. وٽن تي رام رام قدرتي اڪريل پيو ڏسڻ ۾ اچي. پوءِ وري در گهمي اچي ڏسبي آهي سرا گانءَ پٿر جي، انهيءَ گڻوءَ جي يادگيري ۾ جنهن رام ۽ سيتا کي ۱۲ ورهيه کير ڏنو. پوءِ ڏيکاريندا آهن اها جاءِ جتي لڪشمڻ پهري تي بيهندو هو. پوءِ ڏيکاريندا آهن جانڪي ڪنڊ، جتي سيتا ماتا اشنان ڪندي هئي. جانڪي ڪنڊ جي چوڌاري ۲۵ کن ڀڳتن جون ڪٿائون آهن جي پاڻ کي سيتا وانگر رام جا ڀڳت سمجهندا آهن ۽ سارو ڏينهن رات سندس ويچار ڪري پيا آند پرائيندا آهن. هڪڙي اهڙي ڀڳت، رام نام لکي آئي جي گولين ۾ بي ويڙهيو ته اهي جانڪي ڪنڊ ۾ مڇين کي وجهي. ٻيو وري ڏيکاريندا آهن ڪوٽ تيرٿ، جتي پاتال گنگا وهندي آهي ۽ غفا ۾ رام جو درشن ياتري ڪندا آهن. جانڪي ڪنڊ کان ڪلاڪ پنڌ تي ٽڪري آهي جنهنجو نالو آهي هنومان ڌارا. هتي هنومان اچي ٽڪيو هو. هڪڙو ٻيو مندر آهي آنسو يا ديويءَ جو، جا ائٽري رشيءَ جي اهڙي وفادار استري هئي جهڙي سيتا رام جي، مطلب ته ٽي ڏينهن ياترين کي لڳندا آهن چترڪوٽ پوري ڪرڻ تي. ڏيارام ته هڪ ڏينهن ۾ صبح کان سانجهيءَ تائين پنڌ ڪري گهڻو حصو ڏسي ورتو.

چترڪوٽ مان ڏيارام، مڙا پور آيو ۽ اتان ونڊياچل تيرٿ ڏٺائين، جتي سيتا ماتا پنهنجي شال ۽ گهڻا ڪيرايا هئا. اتي گنگا ۾ اشنان ڪري ڀاڳوتي، مها ڪالي، سرسوتي ۽ جوگ ميا، اٺن ڀڄائن واري ڪرشن جي پيڻ جا مندر ڏسبا آهن. ٽڪريءَ جي مٿان شوالو آهي ۽ هيٺان وري راميشور مهاديو آهي، جتي سيتا ماتا سيتا ڪنڊ ٺاهيو. شو

جي لنگ بابت پادريون جيڪي هندو ڌرم تي ڇنڊا وڌا آهن، تن جي برخلاف ڏيارام لکي ٿو ته هر هڪ ڌرم ۾ اهي ڳالهيون آهن ۽ انهن جو اندريون رهسيه سمجهڻ گهرجي.

وندياچل مان موٽي ڏيارام، مرزا پور ۾ آيو. اتي ٻڌائين ته هڪ ڀيٽ جي پروھت مھنت جيرام گر آھي ۽ هندو ڌرم جي پاران شاستر آرٽ ڪندو آھي. اتي ڏيارام هاءِ سڪول جي هيڊ ماستر مسٽر رام روپ سان مليو، جنهنجي دل ڊهي پيئي هئي جو مسٽر تلنگ سڌارڪ ٿي به، پنهنجي ڌيءَ جي شادي ننڍي هوندي ڪئي هئي. مرزا پور ۾ چوڪرين لاءِ هڪ آريه سماجين جو، هڪ ميونسپالٽيءَ جو ۽ هڪ پادريون جو سڪول هو، ننڍي هوندي جي شاديءَ جو رواج عام هو. وائين جون ٻه ذاتيون هيون. هڪڙيون عمر ڪاري ۽ ٻيون عمر ڊسري. اهي نالا ڪئن پين سا خبر ڏيارام لهي ڪين سگهيو. پوربي ڪترين جا به ٻه ٽي گهر هئا ۽ ڪجهه برهمڻن جا به. مرزاپور ۾ انهن ڏينهن ۾ گهڻو گهات تي تمام شور متل هو. ديوان لکي ٿو ته چون سرڪار اهو ٺهرائي ته ڪنهن به هندوءَ جي دل ڊڪائڻ لاءِ عام جاءِ تي گڻو گهات ڪرڻ جرم آهي. مرزاپور جو هڪڙو اڳيون گزيٽر هٿ لڳس هڪ سؤ ورهين ۾ مرزاپور ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون ڦيرون ڦارون ٿيون آهن سي ڏيارام لکيون آهن. زمانو بدليل آهي؛ وڪيلن، قاعدن ۽ پٽيوائن ملڪ منجهايو آهي. ڍلون ڳريون آهن ۽ واپار ۾ ڪوڙ گهڙي پيو آهي. اخبارون آهن ۽ ڪوڙا اشتهار. امن امان آهي ۽ ڪوڙ به گهر ڪري ويو آهي. اهي آهن سندس خيال.

وري مرزاپور مان موٽي بنارس اچي ڏيارام انهيءَ رات جو شورائتري ڏني. زالن گيت ٿي ڳاتا ۽ وشونات جي مندر ۾ ماڻهن جا ميڙ هئا، جن ۾ اڃا اڳيون ويساهه زور هو. ڪبير جا دوها پي پوڄارين ڳاتا. واه هندو ڌرم، جو جولاهه به قبول ڪنس! ۽ هاڻي؟

بنارس مان ۱۷ فيبروري ڏيارام، ايوديا ڏانهن روانو ٿيو. ابوالفضل

۱۵۸۲ع ۾ لکيو آهي ته ايوڌيا جو شهر تمام وڏو هو. ۱۸۴ ڪوهه ڊگهو ۽ ۲۶ ڪوهه ويڪرو پر ۱۸۲۸ع ۾ هئملٽن لکيو ته هيءُ شاندار شهر هاڻي ويران آهي، تمام ننڍو وڃي بچيو آهي. چوڌاري ڏنل جايون گهڻيون آهن، جي رام، سيتا، لچمن ۽ هنومان جا مندر هئا ۽ جتي پوڄاري هاڻي به ويندا آهن. دڙا سو چوڌاري پيا ڏسڻ ۾ اچن ۽ گهوگهرا ۽ سرائو ننڍيون پيون وهن. دسرت پنهنجو آشوميتيگيه، سرائو نديءَ جي اتر واري ڪپ تي ڪيو هو. ڏيارام انهيءَ آشوميتي جو شاسترن موجب بيان ڏنو آهي ۽ ڏيڪاريو اٿس ته منوءَ موجب قربانيءَ کانسواءِ گوشت کائڻ جي منع آهي. ڏيارام، ايوڌيا جا نظارا خوب طرح لکيا آهن. سرائو نديءَ ۾ هر هڪ ياتريءَ کي هٿ ۾ ناريل کڻي پوءِ اشنان ڪرڻو پوندو آهي. ناگيشور جو مندر شو جو آهي. رامڪوٽ، راجگادي ۽ رام جي آرام جي جاءِ، رنگ محل به ڏيڪاريو وڃي ٿو ۽ ڪنڪ پون ۽ آئند پون، دسرت جي راڻين جا محل، ۽ ڪوپ پون جتي ڪيڪئي زمين تي لپتي پيئي هئي ۽ دسرت کان رام جي بنواس جو وچن ورتائين ۽ هڪڙي ننڍڙي ڪتيا، جنم ڀومي نالي ڏيڪارين ٿا. اعتبار ته نٿو اچي ته شاهي محل اهڙو هوندو، پر اورنگزيب گهڻا چن يا نشان ڊهرائي مسجدون ٺهرائي ڇڏيون آهن، سو وري ماڻهن جتي ڪٿي جهڙا تهڙا گهر ظاهر ڪري ڪٿي ڪٿا ۾ بيهاريا آهن. اهڙيءَ طرح راج محل، هنومان جو مندر وغيره به ياترين کي ڏيڪاريا وڃن ٿا، پر اصل اهي ڪٿي هئا، سو ڄاڻي پرماتما.

اصل ايوڌيا ڪهڙو هو، سو ته اوهين والميڪيءَ جي ورنن مان، من جي مورت جوڙيندا ته خبر پونديو. سرائو نديءَ جي ڪناري تي ويهي، ڏيو اندر ۾ ٽپي، ته پئيو خبر. ڏيارام اهڙين ٽپين هڻڻ ۾ پڙ هو ۽ والميڪي رامائڻ جي ڪوتا پڙهي، من ۾ پوري پوري مورت جوڙي سگهندو هو، جئن سندس بيان مان خبر ٿي پوي. جن ته هوبهو اڳين ايوڌيا جو درشن ٿو پڙهندڙن کي ڪرائي، ۽ اُتي دسرت، ڪيڪئي، رام

۽ سڀني جي بنواس وڃڻ تي گفتگو هوبهو ٿو ورنن ڪري.
 آيوڌيا ۾ ۲۶۰۰۰ ماڻهو آهن ۽ هاڻي اهو شهر فقط فيض آباد شهر
 جو حصو آهي. فيض آباد صدين کان نوابن جي گادي جو هنڌ هو، ان ۾
 ۷۲۰۰۰ آدم رهندڙ آهي. هاڻي آيوڌيا بلوي کان پوءِ هڪ برهمڻ
 مهاراجا جي هٿ ۾ آهي.

ڏيارام، فيض آباد جي تعلقدارن ۽ انهن جي جهڳڙن جو احوال
 لکيو آهي. فيض آباد ۾ يورپي ۽ پشچمي ڪتري رهندا آهن ۽ سوريه
 ونشي ۽ چندرونشي، وشن بنسي ۽ گرگ بنسي ڪتري رهندا آهن ۽
 اترادي ۽ دڪشني آرور به آهن ۽ وئيشن جون چار شاخون آهن،
 اگروال، راستوگي، ڪانديو ۽ ڪنڌان. پوين ٻن ۾ ودوا وواھ کان منع
 ڪانهي. پاڻ ۾ شاديون ڪين ڪن. سُودر آهن تيلي، ڪهار، اهير ۽
 تنبولي. ڪايسٽ هٿ پاڻ کي سُودر سڏائيندا آهن. واڻين ۾ ننڍي
 هوندي شادي ڪن. گمن جي ريت آهي پرڻجڻ کان ٽي ورهيه پوءِ. اوج
 ذاتين ۽ مسلمانن ۾ دير سان شادي ٿئي. فيض آباد ۾ پردي جو رواج
 آهي. نوابن کي گهرجي پردو ۽ زنانو ۽ زالن کي گهرجي حقو ۽ سندن
 نگهبانيءَ لاءِ ڪپڻ ڪڍڙا. اهي ڪڍڙا اهڙا شاهوڪار ٿي ويندا هئا جو هڪ
 ڪڍڙي جي ملڪيت تي نواب ۽ ماڻس وڙهي پيا، سرڪار نواب کي
 ملڪيت ڏياري. بيگم کي مليو وصيعت هلائڻ جو ڪم ۽ هن سندس
 چئي موجب ۲ لک لڳايا سندس تربت تي ۽ ڪجهه لک موڪليائين
 مڪي مديني.

هندن ۾ هڪڙو چڱو سڌارڪ فيض آباد ۾ ٿي گذريو آهي، سندس
 نالو راءِ ڪاڪوئل بهادر هو. هن آڻوڌ واپاري بئنڪ ڪڍي ۽ ڪمپني
 ڪڍيائين. ۲۷۴۰۰ پونجيءَ سان. اخبار به ڪڍي هڻائين جنهنجو نالو هو
 ارورينس پرنس. ڏيتي لپتي گهڻائي ڇڏيائين. ڏوٽا ۽ ناچ ۽ شراب
 شادين تان بند ڪيا هڻائين، جس هجيس، ڪي ته بهادر به پيا آهن.
 فيض آباد سرڪاري سڪول ايف. اي تائين هو ۽ چوڪرين جو

سڪول هڪڙو هو پادرين جو. ٻئي چوڪرين جي سڪول ڪيڏ جي ڪوشش هلندڙ هئي هندن پاران. فيض آباد جي سٽيشن تي ديوان ڏيارام ڏٺو ته پوليس وارن ويچارن مسافرن کي ڏهين بجي رات جو شيڊ مان اٿاري ٿي ڇڏيو. ڇي يا ته ڏيڪاريو ٽڪيٽون يا سٽيشن ماسٽر کان موڪلائي اچو، نه ٺهي ٽڪيٽ وارو، نه هي سٽيشن ماسٽر، سو مزو ٿيو چيري ميري کائڻ جو پوليس واري کي ڏيارام لکيو آهي ته سٽيشن ماسٽر کي سنڀالي حڪم ڏيڻ گهرجي، نه ته مسافرن سان آزار ٿو ٿئي.

۱۹- فيبروري ۱۸۹۳ع ڏيارام، لکنؤ پهتو. لکنؤ اڳي به ڏنل هوس، وري به ريزيڊنسي انگريزن جي رهڻ جي جاءِ ڏنائين ۽ هڪڙيءَ زال جي پيانڪ بوتو ڏنائين، جيڪا توب جي گولي سان مري ويئي هئي، جڏهن ۸۷ ڏينهن وڃي زالون ۽ ٻار هيٺ لڪا هئا. توب خانو جتي لارينس ساھ ڏنو، اهو به ڏيارام ڏنو. لامارٽينر، جنرل مارٽن جو يوروين ٻارن وارو سڪول به ڏنائين.

امامبرو، آصف الد وله جي قبر ۽ اٿوڌ جي بادشاهه جو زالن ۽ رنڊين لاءِ محل، جتي سؤن قسمن جا ويچار ٿيندا هئا، اهو به ڏنائين؛ پر نه ويچار ڪندڙ، نه راڻيون ۽ نه ستيون، سڀ خاڪ سان خاڪ ٿي ويا. لکنؤ جي سوڙهين گهٽين ۽ رفاھ عام ۽ تعلقدارن جي ائسوسيئيشن جو ڏيارام ذڪر ڪيو آهي. لکيو اٿس ته ست سڪول هئا چوڪرين جا، پر نه انهن پڙهائي سٺي، نه جايون سٺيون. سڀ جايون تنگ ۽ اونڊاهيون. ڪل ٻه ڪتري زالون انگريزي دان هيون. باقي اٿوڌ ۽ اخبارون خوب هيون. ۱۸-۱۹ اردو اخبارون، انهن ۾ مشهور هئي اٿوڌ اخبار، جا منشي نول ڪشور ڪڍي هئي، اٿوڌ پنج مزيدار اخبار ۽ لکنؤ ائڊووڪيٽ هڪڙي ڪتري مهتم جي هٿ هيٺ هلندڙ. بابو بنسي لعل سنگھ، هنديءَ ۾ هڪڙو ڪاميٽي ڪليڊر روما نالي، ناري ودياتي پستڪ ڪڍيو هو، جنهن ۾ برين رسمن کي تمام ننڍو هڻائين ۽

ڪنوارين، پرڻيل ۽ وڏور زالن جا فرض ڏيکاريا هئائين.

منشي نول ڪشور ڪيئي ڪتاب چاپي پڌرا ڪيا هئا. منشي نول ڪشور کي بخت لڳو پينل ڪوڊ جي چاپن مان سرڪار چيس ته ۲۰۰۰۰ ڪاپيون چاپي ڏي. ٺيڪو مليو نول ڪشور کي ۽ خوب نفع ڪيائين. پوءِ ته سڄو سرڪاري ڪم چاپن جو مليو منشي نول ڪشور کي. هاڻي ته لڪاپتي آهي، سي. آءِ. اي جو خطاب اٿس. سڪولن ۽ پستڪالين کي خوب مدد ڪندو آهي. اميد آهي ته هيءُ ملڪ کي ڪنپ ڪرڻ جي ننڊ مان جاڳائيندو ۽ بد رسمن جي برخلاف ماڻهن ۾ خيال پيدا ڪندو.

لکنو ۾ ڪيترا عجيب رواج ڏيارام ڏنا. لکيو اٿس ته هت ڏوئن ڏيڻ واريون خاص زالون آهن، جن کي چار رپيه ڏيئي گهرائبو آهي. اهڙا ته ڪچا ۽ ڪنا ڏوٽا ڏينديون آهن جو ايشور رکي. ٻيو ته، ڪتري گوشت ڪونه کائين، پر جهنڊ تي پڪرين جي قرباني ٿئي اهو گوشت سڀ کائين ۽ ٽيون ته شاديءَ وقت يارگون ۾ ڪنوار وٺڻ کان اڳ ۾ گهوٽ وڃي پنهنجي ماءُ جي نئن مان کير پئي ته متان ماءُ کي وساري ڇڏيو اٿس. ٻيو وري آهي ڪچي ۽ پڪي کاڌي تي تڪرار. پڪو يعني پوري، پڪوڙا يا تريل کاڌو پئي وٽ کائجي، پر ڪچو يعني رڌل کاڌو ڪنهن کاڌو ته ٿيو پرشت، جنهن زماني ۾ ماڻهو سوڍا ملهيت پيا پين ۽ ٻيڙيون پيا چڪين، تنهن ۾ ساڳيا ماڻهو ڪچي پڪي تي ايترو تڪرار ڪن، اهو ته عجب آهي، پر آدمي آهن لکير جا فقير.

ڏيارام لکي ٿو ته ڪانپور تي نالو پيو ڪامپ پور مان، جو انگريزن اچي ڇانوڻي ڪري اهو ٽڪر وسايو هو. سندن وقت ته اتي ۱۶۰۰۰ آدم هو ۽ ۲۰ هزار هئا مسلمان. ڪانپور ۾ سنجن جي ڪارخاني ۽ بوٽن جي ڪارخاني کانسواءِ وڏيون سرڪاري ۽ خانگي اتي جون ملون هيون ۽ ڪيتريون ڪپهه جون ملون، پر سڀ کان مشهور هئي پشم جي مل، هڪ جوٽ مل به هئي.

ڪانپور ۾ مارواڙي رهاڪو ڏيارام ڏٺا. منجهن ڪي هئا چوراواڻي ۽ ڪي لهٽيري. اهي هڪ ٻئي مان شادي ڪن ۽ ڪنوار خريد ڪن. سٺ ورهين جو ٻڌو مارواڙي به ٻين هزارين ۱۲ ورهين جي ڪنوار خريد ڪري سگهي. هڪڙي ۴۷ ورهين جي مارواڙيءَ ۱۳ ورهين جي ڪنوار خريد ڪئي ۽ تن ورهين کانپوءِ مري ويو ۽ وڏو لاءِ ڏهه لک رپيا ڇڏي ويو.

ڪانپور ۾ ڪتري، پوربي، پشچمي ۽ چار گهر، اڍائي گهر سڀ موجود آهن. موڪلاوي جي رسم آهي. شاديءَ کان ٽي ورهيه پوءِ ٽئي موڪلاوو. هتي زالون مردن جي چڻي ۾ ايترو نه آهن. بنا موڪل تيرتن تي وڃن ۽ نانڪ ڪن ۽ ڏوٽا ته سخت ڏين.

تعليم لاءِ هڪ سرڪاري هاءِ سڪول چوڪرن لاءِ، هڪ مشن ڪاليج ۽ هڪ پادارين جو سڪول چوڪرين لاءِ آهن. اخبارون ڪانپور گزيت ۽ انڊورٽائيز. ڪانپور ۾ وئشياڻون گهڻيون، چو جو چانوڻي وڏي. آريه سماج، ڌرم سڀا ۽ برهمو سماج به آهن.

ڪانپور کان پوءِ ڏيارام، هردوار ويو ۽ اتي وڃي گنگانديءَ جي ڪٿائن بابت ڄاڻ ڪري لکيائين ته گنگا ۾ اِشنان ڪرڻ سان آند آيس ۽ گنگا ڪناري ويهي ڌيان لڳائڻ جو مزو به ماڻيائين.

هن سفر مان معلوم ٿيندو ته ڏيارام کوجنا جو ڪوڏيو هو. هر هنڌ ڌرتي ۽ پنڌ تي کوجنا ٿي ڪيائين ۽ سنسار جي سفر مان هميشه اهو سبق سکڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين ته ڪيئن انسانن جا ڏک ۽ دويش سمجهجن ۽ هٽائجن ۽ انهن کي سک پهچائجي ۽ ايشور کي اوڏو ٿجي. پر ته گهڻا ڪن پر ڪنهن ڪنهن جو سفر سڦلو، جو اهڙيءَ سکيا درشتيءَ سان ڪيل هجي!

ساري حياتي امانت سمجهي سفر مان به سکيا پرائڻ جو مطلب هن اوج آتما جو هو. شل اسين به ستر مان اهو ڦل پراپت ڪريون.

حيدرآباد

هندستان جي سفر ڪندي ديوان ڏيارام، پنجاب پاسي ڪيترا پراوڊنٽ فنڊ ڏنا ته دل ۾ خيال آيس ته سنڌ ۾ غريبن لاءِ اهڙو ڪو فنڊ ڪڍجي. انهيءَ ڪري ۱۸۹۴ع ۾ هن حيدرآباد ۾ پراوڊنٽ فنڊ جاري ڪيو. اصل به ته سنڌ ۾ پاھت جو رواج هوندو هو، مٽ مائٽ، ساٿي سنگتي ۽ پاڙي وارا موت ۽ شاديءَ جي وقت ۾ اچي ڪجهه نه ڪجهه پائي ويندا هئا. انهيءَ رواج کي قاعدي موجب هلائڻ لاءِ پهريائين ڏيارام، موت فنڊ ڪڍيو. ۲۰۰ کن ميمبر ٿيا. فنڊ هلائڻ لاءِ هڪ ڪلارڪ رکيو ويو. سو وري اهڙو مليو جنهن دفتر ئي ساڙي ڇڏيا. ٻيو ڪلارڪ رکيو ويو، جنهن وري ٻي بي بندوبستي ڪئي. پوءِ نيٺ چڱو ماڻهو مليو. فنڊ کي ديوان ڏيارام ۽ سندس ڪي چند دوست هلائيندا هئا. جهڙوڪ ديوان ڪوڙومل، مسٽر ڪندنمل منگهرسنگهه، راءِ بهادر پريداس، مسٽر ڪنول سنگهه پوهومل، ديوان تاراچند، ديوان بيلا رام ۽ ٻيا. ديوان ڏيارام جڏهن وئڪيشن تي ايندو هو تڏهن ميٽنگون ٿينديون هيون. ڪورم نه ٿئي ته ۱۵ منٽ ميٽنگ مهمل ڪري وري بنا ڪورم ئي ڪئي هلائيندا هئا. ڪي ورهيه ٿيا ته فنڊ وڃي وڌي اوج رسيو هو.

سال ۱۹۳۲ع ۾ هيءَ سوسائٽي ويمي وارين ڪمپنين جي ائڪٽ نمبر ۶ سال ۱۹۱۲ع هيٺ هند سرڪار جي نظر هيٺ ڪم ڪندي هئي ۽ کيس ٻن لکن رپين جي امانت رکڻ کان هند سرڪار کان معافي مليل هئي. سوسائٽيءَ ۾ ۳۱ مارچ ۱۹۳۱ع تي ميمبرن جو تعداد ۶۷۰۳۴، سال جي وصولي ۵۰۷، ۶۶، ۹ رپيا، رزورڊ فنڊ ۱۳۹، ۰۳، ۱۰، سمانتا

فند ۹۶۹، ۷۵؛ ڪاروباري فند ۸۶۳۶۶ ۽ سال ۾ سهائتا ڏنل ۷، ۰۶، ۱۴۳ هئي. ايترو واڌارو هن ڪم ڪيو هو.

گهڻن فنڊن نڪرڻ ڪري ۽ ڪن اصولي غلطي ڪري ۽ قاعدي ۾ ڦير ڦار ڪري ٻين فنڊن وانگر هاڻي افسوس ته هي فند به سميتجي ويو.

يونين ائڪڊمي 28- آڪٽوبر 1888ع

ديوان ڏيارام، يونين ائڪڊمي جاري ٿيڻ ۾ مدد ڪئي ۽ اها ڳالهه هن طرح آهي:

نومبر ۱۸۸۷ع ۾ سادو هيرانند، ڪراچيءَ مان اخبارن جي ايڊيٽري ڇڏي ۽ ميڊيڪل سڪول ۾ پڙهڻ لاءِ حيدرآباد آيو. اهو به مطلب هوس ته حيدرآباد جي برهمو مندر ۾ نئين حياتي ڦوڪيان. ٻيو وڏو مطلب هوس ته سڪول ڪڍان. ديوان نولراءِ صاحب، هاءِ سڪول ۾ اخلاق تي وياڪياڻ ڏيندو هو ۽ ۱۸۸۵ع ۾ پنهنجي ٿوريءَ گهڻيءَ بچت مان ٽي انعام برپا ڪيا هئائين. پنج سو رپيا گورنمينٽ هاءِ سڪول کي ۽ ٻه سو رپيا چرچ مشن سڪول کي ڏنا هئائين ته انهن جي وياج مان ساليانو انعام انهيءَ چوڪري کي ڏجي جو انگريزي ۾ پهريون نمبر اچي ۽ ۱۶ ورهين کان مٿي ۽ ڪئٿارو هجي. اهو هو شاگردن جو ڌيان برهمچريه ڏانهن ڇڪائڻ لاءِ ۽ دير سان شاديون ڪرڻ لاءِ. باقي هڪ سو رپيا به هاءِ سڪول جي هيڊ ماستر کي ڏنائين ته انهن جي وياج مان هر سال انعام انهيءَ چوڪر کي ڏنو وڃي جو سڀ کان سچيار سمجهيو وڃي. پر ٻن سالن جي تجربي کان پوءِ هن محسوس ڪيو ته رڳو انعامن ڏيڻ مان ڪو سڌارو ڪونه ٿيندو. هاءِ سڪول ۾ ڌرمي سکيا ڏيڻ کان منع هئي ۽ خود اخلاقي سکيا به درسي ڪتابن کان ٻاهر نه ڏيڻ ۾ ايندي هئي. ٻيو ته سرڪاري هاءِ سڪول ۾ سنسڪرت لاءِ خيال ڪونه هو ۽ هن سمجهيو ته جيستائين سنسڪرت لاءِ وديا نه ڏبي تيستائين سنڌيءَ جو سڌارو به مشڪل ٿيندو. انهيءَ

ڪري سادو هيرانند هڪڙي سڪول ڪڍڻ جو پهه پڄايو جتي سڌارن ڪرڻ لاءِ هن کي چوٽ چڙواڳ ملي..

سادو هيرانند سڪول کولڻ جو آرڻپ ڪيو ته ديوان نولراءِ ۽ ديوان ڏيارام پنهنجو ڌن هن جي اڳيان رکيو. هنن جو هيرانند ۾ پڪو وشواس هو ته هو سڪيا دوران ۽ نيڪ مثالن ۽ اوچن آدرشن سان چوڪرن کي ڏاڪو مٿي ڪڻندو. سڪول ۾ هن اخلاقي سڪيا ۽ سنسڪرت ٻوليءَ تي مکيه ڌيان ڏيڻ جو خيال ڪيو. هيرانند جڏهن ڪلڪتي ۾ هوندو هو تڏهن ٻن جوان بنگالين سان پنهنجو نينهن هوس. هڪڙو نند لعل سين، جنهن جو پريمين ۾ نالو هو پولو ۽ جو هاڪاري ڪيشب چندر سين جو ڀائٽيو هو ۽ ٻيو هو پواني چرن بئنرجي، جنهن کي پواني ڪري ڪوٺيندا هئا. پواني سنسڪرت جو ڪوڏيو هو ۽ پولو اخلاقي سڪيا ۾ قابل هو. انهن ٻنهي کي پنهنجي ڪم لاءِ حيدرآباد ۾ گهراڻي ورتائين. انهن تنهن پرشن جي ميلاپ ڪري پنهنجي سڪول کي يونين ائڪڊمي ڪوٺيائين. هنن تنهن نوجوانن سان ديوان نولراءِ جو شش به شامل ٿيو، اهو هو مسٽر (هاڻي راءِ بهادر) پريداس. هن جي انگريزي انجنيئرنگ کاتي ۾ نوڪري هئي ۽ مفت ۾ سڪول ۾ سڪيا ڏيڻ جو ڪم ڪندو هو. پهريائين ارادو هون ته جيڪب صاحب سنڌ جو هاڪارو ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر صاحب سڪول کولڻ جو مهورت ڪري ته پوءِ ڪم يڪدم شروع ٿيڻ گهرجي. انهيءَ طرح ۲۸-آڪٽوبر ۱۸۸۸ع جي ائڪڊمي کلي.

راءِ بهادر پريداس جو چوڻ آهي ته يونين ائڪڊمي نالو انهيءَ ڪري رکيو ويو جو ان ۾ اوڀر ۽ اولهه جو ميلاپ هو، ڇو جو ٻه ڄڻا هئا اوڀر جا يعني بنگال جا، جو اوڀر ۾ آهي ۽ ٻه ڄڻا هئا اولهه جا يعني سنڌ جا، جا اولهه ۾ آهي. ٻيو ته هن ۾ روحاني، دماغي ۽ جسماني تعليم جو ميلاپ هو. ٽيون انگريزي ۽ سنسڪرت جو. چوٿون سڀني ڌرمن جو ميلاپ هو، جو برهمو سماج جو متو آهي.

خير منيد کان ئي وئي ٻئي سنڌي ساڌو هيرانند ۽ مسٽر پريڊاس مفت ۾ پاڙهيندا هئا ۽ هو به مسٽر نند لعل سين ۽ بابو پوانِي چرن نرواه ماتر خرچ وٺندا هئا، جو ديوان ڏيارام پريندو هو. چئن ئي کي جدا جدا عهدا هئا. ساڌو هيرانند هو پرنسپال، مسٽر پريڊاس هو مئنيجر، بابو پوانِي چرن هو راندين مٿان ۽ نند لعل سين هو سپرنٽينڊنٽ. انهيءَ کان اڳ ميسٽرس ڪيمچنڊ ۽ پرمينڊ (جي پوءِ وڃي ڪرستان ٿيا) تن اولڊ پوسٽل روڊ وٽ، تن درجن تائين هڪڙو سڪول کوليو هو، تنهن جا چوڪرا به ايڪڊمي ۾ ويا ۽ مسٽر پرمينڊ به ائڪڊميءَ ۾ وڃي نوڪري ڪئي.

پهرين سڪول ائڪڊميءَ جو رومن ڪئٿلڪ چرچ جي سامهون، انهيءَ جاءِ ۾ هو جا هاڻي ديوان چانڊومل گوپالڊاس جي هٿ آهي. ڪچي جاءِ هئي، بنگلي جي نموني ۾. انهيءَ ۾ بئرجي ۽ نند لعل سين به رهندا هئا پر چوڪر وڌڻ لڳا ۽ پوءِ اها جاءِ ڇڏي ٿورو ڀرپرو ڪئٿونمينٽ حد ۾، جت هاڻي نور بلڊنگس آهن، اتي سڪول ڪڍيائون. جاءِ وڌيڪ ڪشادي هئي. اتي به ٻئي بنگالي رهندا هئا. هيرانند کي به هڪڙي ننڍڙي ڪوٺي هئي.

چئن رومن ڪئٿلڪ ڌرم جي جيز وٽ پادرين دنيا ۾ تعليم جي ڏاڍي ترقي ڪئي آهي تنهن هي به انهن وانگر رهندا هئا. ڇا جو کاڌي جو خيال، ڇا جو ڪپڙن جو خيال، ڇا جو جاءِ جو خيال! ساڳيو ڪمرو ٻٽو ڪم ڏيندو هو. ڏينهن جو سڪول ۽ رات جو بئنج پاسيرا ڪري سمهڻ جي جاءِ ڪري ڪتب آڻيندا هئا. خانگي وقت ۾ ڏسون ته جتي پيرن ۾ ٺهي ڪانه ۽ سڪول ۾ اچن ته جوراب ڪونه پائين. اهڙيءَ طرح سادگي ڪري، شاگردن کي به سادو ڪپڙو ۽ سادگيءَ جو مزو ڏيکاريندا هئا. اهو زمانو ڪن ماڻهن جي خيال ۾ گويا ائڪڊميءَ جو سولو سمو هو. سڪول جي پٺئين پاسي اڱڻ هو، پر فرس ڪونه ٻڌل هوس. اتي چڪار ٿي ويندا هئا ۽ ڊبيٽنگ سوسائٽيءَ جا وياڪيا اتي

سادو نولراء شونقيرام

ٿيندا هئا. هڪ لڳا اتي راءِ صاحب ديوان آڌارام شيوڪرام ملڪاڻيءَ
 ناستڪ مٽي تي وياڪياڻ ڏنو، وقت جو سپاڻي ديوان ڏيارام هو. ديوان
 آڌارام جو چوڻ هو ته ڀڳوان آهي ئي ڪونه. تنهن تي ديوان ڏيارام
 اچي پلٽيو. ٻه ٽي ڏينهن ساندھ انهيءَ وشيه تي گيان چرچا ٿي. ماڻهن
 جا حشام اچي مڙندا هئا. اهڙن وقتن تي بعضي رات جا ۱۱ لڳي ويندا
 هئا ۽ ماڻهن جي ڪچڙي به ٺري ويندي هئي، ته به ڪنهن کي وياڪياڻ
 ڇڏڻ تي دل نه ٿيندي هئي.

چوڪر ڪو سڪول جا پنج ڪلاڪ پڙهي ماسترن کان آڃا ڪين
 ٿيندا هئا. ماسترن جي نظر هر دم انهن تي هئي، پر نه سختيءَ جي، پر
 پتا ۽ پراتا سمان، ڏنگائيءَ کي تارو به هو ته اشارو به هو. ماستر
 جيڪي چوي سو ڄڻ ڪلام. انهيءَ ڳالهه هڪڙي مصيبت اٽڪدميءَ تي
 آندي. هڪڙي چوڪر هوندي مل کي پيءُ لکيو ته هيرانند کي تو
 پنهنجو ڀڳوان بنايو آهي. انهيءَ چوڪر جي پٺيءَ جو مڙس هڪڙو
 هاڪارو ڪائونسل جو ميمبر هو. تنهن هن کان پڇيو ته پرڻين
 ڪڏهن؟ چيائينس ته مان هاڻي نه پرڻيس، وڏو ٿي کڻي ڪمائي پوءِ.
 تن ڏينهن ۾ ننڍي هوندي جي شاديءَ جو رواج هو ۽ مئٽرڪ ۾ پڙهندڙ
 شاگردن کي به هڪ ٻه ٻار هوندو هو. تنهن تي پڦڙ ڪاوڙ جي پڇيس
 ته اهو توکي ڪنهن چيو آهي. چيائين ته منهنجي ماستر. تڏهن
 پڇيائينس ته جيڪڏهن پڻي چويئي پرڻج ته پرڻين؟ چيائين ته نياز
 سان چوندو سانس ته اهو ڪم ڪين ڪندس. تنهن تي ديوان کي ڪاوڙ
 لڳي ته اٽڪدميءَ ۾ بي ادبي ٿا سڪارين. اهو خيال مٿئين صاحب
 ڪائونسل ۾ ويندي ڊائريڪٽر آف پبلڪ انسٽرڪشن سان ظاهر
 ڪيو، جنهن هيرانند کان ان بابت سب پڇيا. هيرانند کي پنهنجو ڪم
 ڪار حيدرآباد ۾ ڇڏي بمبئيءَ ڊوڙ ٿو پيو؛ پر جيڪب صاحب ڳالهه کي
 کڻي ورتو؛ لکيائين ته هيءُ سڪول سڄيءَ سنڌ ۾ سڀني کان سٺو آهي.
 ساڌو هيرانند ۽ ٻين بنگالين پنهنجي پيار ۽ قربانيءَ جي ڪري،

ٻنهنجي چوگرد چڱا ماستر ۽ چڱا شاگرد ڪٺا ڪيا ۽ سڪول ويو وڌندو. سنه ۱۸۹۱ع ۾، چئفيلڊ ڊائريڪٽر ٿي آيو. سرڪار جي اها نيتي ٿي ته سرڪاري اسڪول بند ڪجن ۽ خانگي اسڪولن کي همٿائجي. احمد نگر جو سڪول هڪڙي سوسائٽيءَ کي ڏنو ويو. حيدرآباد ۾ به چاهيائون ٿي ته سرڪاري سڪول بند ڪري ساڌو هيرانند جي هٿ ۾ ڏيئي ڇڏجي. ڪجهه وقت سڀني جو خيال ٿيو ته ائين ڪجي، تنهن ڪري ايڊيوڪيشن سوسائٽي به ٺاهي ويئي ۽ رجسٽر ڪرائي ويئي. ستن چئن جن سوسائٽيءَ جي قاعدي تي صحيح ڪئي، سي هئا چار ائڪڊميءَ وارا ۽ ديوان ڏيارام، ديوان تاراچند ۽ ديوان نولراءِ. شهر وارن کي اها ڳالهه قبول نه هئي. ديوان مينا رام جو خيال انهيءَ جي برخلاف هو. ڪيترا حيدرآبادي ته خود برهمڻ جي به برخلاف هئا، جو سمجهائون ٿي ته برهمو ڌرم آهي ڪرستاني ڌرم جو پهريون ڏاڪو، تنهنڪري ماڻهن جي مرضي ٿي ته به سڪول هجن ته چڱو. پوءِ هڪڙي عام ميٽنگ ٿي ۽ ماڻهن سرڪاري رٿ جي برخلاف ٺهراءُ ڪيو، تنهنڪري ائڪڊميءَ وارن هاءِ سڪول کين ڪٺيو. مسٽر چئفيلڊ البت ڏوراپو ڏنو، پر ساڌو هيرانند چيو ته شهر جي برخلاف ڪم ڪرڻ چڱو نه آهي.

جيڪب صاحب به البت ناراض ٿيو. هاءِ سڪول جي جاءِ پوري نه هئي. هن سمجهيو ٿي ته سوسائٽي وٺندي ته ماڻهن جي مدد ملندي. سا ڳالهه ته پوري ٿي ڪانه، تنهن تي جيڪب صاحب لنگهي آيو ديوان مينا رام صاحب جي اوطاق تي. چيائين ته هاءِ سڪول جي جاءِ سوڙهي آهي، ايگزمينيشن هال گهرجي، جنهن تي اٽڪل ۱۲۰۰۰ رپيا لڳندا جي اوهين مهرباني ڪري ۶۰۰۰ ڏيو ته اڌ سرڪار کان وٺي اوهان جي نالي تي هال ٺهرائجي. آخر هال ٺهرايو ويو ته ۱۲۰۰۰ بدران ۱۵۰۰۰ لڳا. انهن جو اڌ سرڪار ڏنو، باقي اڌ ديوان مينا رام پاڻ ۽ دوستن کان کڻو ڪري ڏنو، جنهن مان اهو هال ٺهيو، جنهن تي سندس نالو پيل آهي. ديوان

مينا رام اهو به شرط وڌو ته پنهنجا جون ۽ ٻيون ميٽنگون به انهيءَ هال ۾ ٿينديون ته روڪ ڪانه ڪندؤ. اهو شرط جيڪب صاحب قبول ڪيو. انهيءَ شرط ڪري هڪ ٻه ڀيرا جڏهن سرڪار سڪول بند ڪرڻ جو ارادو ڪيو هو، تڏهن به انهيءَ هال جي اٽڪ ڪري بند نه ڪري سگهيا هئا. هاڻي انهيءَ ساڳئي سڪول ۾ مدرسو آهي.

سادو هيرانند کي گهڻا ڪم هوندا هئا، تنهن ڪري هن سڪول جو ڪم مسٽر سين کي سونپيو هو. نند لعل سين سان ايتري ته پريت هيس جو هڪ ڀيري چيائينس ته آءُ ”هيرا“ ۽ تون ”نند“ اسين ٻئي گڏجي ٿيون ٿا ”هيرانند“ بابو پواني چرن بئرجيءَ کي به ڏاڍو پائيندو هو، پر سن ۱۸۹۲ع ۾ هڪ دڪانڪ ڳالهه ٿي جو پواني چرن بئرجي وڃي ڪرستان ٿيو. سادو هيرانند هن کي ڏاڍو سمجهايو. ديوان ڏيارام به بائيبل کولي هن کي ٻڌائڻ لڳو ته جي تون چئين ٿو ته هندو ڌرم ۾ ڪي ناممڪن ۽ اعتبار ۾ نه اچن جو ڳيون ڳالهيون لکيل آهن ته اهڙيون ناممڪن ۽ اعتبار ۾ نه اچن جو ڳيون ڳالهيون ته بائيبل ۾ به آهن. پر بابو پواني ڪو گهٽ پڙهيل ڪونه هو سو پنهنجي خيال تان ڪين هٽيو ۽ سڪول مان هليو ويو. سنس وڇڙڻ ڪري هيرانند کي اهڙو ڏک ٿيو جو روئي ڏنائين.

سادو هيرانند پوءِ ويو پنجاب مان ٻيو ماسٽر وٺڻ سنسڪرت سيڪارڻ لاءِ. تيستائين سنسڪرت سيڪارڻ جو ڪم مسٽر پريڊاس ڪندو هو، جو پاڻ وڃي مهاراج جئڪرشن کان روز ٻه چار سبق اڳواٽ سڳي اچي شاگردن کي پڙهيندو هو. آخر پنجاب مان هڪڙو بئچيلر آو لتريچر (ساهتيه آچاري) آيو، جو سنسڪرت سيڪارڻ لڳو. ديوان مينارام پيسا انهيءَ شرط سان ڏيندو هو ته سنسڪرت سيڪارڻ جو بندوبست ٿئي. سرڳواسي مسٽر بولچند ڪرمچند، جنهن جو اوچتو قضيو جيان ۾ ٿيو، سو هن سڪول جو پهريون شاگرد هو جنهن سنسڪرت ڪنئين. ديوان روپچند بيلارام، جو جڊيشل ڪمشنر جي

عهدي تائين رسيو، تنهن به سنسڪرت ڪنڻين هئي.

سادو هيرانند جو به ديوان ڏيارام وانگر متو هوندو هو ته ڪنهن به چڱي ڪم کي شروع ڪري پوري پير تي بيهارجي ۽ پوءِ ٻيا چڱا ڪم وڃي شروع ڪجن سو هر هر ائڪڊمي کي هلائي ڪجهه وقت ٻاهر هليو ويندو هو. چوڪرين جي پڙهائڻ جو اڃا پورو بندوبست حيدرآباد ۾ ڪونه هو. سادو هيرانند کي ان وقت به نياڻيون هيون، جن کي وڌيا ڏيڻ واسطي هو بانڪپيور وٺي ويو. اتي سندس برهمو دوست گهڻا هئا. سندس استريءَ کي پنهنجي اولاد کان وڇوڙو قبول ڪونه هو، پر سادو هيرانند پنهنجيءَ ڳالهه تي بيٺو ۽ نياڻين کي اتي وٺي ويو. سندس ننڍي نياڻيءَ راميءَ کي اچي رستي تي لکنؤ ۾ مدي جو تپ ٿيو ته ان جي ماءُ وانگر خدمت ڪيائين، نتيجو اهو ٿيو جو چوڪري ٻجي پيئي، پر سادو هيرانند ڪري پيو. ۱۴ جولاءِ ۱۸۹۳ع جي سندس چالاڻي جي تار آئي ته حيدرآباد ۾ ڪيترن گهرن جا رڌا ڊيگڙا جنسي لهي پيا. اها خبر پوءِ جت ڪٿ پڪڙي ته سڄي سنڌ غم ۾ پئجي وئي. نولراءِ ته سمجهو ته سندس اکين جو تارو ويو. هنڌين ماڳين هاءِ هوءَ پيئي ته ائڪڊميءَ جو آڇو هليو ويو! ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد ۾ وڏا وڏا ميڙ ٿيا. ديس ديسانترن مان دوستن پرچائيءَ جون تارون موڪليون. ڪراچيءَ ۾ مسٽر جيمس، ڪمشنر پردان ٿيو جنهن سادو هيرانند جي گڏن جو ورنن ڪيو. حيدرآباد ۾ مسٽر يوسف ريڊمن پادري، جو حيدرآباد جي مشن سڪول جو مئنيجر هو، تنهن چيو ته هيرانند ۳۰ ورهين جي عمر ۾ ڪيترا نه سڪرت ڪتيا، مونکي يادگيري ٿي اچي ته اهڙو ٻيو مهاڀر جو ايتريءَ ننڍيءَ عمر ۾ گهڻا چڱا ڪم ڪري ٻڌاريو، سو هو هينري مارتن. ائين چيائين ته انسانن جي حياتي سندن ڪمن مان ڇاڄڻ گهرجي، نه سندن ورهين مان. ڪي آدمي ٿوريءَ حياتيءَ ۾ به گهڻا ڪم ٿا ڪن؛ ”بزرگي به عقل و عمل آست، نه به سال.“ سڪندر جو مثال ڏنائين ته هو پير مردن ۾ پير مرد هو.

جيتوڻيڪ ۳۰ ورهين جي ڄمار ۾ مئو، ڇاڪاڻ ته ايڏا وڏا ڪم ڪيا هئائين. تينن سادو هيرانند به ننڍي عمر ۾ ئي ايترا چڱا ڪم ڪيا هئا.

سچ پچ ته سادو هيرانند سنڌ جو سچو هيرو هو ۽ سنڌ کي چورو ڪري ويو. سندس مرتب ۽ تي ديوان ڏيارام کي تمام ڏک ٿيو. سندس حياتيءَ جو ڪيترو نه اثر ديوان ڏيارام تي ٿيو سو ظاهر آهي ديوان ڏيارام جي لکيل ڪتاب مان، جو هن ڪلفتن تي ويهي لکيو ۽ ۱۹۰۳ع ۾ پڌرو ڪيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته هر روز دينڪ ويچارن لکڻ جي عادت ديوان ڏيارام خود سادو هيرانند جي ينڪ ويچارن جي وهيءَ مان پرائي، ڇو جو انهيءَ ورهيه کانپوءِ ديوان ڏيارام دينڪ وهي لکڻ شروع ڪئي، جو آخر دم تائين پنهنجا آتمڪ ويچار هرروز لکندو رهيو.

سادو هيرانند جي ديهانت کانپوءِ سندس سڪول جو نالو بدلائي رکيائون هيرانند ايڪڊمي؛ پر اهو نالو به ٿورو وقت هليو. چوڻي آهي ته جن جي هتي گهرج تن جي آئي به گهرج. ۵ مهنا به ڪين گذريا جو ۲۲ نومبر ۱۸۹۳ع ۾ ديوان نولراءِ به پرلوڪ پڌاريو. هيرانند ايڪڊمي ڦري نولراءِ هيرانند ايڪڊمي جي نالي سان سڏجڻ لڳي. سال ۱۹۰۱ع ڌاري هاڻوڪي نئين عمارت جو هڪ ڀاڱو ٺهي تيار ٿيو ۽ ايڪڊمي مساواڙي جاءِ مان ڪڍي هاڻوڪي پڪيءَ جاءِ ۾ آئي.

هيرانند پنهنجي حياتيءَ ۾ هر ڪنهن ڳالهه بابت ديوان ڏيارام جي صلاح وٺندو هو. هيرانند ۽ نولراءِ جي ديهانت کانپوءِ ايڪڊميءَ جو سمورو بوجو اچي ديوان ڏيارام جي ڪلهن تي پيو. راءِ بهادر پريڊاس ۽ سين اڃا به سڪول ۾ هئا؛ پر ٻه شينهن هڪ ٻيلي ۾ ڪين مائي ٿي سگهيا. انتظام جي ڳالهين ۾ ديوان ڏيارام جو هڪ خيال، ته پريڊاس جو ٻيو، ته سين جو وري پنهنجو. انهيءَ ڪري ديوان پريڊاس پنهنجي سڪول ڪڍڻ جا ٻه پڇايا. سنه ۱۸۹۳ع ۾ مسٽر ڊي نالي

هڪڙو بنگالي هيڊ ماسٽر ڪري رکيائون؛ پر ان به جلدي پَرَ سويا. ٻه چار سال سڪول ۾ بدليون سدليون پي ٿيون. مسٽر سين صاحب چڙواڳ ٿي گهري ۽ ديوان ڏيارام صاحب جو سوسائٽيءَ جو پريزيڊنٽ هو. تنهنجا به ضابطي بابت پختا خيال هئا. تنهن هڪ لڳا لکيس ته جيڪي به اختيارين سرڪاري سڪولن ۾ هيڊ ماسترن کي ملن ٿيون سي اوهان کي به ملنديون، بلڪه ڪجهه وڌيڪ به، پر انهيءَ کان وڌيڪ نه. مون کي افسوس آهي ته مان چڙواڳي نٿو ڏيئي سگهان. تنهنڪري سين صاحب به سڪول ڇڏي ويو. هن وقت ديوان بولچند ڏيارام بي.اي. امتحان پاس ڪري ويٺو هو. ديوان خانچند سندس پيٽيوئي به سال ۱۸۹۳ع جي آخر ۾ بي.اي. امتحان پاس ڪيو. انهيءَ کان سواءِ ۳ ٻيا به نوجوان حيدرآبادي، ائڪڊمي ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا؛ هڪڙو مسٽر آڌارام چانڊومل تڏاڻي، جو پوءِ وڃي ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو، ٻيو هاسومل سدار نگاڻي، جو پوءِ وڃي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر ٿيو ۽ ٽيون هاسومل مورچمل آڏواڻي، جنهن ماستري ڇڏي وڃي اباڻي زمينداري ڪئي. انهن پنجن ئي کي ديوان ڏيارام، ائڪڊمي ۾ چڪي آندو ۽ ائڪڊمي کي وري ڪنهن سال ته چڱن ماسترن جي درڪار ڪانه هئي.

ديوان ڏيارام چوندو هو ته پٽ انگلنڊ جو بينڪي راڄ هن ڪري وڌائي سگهيو جو هو سڀ کان سٺا آدمي چونڊيندو هو. هن به هاڻي ائين ڪيو. ڪجهه سبق پريڊاس جي ڇڏي وڃڻ مان، ڪجهه مسٽر سين کي چڙواڳي نه ڏيڻ جي لفظي تڪرار مان به پرايو هئائين، سو مسٽر بولچند کي ڪلي اختيارين ڏنائين ۽ ڪابه دانهن هن جي برخلاف ٻڌندو ئي ڪين هو. ماسترن ۾ ته البت ايرڪا ٿيندي هئي جو مسٽر خانچند، ديوان بولچند جو پيٽيوئي هو ۽ سڪول ڇڏڻ کانپوءِ ساڻس گاڏيءَ ۾ وهندو هو ۽ سانجهيءَ جو به ساڻس گهمڻ ويندو هو. ٻين گروڄوئيٽن ائين ئي سمجهيو ته هنن جا حق مارجي ويا آهن ۽ تنهنڪري

هڪ هڪ ويو ائڪڊمي ڇڏيندو. انهيءَ ڳالهه ديوان ڏيارام کي گهڻيءَ
چنتا ۾ وڌو. ديوان هميشه کان پريزيڊنٽ هو، پر ڏنائين ته ٻيو ڪو
رستو ڪونهي به ته پختيون ٻانهون ڪيس مليون، سو اندريون ڪم
انهن جي آڌار ڇڏيائين ۽ پاڻ باقي حساب ڪتاب وغيره سو ڪيترا
ڏينهن رکندو رهيو ۽ پيسن جي انتظام جي نگهباني ڪندو رهيو.

ريفارم ائسوسيئيشن

ڏيارام چونڊو هو ته مونکي ڪاليج جا درسي ڪتاب رکي مانيءَ جهڙا لڳندا آهن ۽ ٻيا ڪتاب آهن گويا لوڻ ۽ پاڇي، جن کان سواءِ ماني سواڊي ڪين لڳي. ساڳيءَ ريت آفيس جو روز مره جو رواجي ڪم لڳيم رکي روتي ۽ جيستائين ٻيو ڪو ڪم نه ٿو ڪريان تيستائين سواد ئي ڪونه ٿو اچي. گرهست ڪن. نتيجو اهو ته انهن جا ٻار ضعيف يا روڳي ۽ مائر به جلد مريو وڃن. وري هڪڙي زال مئي نه آهي ته ٺڪ ٻيءَ سان شادي. وري ڪنڀاءُ ڪهڙو جو ننڍي هوندي ڪنهن استريءَ جو پتي مري ته ان کي سڄي عمر زوريءَ وڌاڻي ۾ رهايون ۽ چئون ته زال کي ڪو حق ڪونه آهي هڪ مرد جي مرڻ کان پوءِ ٻيءَ شاديءَ ڪرڻ جو، باقي مرد ڀل ڪيتريون به شاديون ڪري.

زال ذات تي وڏو ويچار ٿا ڪريون، اهو ليڪچر راج رشي ديوان ڏيارام صاحب ۱۸۹۵ع جي ڊسمبر مهيني ۾، شايد ناتال جي ڏينهن ۾ سکر سڌار سڀا جي جلسي وقت هيٺينءَ مضمون تي ڏنو:

"Seven sins against woman"

اهو سندس ليڪچر بمبئيءَ پاسي ۽ روهڙيءَ جي ٽيڪمڊاس آشرم وارن هزارين ڪاپين جي انداز ۾ ڇپائي عام پرست ڪيو هو، جنهن تمام چڱو اثر سنڌ جي نر ۽ نارين تي ڪيو.

وري منو مهراج جي چوڻ جو آبتو مطلب ڪڍي چئون ته زال کي ڪڏهن به آزاد نه رهڻو آهي. ننڍي هوندي ماءُ پيءُ جي آڌين، پرڻي پتيءَ جي ۽ وڌوآڻي ۾ پٽ يا سامرن جي آڌين. راناڊي جهڙي ودوان

لکيو آهي ته حقيقت ۾ منو مهراج جو سڄو ڀڄو مطلب اهو هو ته زال کي ڪڏهن به بنا سھاري ۽ بي بچاءِ نه ڇڏجي ته اسانجي خود غرضيءَ ڪري استري سڄي ڄمار پراڏين رهي ٿي. اهڙيون ڳالهيون ڳڻي اسانجو ودوان قاعديدان ديوان ڏيارام چوندو هو ته هندن جو قاعدو گهڻو ئي چڱو، پر زالن جي باري ۾ ڪنور آهي. ڪجهه قاعدي جون سختيون ته ڪجهه وري پننگتي سختيون ۽ ڪجهه ڪرسمن جو قيد. پٽيءَ کي ڏينديون هيون پٺي، سھرو ۽ ڏير جي پيءُ ۽ پيءُ سمان آهن، تن کان ڍڪينديون هيون منهن، باقي بزارين ۽ باڪرين اڳيان بيشڪ منهن کولي ڳالھائين! ڏيارام جو چوڻ هو ته انهن رسمن ۽ پردي جي رواج ۾ ڪي گڻ به آهن، جن جو ڪنهن وقت اسان چڱو فائدو ورتو، پر هاڻوڪي زماني ۾ انهن جي ضرورت نه آهي.

وري انهن ڏينهن ۾ ڳھ ڳنا به اهڙا هئا جي زالن واسطي مصيبت هئا. ڪن ۾ ڪرڪيون ۽ نڪ ۾ نت ۽ بولو، جنهنجو ڏاڍو مٿي جي وارن ۾ ڪنڍيءَ سان اٽڪيل، ڄڻ ڪا اٺ جي مهار آهي ۽ نت ناڪيلي آهي. ٻانهن ۾ عاج جون ڳٽيون شل ڪنهن کي نه پون! ٻانهن پائيندي سوڙها چوڙا هٿن ۾ ڦٽ ڪري وجهندا هئن ۽ کائڻ ۾ تڪليف ڏيندا هئن. وات ۾ گرھ وجهڻ مهل ٻانهن تنڊي ٿي پوندي هين. اڌ گهير ڪري مس وات ۾ گرھ وجهي سگھنديون هيون. ڪراين تي ڳورا ڪنگڻ، هٿن ۾ منڊيون، ست آئينا وڃون. مرن تي پائڙيب، پيرن ۾ اڍائي سیر روپيون ڪڙيون يا جهانجھرا، پيرن جي آڱرين ۾ بندرا، وري جتي ڪهڙي، جنهن ۾ چيچ ۽ باج ٻاهر باقي ٿي آڱريون اندر. پيشگير وري اهڙو جو هلن ته ڏاڻو هٿ پيشگير ۾ رڌل رهي، پوءِ هڪڙي هٿ سان ڇا ڪري سگھجي.

زناني تعليم جي باري ۾ گهڻو ڪري رڳو گرمڪيءَ تي زور هو. ڪا ورلي سنڌي ڄاڻندي هئي. پر مرد چوندا هئا ته جي سنڌي انگريزي

سکيون ته حياءُ ڇٽ ٿي ويندن. قضا سان ڪا وڌو ٿيندي هئي ته ٻارهن مهينا منهن ڍڪي وهندي هئي ۽ هر روز زالن ۾ ويهي ٿي چار ڪلاڪ پار ڪڍڻا پوندا هيس. ميرا ڪپڙا ڪري پٽ تي سمهندي هئي ۽ سادو کاڌو کائيندي هئي. خود پيڪي گهر به ڏينهنڪ نه وڃي سگهي. مطلب ته ڪهڙيون ڳالهيون ڪجن ويچارين زالن جي حال جون!

تن ڏينهن ۾ سول سروس وارن کي به امتحان پاس ڪرڻا پوندا هئا. ديوان ڏيارام اهي پاس ڪري حيدرآباد ۾ آيو ته سرگواسي سادو هيرانند جي بينڪ به حيدرآباد ٿي. حيدرآباد جي ٽريننگ ڪاليج، جنهن کي تن ڏينهن ۾ نارمل سڪول ڪري سڏيندا هئا تنهنجو پرنسپيال ديوان ڪوڙومل ٿي آيو، ٽيئي ڪراچيءَ وارا دوست وري اچي حيدرآباد ۾ ڪٺا ٿيا ۽ پنگتي حالتن سڌارڻ جي ڪوشش ڪيائون.

ديوان نولراءِ، ڪيشب چندر سين جي اثر هيٺ هو ۽ هو به سڌاري جو ڪانڪي هو. ديوان مينارام ميراڻو ماڻهو هو ۽ انهن رواجن کي يڪدم ڊاهڻ لاءِ راضي نه هو. پر ننڍو ڀاءُ پٽ سمان چوي ۽ مينارام نه ڪري، سا ڳالهه به ٿيڻ جي نه هئي انهن بزرگن جي مدد سان ۽ ٻين ڪن کي شامل ڪري هنن هڪڙي سوشل رفارم ائسوسيئيشن ٺاهي. انهيءَ منبليءَ جا ميٽر هفتي هفتي ديوان مينارام جي کليل پٽ ۾ ٿيندا هئا، جتي هينئر بندو آسرم آهي. سوين ماڻهو اتي ايندا هئا ۽ ڪيترائي پنگتي سڌار منبليءَ جا ميمبر ٿيا، پر سڌارو ڪو سولو ڪونه هو. ديوان نولراءِ صاحب جو پيءُ ديوان شوقيرام عامل پئڇاٽ جو مڪي هو. هن به ڏيتيءَ ليتيءَ جي باري ۾ گهڻيون ئي پئڇاٽون ڪيون ڪيون هيون، پر کڻو ڪي ڪين. جنهن رسم جي چار لالچ ۾ ڪتل آهي، سا سولي ٻاهر ڪين نڪرندي. جا رسم جهوني آهي سا ڪا هڪ اڌ سال ۾ ڪين ڪي ڊهي سگهندي. سو هنن سڌارڪن کي ڏاڍا ڪشالا پيا. ويتر ڪي وڏا ماڻهو انهن جي آڏو اچڻ لڳا. جيتوڻيڪ پنگتي سزا

قاعدي جي سزا کان وڌيڪ ليکي آهي ته به هت پنگت ئي پاڻ ۾ ٺهيل نه هئي، سو ڪجي ته ڪجي ڇا؟ هنن تڏهن به همت نه هاري، پنهنجي پنگتي سڌار منڊليءَ جا مٿا هيٺينءَ طرح مقرر ڪيائون:

۱. ننڍپڻ جون شاديون روڪجن
۲. شاديءَ تي ڌيٽيءَ لڻيءَ جو خرچ گهٽائجي.
۳. استري سڪيا جو واڌارو ڪجي ۽ استرين جو پنگتي درجو سڌاري اوچو ۽ اعليٰ ڪجي.
۴. ڪي به اهڙا ڪم ڪجن يا آپاءِ وٺجن جن سان مٿين مقصدن جي پوئواري ٿئي.

ڏيارام جو ارادو ٿيو ته انهيءَ منڊليءَ جي ميمبرن کان اهي پرڻ ڪرائجن ۽ جيڪو به ميمبر انهن پرڻن يا انجامن تي نه هلي تنهن تي ڪجهه ڏنڊ وجهجي، جو قاعدي موجب وصول ڪري سگهجي. سنه ۱۸۶۰ع جي ائڪٽ نمبر ۲۱ ۾ جو ڌرمي ۽ داني منڊلين کي رجسٽر ڪرڻ جو ائڪٽ هو، تنهن ۾ هڪڙو اهڙو قلم هو، جنهن موجب ميمبرن کان ڏنڊ وصول ڪري سگهجي، پر پنگتي سڌار منڊل انهيءَ ائڪٽ جي مدعا هيٺ اچي نه سگهيو. ڏيارام درخواست ڪئي ته سنه ۱۸۶۰ع جي ۲۱ نمبر ائڪٽ ۾ اهڙو سڌارو ٿئي، جو هي پنگتي سڌار منڊليون به انهيءَ هيٺ رجسٽر ڪرائي سگهجن. لکپڙهه بمبئي سرڪار ڏانهن ويئي. انهن چيو ته اهو سڄو قاعدو سڌارڻ لائق بيشڪ آهي، پر حال حاضر انهيءَ ڳالهه کي نه چيڙبو. تنهنڪري سرڪاري قاعدي دان بمبئي سرڪار کي اها سفارش ڪئي ته هيءَ منڊلي هندستاني ڪمپنين جي ائڪٽ نمبر ۶، سال ۱۸۸۴ع واري هيٺ رجسٽر ڪجي، انهيءَ لاءِ ته داني منڊلين جي ائڪٽ نمبر ۲۱، سال ۱۸۶۰ع واري کي سڌارڻ جي ضرورت نه ٿئي. انهيءَ صلاح موجب مڪاني سرڪار کي اها اختيارِي هئي ته سفارش ڪري ته هيءَ پنگتي سڌار منڊلي ڪمپنين جي ائڪٽ جي ۲۶ قلم موجب رجسٽر ٿئي. مڪاني سرڪار کي اهڙي درخواست

ڪئي ويئي پر مڪاني سرڪار به چيو ته اڳي ته ڪا اهڙي منڊلي ڪمپنين جي ائڪٽ هيٺ رجسٽر ٿيڻ لاءِ نه آئي آهي، سو انهن سڀ ڪاغذ ولایت موڪليا. آخر فيصلو ٿي آيو ته بيشڪ موڪل ڏجي ته اها پنگتي سڌار منڊلي ڪمپنين جي ائڪٽ هيٺ داخل ٿئي ۽ آخر ۱۵ آگسٽ ۱۸۸۸ع جي اها منڊلي رجسٽر ٿي. انهيءَ دير مدار ڪيترن سڌارڪن جي دلين کي ته ٽڌو ڪري ڇڏيو هو پر ڏيارام ۽ سندس دوستن (ديوان نولراءِ، سادو هيرانند، ديوان تاراچند ۽ ديوان ڪوڙومل) جو جوش اهڙو ئي قائم رهيو. هنن جي اها ئي ڪوشش هئي ته ڏيتي لپتيءَ ۾ جيتري قدر ٿي سگهي، اوتري قدر سڌارو ۽ سهوليت ڪجي، تنهن تي پنهنجا جون ميٽنگون پائي پياري رام جي ٽڪاڻي ۾ ٿيون، جتي گهڻن جا پير مرد ۽ بزرگ سڏايا ويا ۽ سڀني جي صلاح ۽ رضامنديءَ سان اهو ٺهراءُ ٿيو ته ڏيتي لپتي شاديءَ جي ۵۰۰ رپين اندر ڪجي، وڌيڪ نه. اهو پنهنجائي ٺهراءُ اٽڪل ٻه اڏائي ورهيه چڱيءَ طرح هليو.

هن منڊليءَ جا اصل منڊي ۾ ڪل ۲۲۰ ميمبر ٿيا. تمام گهڻيءَ ڪوشش بعد ۱۲۰۰ ميمبر ڪيا ويا، جن اقرار ڪيو ته انهيءَ متن سان ٻڌل رهندا پر بدقسمتيءَ جي ڳالهه اها ٿي ته انهن مان هڪڙي نامياري وڪيل، انهن انجمن مان هڪڙو انجام ڀڳو ۽ ڏنڊ ڏيڻ کان انڪار ڪيائين. مٿس ڪيس ڪيو ويو، ڪيس اهڙو قوي هو، جو هن ڏنڊ آخر پري ڏنو. انهيءَ ڪري منڊليءَ جو ڪجهه وقت تائين ڏاڍو مان ٿيو.

پر ٻيون سخت مشڪلاتون پيش آيون. هڪڙو ته عاملن مان ۶۰۰ گهر کن اڃا تائين اهڙا هئا جيڪي هن منڊليءَ جا ميمبر ئي ڪين ٿيا هئا؛ انهن ڏيتي لپتي جام ٿي ورتي. منڊليءَ جي قاعدن موجب وٺڻ واري تي ڏنڊ هو، نه ڏيڻ واري تي، تنهن ڪري منڊليءَ جي ميمبرن کي ٻئي ڪس تي لڳي. وٺي سگهن ڪين ۽ ڏيڻ پوين؛ ٻي گهٽتائي اها هئي جو ميمبرن جا وارث انهن شرطن سان ٻڌل نه هئا، سو ڪن ميمبرن جو

چالاڻو ٿي ٿيو ته سندن پوين وري چالو رستو اختيار ٿي ڪيو. ٽيون ته ڪورٽن ۾ دعويٰ ٿي نٿي سگهي. سرڪار کي عرض ڪيو ويو ته منڊلي جيڪو ڏنڊ جو فيصلو ڪري، تنهنجي ڪورٽ مان ڊڪري ملي، اها ڳالهه سرڪار قبول نه ڪئي. تنهن کانسواءِ جيتوڻيڪ ڪيتريون فيون سرڪار معاف به ڪيون هيون، ته به ڪمپنين جي قاعدي موجب جيڪي فيون ڏيڻيون ٿي پيون ۽ ڪاغذ پنا ۽ پرچار لاءِ پستڪ جيڪي ڇپائڻا ٿي پيا، سوئي خرچ تمام گهڻو ٿي ٿيو. وري ڪيترن ميمبرن چئندو ڏيڻ به بند ڪري ڇڏيو ۽ زالن به قصي کي رولي وڌو. زالون ڏيئيءَ لپتيءَ جي گهٽائڻ جي ايترو ته آڏو آيون جو آخر منڊليءَ فيصلو ڪيو ته پننگي سڌار جو بنياد پختو تڏهن ٿيندو، جڏهن چوڪرين جا سڪول کولبا. تنهنڪري منڊليءَ ساڌو هيرانند کي اختياري ڏني ته جدا جدا محلن ۾ ٽي چوڪرين جا سڪول کولي.

ڏيارام ۽ ساڌو هيرانند ماڻ ڪري وهڻ جهڙا مڙس نه هئا. ڏيارام ته ڄاڻو ٿي بلوي جي سال ۾ هو، سو ڪرسمس جي برخلاف بلوي ڪرڻ لاءِ تيار هو، ساڌو هيرانند چيو ته دير سا پوندي باقي ۾ درست ٿيندو. چوڪرين جا سڪول ڪڍي، ننڍڙي هوندي کان وٺي چوڪرين کي قوم جي ڪرسمس بابت سکيا ڏينداسون ته سڌارو پڪ ٿيندو. هن کان اڳ فقط هڪڙو سڪول چوڪرين جو کليل هو اهو هو ميونسپل سڪول. انهيءَ سڪول لاءِ ديوان نولراءِ ۱۵۰۰ رپيا پاڻ ڪڍيا ۽ ۱۵۰۰ رپيا ديوان سهجرام چانڊومل آڏواڻيءَ دفتردار کان ورتا ۽ انهيءَ سڪول تي ديوان نولراءِ جي پتا ديوان شوقيرام ۽ ديوان سهجرام جي پتا ديوان چانڊومل جي يادگيريءَ ۾ ”شوقيرام چانڊومل گرلس سڪول“ نالو رکيو ويو. اهو سڪول ۱۸۸۵ع جي ڊسمبر مهيني جي ۳ تاريخ ميونسپل کان کولرايو ويو. انهيءَ سڪول ۾ ديوان نولراءِ ۽ ساڌو هيرانند صاحب ڪم ڪندا هئا. هاڻي وري ٻيا چوڪرين جا

سڪول پنڳتي سڌار منڊليءَ جي سھاري هيٺ کوليا ويا.

پھريون چوڪرين جو سڪول هن منڊليءَ جي پاران جو ساڌو ھيرانند کوليو سو هو دونھن گھٽيءَ وارو سڪول. راءِ بھادر ديوان پريتر داس حڪومتراءِ شھائيءَ (عامل ڪو آپريٽو بئنڪ واري) مھرباني ڪري پنھنجي ھڪڙي جاءِ بنا مسواڙ سڪول کي ڏني، جنھن ۾ پھريائين نڪي ھيون بئنچون، نہ ٻيو سامان رڳو تڏا ھوندا ھئا. ماسٽرياڻيون بہ پوري پني سنڌي ڄاڻنديون ھيون، باقي گرمڪي اکر پڙھي سگھنديون ھيون. ٿورن ڏينھن ۾ بہ ٻيا سڪول بہ پنڳتي سڌار سڀا جي سھاري هيٺ جاري ٿيا. انھن سڪولن جي نگھباني ساڌو ھيرانند ۽ ديوان پريتر داس ڪندا ھئا. انھن سڪولن جو چيئرمين ديوان تاراچند صاحب هو. ساڌو ھيرانند جي ديھانت کان پوءِ ديوان خانچند پرتابراءِ، ائڪڊميءَ ۾ آيو. تڏھن اھو ڪم ديوان ڏيارام هن کي سونپيو، جنھن پنھنجي شڪتيءَ آھر ڪئين سال سڪول ھلايا. پوءِ وري ديوان ڏيارام پنھنجي ڀائٽئي ديوان شيرومل کي انھن سڪولن ھلائڻ لاءِ ھر ڪاٻو ۽ کيس اھو ڪم سونپيائين.

ٻيو سڪول، سنسڪرت سڪول جي خالي ڪيل جاءِ ۾ ڪيو ويو. ٽئين سڪول لاءِ وري ٻائي ھر پجن صاحب، جو ٻائي گريٽ صاحب جي ٽڪائي جو گادي نشين هو، تنھن کي ديوان ڏيارام صاحب، ٻائي جڳتراءِ صاحب جي ٽڪائي جي سامھون جو پٽ پيل هو ۽ جو ڏنل ٿي منشي گدومل جو هو، تنھن تي سڪول جي جاءِ ٺھرائڻ لاءِ چيو. ٻائي صاحب چيو تہ اھا جاءِ ٿي توهانجي ڏنل آھي، سو ٺھرايو بہ اوهين، پيسا مان ڏيڻ لاءِ تيار آھيان. اھا سڪول جي جاءِ، جنھن ۾ ھاڻي لالواڻي سڪول آھي، سا ديوان شيرومل ٺھرائي ۽ جڏھن ٿي پٽيون ڪم جون ٿي ويئون، تڏھن ديوان مولچند جاگيردار خيرپوري، جو انھيءَ ٽڪائي جو ٿرستي هو، تنھن اچي اھو ڪم پورو ڪيو. اھڙيءَ طرح پنڳتي سڌار سڀا جا ديوان خانچند جي ڏينھن ۾ ھينيان پنج سڪول

هئا:

۱. دونهين گهٽيءَ وارو سڪول
 ۲. لالواڻي گهٽيءَ وارو سڪول
 ۳. چند ڀراماڻي گهٽيءَ وارو سڪول
 ۴. ڪيانتي تندي وارو سڪول
 ۵. جواهرين جي گهٽيءَ وارو سڪول
- ديوان خانچند ۱۹۲۴ع ۾ سرگ ٻڌاريو ۽ انهيءَ کانپوءِ راءِ بهادر ديوان پريمچند آوتراءِ جهنگياڻي پيشن وٺڻ بعد انهن سڪولن جو مئنيجر ٿيو. ديوان خانچند جي ڏينهن ۾ مسٽر گدومل منسڪاڻي، ايڪڊميءَ جو ڪلارڪ هو سو به گهڻيءَ خوشيءَ سان هنن سڪولن جو ڪم ڪندو هو ۽ سڪولن جو ڪلارڪ به هو، جنهن لاءِ هن کي پگهار ملندي هئي. انهيءَ کي ديوان شيرومل چيو ته هيرآباد ۾ پت پيا وڪامن؛ ديوان بولچند آهي ميونسپالٽيءَ جو پريزيڊنٽ چئڻس ته هڪ پت سڪول واسطي به وٺي ڏئي. ديوان خانچند به ديوان بولچند کي چيو. ديوان بولچند همت نه پي ساري، چيائين ته سڪول اسانجا آهن ۽ مخالف ڌر چوندي ته پاڻ کي پيا ورسائين، پر نيٺ ديوان شيرومل جي چوڻ ۽ ڏٺڻ ڪري ديوان ڏيارام، ليلي صاحب ميونسپل انجنيئر کان هڪڙو پت نشان ڪرايو ۽ نيلام ڪرڻ کان روڪائي ڇڏيو. اهو پت نيٺ سڪول کي مليو، پر اڏائڻ لاءِ پئسا ڪٿان اچن؟ سڌار سڀا کي پئسا هئا، پر سڀ جدا جدا ڪمن لاءِ اڳيئي پاسيرا رکيل هئا. ماڻهو چنڊو به ڪين ڏين ها، ڇو جو اڃا هيرآباد وسي ڪانه هئي. گهر به اڃا هئا تڪ ۾ ٿي، تنهنڪري ديوان شيرومل ۽ ديوان خانچند ٻه پڄاڻي ديوان مينارام ڌرمادا ترست جي هيرآباد واريءَ جاءِ ۾ هڪڙو نئون سڪول کوليو، جنهن ۾ پهريائين ۲۵، ۳۰ ڇوڪريون مس هيون، سي به ديوان شيرومل ۽ ديوان چئنراءِ واري سڪول مان آئي وڃي ويٺيون، پر جيئن هيرآباد ويٺي وسندي، تيئن سڪول ويو ڀرو ۽

هیرآباد واري جاء جا ۴۵۰۰ فوٽن کان به مٿي آهي. سا به سوڙهي ٿي بيٺي. سادو هيرانند کان پوءِ جڏهن ديوان پريداس سڪولن جو مئنيجر هو. تڏهن ديوان ڏيارام پنهنجن پئسن منجهان ديوان پريداس جي حياتيءَ جو ويڙو سڪول جي فائدي ۾ اُتارائي ڇڏيو هو. جي پئسا ديوان پريداس جي پرلوڪ پڌارڻ کان پوءِ يا ۵۵ سالن جي عمر ۾ ملڻا هئا. ديوان پريداس صاحب کي ڀڳوان وڏي حياتي بخشي ۽ ويڙي لاءِ چنڊو به ديوان ڏيارام ڏهين هزارين کان وڌيڪ پري چڪو هو. ڪمپني ڀاڱن واري هئي. هن وقت ديوان پريداس صاحب جا ۵۵ سال به اچي ٿيا ۽ پوءِ اهي ڏهه هزار رپيا مليا ۽ اڍائي هزار رپيا ديوان تاراچند صاحب پنهنجي ماما جوهر ٻائي جي پوتر يادگيريءَ ۾ ڏنا ۽ ٻيا ٿورا سوشل رفارم فنڊ مان ۽ چنڊو وغيره وٺي، اٺين ميڙي سيڙي ۱۸۰۰۰ رپيا ڪيائون ۽ ۱۸۰۰۰ رپيا سرڪار کان بلڊنگ گرانٽ وٺي، خاصو ڪشادو ديداري سڪول ۱۹۲۷ع ڌاري ٺهرايائون جو جوهر ٻائي سڪول جي نالي سان مشهور آهي. پوءِ جون واري مهيني ۾ ترست واري جاءِ ڇڏي ڏنائون. اهو سڌار سڀا جو چوڪرين لاءِ ڇهون سڪول ٿيو.

مکڪي پاڙي ۾ ڪن سنڌورڪين ۽ ڇينڊن پائينندن سڌار سڀا کي سندن پاڙي ۾ سڪول ڪڍڻ لاءِ چيو ۽ ٻه جاين جا ٽڪر هڪ گهٽيءَ جي هڪ پاسي ۽ هڪ ٻئي پاسي، جن ۾ گهڻي روشنائي ڪانه هئي، بنا مسواڙ ائسوسيئيشن کي ڏنائون، جنهن ۾ ڪجهه سال سڪول هليو. پوءِ اڳيان هڪ جاءِ هئي جنهنجو در مکڪي گهٽيءَ کان به هو ۽ سرور جي قبيءَ کان به هو. اها جاءِ سڀا وارن ورتي ۽ پنهنجو مکڪي گهٽيءَ وارو سڪول اتي ڪيائون. هيءُ ٽيو ستون سڪول سڌار سڀا جو هاڻي اهو سڪول اتان به کڻي ويا آهن. جو هڪڙيءَ ماڻهيءَ پنهجي پتيءَ جي نالي جي پوتر يادگيريءَ ۾ جاءِ به ڏني آهي ۽ مرمت لاءِ ۱۲۰۰ رپيا به ڏنا اٿس. مرمت ڪرائڻ کان پوءِ سڪول انهيءَ جاءِ ۾ آهي.

سڌار سڀا جي بانيڪارن کي سڪولن ڪڍڻ جون به مرادون

هيون. هڪڙي چوڪرين کي تعليم ڏيڻ ۽ ٻي اها ته وڌوائڻ لاءِ روزگار جي واٽ کولين. پهريائين ماسٽرياڻيون گهڻو ڪري وڌوائون هيون، پر جيئن تعليم وڌي تيئن ماسٽرياڻين ۾ لياقت ۽ هوشيارِي وڌيڪ گهربل هئي، انهن لاءِ هڪ ناري شالا ڪڍي ويئي، جتي سبڻ ۽ ڀرڻ جو ڪم ٿيندو هو. اتي به ديوان ڏيارام صاحب جو پيسو ڪم آيو. ڪنئين مشينون وٺي ڏنائين. گرو گڙ صاحب، صاحبڻ لاءِ صندل ۽ چنڊو وغيره، جي اتي رکيل آهن، سي وٺي ڏنائين. مسٽر گڊومل به هن ڪم ۾ پاڻ کي ڏاڍو پتوڙيو؛ شاباس هجيس جو هيتري ڪلارڪيءَ جي ڪم کانپوءِ به، اوڀر سوير هي ڪم پيو ڪندو هو. سرڪار جي گرانٽ نه هئڻ ڪري، هينئر اها شالا بند ٿي ويئي آهي. هن ناري شالا جو مثال وٺي به ٻيون ناري شالائون جاري ٿيون آهن، جي چڱيون پيون هلن. هڪڙي ڊاڪٽر وليرام واري، جا دادِي پوڄي ٻائي ڪڍي آهي ۽ ٻي آهي ڀائي بندن جي جا جهوڙيملاڻي گهٽيءَ ۾ آهي ۽ هاڻي هنري شالا به پيئي هلائي، اهڙي طرح استري سڪيا ۽ ناري شالائون جو ڪم زور وٺندو ٿو وڃي.

پليگ ۽ ڏڪار ۾ سمائتا ۽ شيوا

جنوري ۱۸۹۷ع ۾ پليگ جا ڪجهه ٻاهران آيل ڪيس حيدرآباد ۾ ٿيا. ۸ جنوريءَ کان ۱۹ فيبروريءَ تائين، ۳۳ ڪيس، ۲۸ موت ٿي ويا. مسٽر ڊاجسن صاحب، حيدرآباد جي ڪليڪٽر کي سرڪار حڪم ڪيو ته پنهنجو دؤرو بند ڪري، حيدرآباد کي پليگ کان بچائڻ جي ڪوشش ڪر. هن گهر گهر جي چڪاس شروع ڪرائي ۽ بيمارن کي لائينڊن ڏانهن کڻايو. ۲۳ فيبروريءَ تي هڪڙو پاڙو سڄو ئي خالي ڪرايائين، اٽڪل سؤ کن گهر لڌاريائين جو اتي پليگ جا ڪيس وڌندڙ هئا.

پليگ جي بيماري نئين هئي ۽ نه سرڪار کي، نڪي ماڻهن کي ڪا پوري پروڙ هئي ته ڇا ڪجي. سرڪار جي گهرن خالي ڪرائڻ جي سخت ڪارروائي ڪري، ماڻهن ۾ هراس پيدا ٿيو. حيدرآباد گهڻي قدر خالي ٿي ويئي. ۳-مارچ جي ظاهر ٿيو ته خود شهر ۾ به ڪيس ٿيڻ لڳا آهن. ٻين شهرن ۾ پليگ نه پکڙجي، تنهنڪري ريلوي سٽيشن تي چڪاس لاءِ ڊاڪٽر رکيا ويا، جن بيمارن کي ٻاهر نه ٿي وڃڻ ڏنو. ميڊيڪل سڪول جي ۱۶ شاگردن کي مکيه رستن تي بيهاريو ويو ته متان ڪو بيمار شهر ڇڏي وڃي ٻين شهرن ۾ اها بيماري پکيڙي.

جيڪي گهر خالي ڪرايا ويا هئا، تن مان تمام گهڻا مئل ڪٿا لڌا. حيدرآباد جو جج مسٽر آرنائيت ۽ ڪراچيءَ مان سنڌ ڪاليج جو پرنسپال مسٽر هيسڪيٽ ۽ شڪارپور جو جج ڏيارام گدومل سويم شيوڪ ڪٺا ڪري، اچي ڪليڪٽر صاحب جي مدد لاءِ بيٺا. ڏيارام جي دياوان هردي کي تمام صدمو پهتو، جو هن ڏٺو ته

شهر تي سخت آپدا آهي. پنهنجي تن، من ۽ ڏن سان ماڻهن جي شيوا ۾ لڳي ويو. ٽي مهينا موڪل وٺي آيو. هڪڙي خانگي اسپتال تلڪ چاڙهيءَ جي هينان، قيمتراءِ ورنڪيولر سڪول نمبر ۾، جتي هاڻي ڪندمل گرلس سڪول آهي، اتي اچي جاري ڪيائين. اسپتال هلائڻ ۾ ريوڊن ڪٺي صاحب ۽ مس پگت ڊاڪٽري ڪم ۾ مدد ڪئي. مٿان هڪ پيرو نگهباني ڪرڻ لاءِ سول سرجن ڊاڪٽر هينڊرسن صاحب به ايندو هو. ماڻهن کي محبت سان کاڌ خوراڪ پهچائڻ لاءِ ۽ لاوارث مردن کي هندو ڌرم موجب سنسڪار ڪرڻ ۾، پائي مولچند عاج وارو به تن، من ۽ ڏن ڏيئي، ديوان ڏيارام سان شامل ٿي بيٺو هو. پائي ڪلاچند وري ڀڄڻ ٻڌائي بيمارن جي روح کي راحت ڏيندو هو. خزانچيءَ جو ڪم مسٽر ڪنول سنگھ پاڻ تي کنيو ۽ راءِ بهادر ديوان ڪوڙو مل ۽ ديوان ڪندن مل منگهر سنگ ۽ ٻيا به ڪيترا دوست هن ڪم ۾ ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا.

شهر خالي ٿي ويو. مارڪيٽ کان قلعي تائين ڪڪڙو ڪو لڳي پيئي هئي. مسٽر ڪنول سنگھ چوي ٿو ته ڏيارام کيس حساب ڪتاب رکڻ تي وهاريو ۽ چيائينس ته هاڻي آئي آهي عام ماڻهن تي آپدا، سو اسانجو فرض آهي ته هر هڪ کي مدد ڪريون. چيائين ته جيڪي به خرچ ٿئي سو پيو ڪجانءِ. وڏيءَ دل سان کيس ڪلي اختياري ڏيئي ڇڏيائين. پاڻ به پليگ هاسپيٽل ۾ ڪم ڪندو هو. سڀني سوير شيوڪن وانگر چار ڪلاڪ مقرر ڊيوٽي اسپتال اندر مريضن جي شيوا ڪرڻ لاءِ ڏيندو هو. هر روز ۹ بجي صبح کان ۱ بجي تائين مريضن کي مدد ڪندو هو ۽ کين کير ۽ دوا پنهنجن هٿن سان پاڻ پياريندو هو. هڪ بجي مارڪيٽ واري بنگلي ۾ وڃي، ڪپڙا لٽا ڊسٽيفيڪٽ ڪندو هو ۽ پوءِ سنان پاڻي ڪري ۽ ڊسٽيفيڪٽ ٿيل نوان ڪپڙا پاڻي پنهنجي ڪٽنب جي ڀاتين سان ملڻ ويندو هو. وري سانجهن جو ۴ بجي نگهباني ڪرڻ ايندو هو. مريضن جي مٿن ماڻن کي خبرچار ڏيندو هو ۽ ٽڪتون

به انهيء مهل ماڻهن کي پنهنجن ماڻن کي ڏسڻ لاءِ ملنديون هيون. پوءِ آفيس ۾ حساب ڪتاب تي نظر ڪري، ڇهين وڳي ڌاري پائي ڪلاچند ۽ پائي مولچند جهڙن ستن سان گهمڻ ويندو هو. ۲ - ۱

بازار بند ٿي ويئي، سيدو پاڌو ۽ پاڇي نه ٿي ملي سگهيا، تنهنڪري پليگ اسپتال ۾ ياندو کوليو ويو. بيمارن ۽ سندن ماڻن ۽ ٻين لاءِ سپرنٽينڊنٽ ضرورت آهر سڀڙي ۽ پاڇين لاءِ چنيون ڏيندا هئا ۽ انهي موجب هر هڪ کي پيو سامان ملندو هو: سداورت پيو هلندو هو. پائي مولچند جا ماڻهو ڪٿان به سيدو، پاڇيون ۽ ٻيون شيون پيدا ڪري آڻيندا هئا. وري خوبي اها ته پائي مولچند انهيءَ لاءِ پنهنجا ۽ پنهنجن ماڻن جا پئسا خرچ ڪندو هو، اسپتال مان ڪين وٺندو هو. ماڻهن ڏٺو ته ديوان بيٺو آهي پاڻ، سو گپت دان به اچڻ لڳو. ڪن دواڻون موڪليون، ڪن ايلسي مٿن جا مٿ، ڪن ڪفن، ڪن باسٽ ڀرتي ڪيا. ڪن وارا به مشڪل ملندا هئا، سو ڪن اهو ڪم پاڻ تي کنيو ۽ ماڻهو مقرر ڪري ڏنائون.

اسپتال ۾ چار ڊاڪٽر ۽ چوڏهن پندرهن نرسون هيون. انهن سڀني جي پگهار جو بار ديوان تي هو. ديوان ڪنول سنگهه ٿو چوي ته هڪ ڏينهن عملي جي خرچ لاءِ ۽ ڪجهه هٿ ۾ رکڻ لاءِ ۷۰۰۰ هزارن جو چيڪ ديوان کي ورتو. سمجهيم ته ٽي چار ڏينهن وڌيڪ پئسن جي گهرج ڪانه ٿيندڀر، پر هڪ ئي ڏينهن ۾ پئسا ڪي ويا. ٻئي ڏينهن صبح جو ڏيارام ۹ وڳي آيو، البت سوچ ويچار ۾ ويٺل ڏنائينم. پڇيائين ته مايوس ڇو ويٺو آهين؟ آهين ته چڱو ڀلو؟ چيومانس ته ها. تنهن تي خانو کولي ڏنائين. چيائين ته پيسا اٿئي ڪين، ڪم ڪيئن هلائيندين؟ نيٺ قبول ڪرڻو پيو ته پيسن جي ڳڻتي هير. يڪدم اڍائي هزارين رپين جو چيڪ ڪڍي ڏنائينم ۽ چيائينم ته خيال ڪونه ڪجانءِ. هيءُ آڀدا جو وقت آهي، هر هڪ کي مدد ڪر ماڻهن کي مدد ڏاڍي آئي. داتا پئي مددگار موڪليا، ته به ڪل ٻاهرينءَ مدد کان سواءِ

ديوان موتيرام شونقيرام

ديوان ڏيارام جو خرچ ويهه هزار کن رپيه ٿيو. مدد هيئن به ملندي هئي؛ هڪڙو ڪاٺين جو ٺيڪيدار اچي بيمار ٿيو، ڏٺائين ته سندس بچڻ جو چاڙهو ڪونهي. سو اڃا چڱي سمجهه ٻوجهه ۾ هو ته ديوان ڏيارام کي سڏي چيائين ته منهنجو سڄو ڪاٺين جو ڪارخانو هاڻي اوهان جو ٿيو، سو سندس سموريون ۴۰۰۰ يا ۵۰۰۰ هزارن جون ڪاٺيون ڊسٽريڪٽ وغيره ڪرائڻ لاءِ سڀني جي ڪتب آيون.

هڪڙي پيري هڪڙو حڪيم ديوان وٽ آيو، چيائينس ته طاعون جي بيماريءَ لاءِ يوناني ڪتابن ۾ گهڻو ڪجهه لکيل آهي، سو ان موجب ڪو آسري لٿل بيمار هجي ته مونکي ڏيو ته علاج ڪريانس. چيائينس ته اسين ڪنهن مان به آسرو ڪين لاهيندا آهيون ۽ اوهان کي ڪنهن به مريض جي چارج ڪين ڏبي. پنهنجي پاران وس هلائي هر هڪ جي شفايابيءَ لاءِ ڪوشش ڪنداسون، پوءِ ڪٽنس پاڳ. ٻئي ٽئين ڏينهن هو خود بيمار ٿي آيو. ديوان کير پياريس ته نه پئي پيتائين. چيائين آخر ويچارو ناهي ويو.

پليگ اسپتال کولڻ ڪري هڪڙي عملداري ۽ غير عملداري گڏيل ڪاميٽي ٺهي. زوريءَ گهر خالي ڪرائڻ ۽ صفا ڪرائڻ ماڻهن کي تمام ستايو هو. منجهن هائيدوس مچي ويو هو. ميونسپالٽيءَ ۹۰۰۰۰ رپيا خرچ ڪري ڇڏيا هئا. آخر ڊاجسن ويو ۽ سٽيل صاحب ڪليڪٽر ٿي آيو. هن خرچ به گهٽ ڪيو ۽ زوريءَ وارا اُٻاءَ به ديوان ڏيارام ۽ سندس سنگتين جي صلاح سان گهٽيائين جنهنڪري ماڻهن تان گهڻي قدر آزار لٿو.

اسپتال جو بندوبست بلڪل سنو رکيل هو. هڪ هڪ بيمار سان فقط هڪ هڪ خدمت ڪندڙ اندر رهندو ه. جيڪي مت مائٽ بيمارن جا کين ڏسڻ ايندا هئا، سي به جدا لائين ۾ رهايا ويندا هئا ۽ جن کي چوٽ لڳلن جي ڇانوڻي سڏبو هو.

وري جيڪي خوش ٿين ۽ جيستائين وري سگها ٿين تن لاءِ هئي

خوش ٿيندڙن جي ڇانوڻي. سڀني هنڌ چڱو بندوبست هو ۽ سپرنٽينڊنٽ مقرر هئا، ڏيارام سڀني جي نگهباني ڪندو هو. رپورٽ ڪئي ۽ مس پگت به ٻين وانگر ڏيندا هئا. پاڻي ڪلاچند مريضن ۽ سندن مائٽن وٽ پجن پاءُ ڪري، سندن آتما کي آندڻ پھچائيندو هو.

هن اسپتال جو نتيجو چڱو نڪتو. سو مريضن مان اٽڪل ۴۲ ڇڏي ٿي ويا. يعني جھڙا نتيجا ڪراچيءَ ۽ سکر جي سرڪاري اسپتالن جا هئا اهڙا ئي هن ڏيارام جي اسپتال جا هئا. انهيءَ کان پوءِ ۲۴ مارچ جي سرڪار به سرڪاري هاءِ سڪول ۾ ڊاڪٽر هينڊرسن جي نظرداريءَ هيٺ سرڪاري پليگ اسپتال کولي. ٻئي اسپتالون ۱۵-جون ۱۸۹۷ع جي بند ڪيون ويون. انهيءَ طرح ست پرش ڏيارام پليگ وقت ماڻهن جي خدمت ڪيئن ڪجي، تنهنجو مثال قائم ڪيو. اسپتال بند ٿيڻ کان پوءِ به ڊسٽريڪشن ڊپوز (صفائيءَ جا مرڪز) جاري رهيا. وري جڏهن ۱۸۹۹ع ۾ پليگ پيئي، تڏهن به ديوان ساڳيءَ طرح مدد ڪئي. تنهن کان پوءِ ۱۹۰۱ع ۽ ۱۹۰۳ع ۾ ڪجهه قدر پليگ ڏيکاري ڏني، ته به جيڪا ٽولي ديوان ٺاهي هئي، تنهن ئي ماڻهن جي ٻئي خدمت ڪئي، جيتوڻيڪ ديوان جو ايترو هٿ به ڪونه هو.

ديوان ڏيارام نه فقط حيدرآباد ۾ هن ڪم ۾ مدد ڪئي، پر شڪارپور ۽ سکر ۾ ماڻهن کي اُتساه ڏنو ۽ ڪيترا چڱا ماڻهو تيار ڪيا، جن پليگ کي روڪڻ ۽ ٻاهران آيلن مريضن جي دوا درمل ۾ مدد ڪئي. سندس مثال، اپديش، سنگت ۽ سنگهلن شڪتيءَ جو فائدو شڪارپور ۽ سکر کي به مليو.

چيني ۾ يعني ڇاونجام سڀيت ۾ ڪڇ ۽ ٿر ۾ سخت ڏڪار پيو. اُتاهون جا ماڻهو اُتي ڏکي هئا. سرڪار انهن کي پورهي ڏيڻ لاءِ بند ٺهرائڻ شروع ڪيا، پر ويچارا ڏڪار جا ستايل ماڻهو ڪم نه ٿي ڪري سگهيا. پاڻي مولچند جو چوڻ آهي ته ديوان ڏيارام جي هٿ هٿ ۾ ڏيڻ، پئسن ۽ صلاح سان انهيءَ ڏڪر ۾ غريبن جي سھائتا ڪئي ويئي.

کين اوزار ڏنا ويا ۽ نيون کوهيون کوٽايون ٿي ويون ۽ سستا آناج جا دڪان کوليا ويا. ڏڪار جي ڏينهن ۾ ٻاجهري ۶ رپين ۾ هئي، سا هنن کي ۳ رپين ۾ ڏني ويندي هئي. انهيءَ سهائتا ۾ پائي مولچند صاحب جو اٽڪل ۲۶۰۰۰ رپيا خرچ آيو. ديوان ڏيارام به ڏهن ٻارهن هزارن جي سهائتا ڪئي. مطلب ته ڏيارام داني تي هڪڙو ئي هو. سندس هٿ رکيل وهيون ڏيکارين ٿيون ته هنن سالن ۾ کيس ۱۱۲۰ رپيا کن ماهوار پگهار ملندي هئي، جنهن مان ڏيڍ سؤ کن پاڻ تي ۽ پنهنجي پروار تي خرچ ڪندو هو، باقي سمورو ڏن اٽڪل ۹۰۰ کن رپيا، هر مهيني پراپڪار جي ڪمن ۾ ورجيل هئس. سندس پراپڪار جا ڪم ساريءَ سنڌ ۾ هلندڙ هئا. اهو سندس وهين مان معلوم ٿو ٿئي. انهن وهين ۾ چار کاتا پيل آهن؛ کاتو (الف) ڪراچيءَ ۾ سهائتا جا ڪم کاتو (ب) حيدرآباد ۾ سهائتا جا ڪم کاتو (ث) شڪارپور ۾ سهائتا جا ڪم ۽ کاتو (د) سنڌ جي ٻين شهرن ۽ ڳوٺن ۾ سهائتا. هن مهاڀرڻ پنهنجو شري ۽ پدارت ٻئي پراپڪار لاءِ امانت ڪري سمجهيا هئا.

مرزا قلیچ بیگ

خاندیش، سورت ۽ احمد آباد

۲- نومبر ۱۹۰۰ع ۾ ڏيارام سنڌ جا وڻ ڇڏي خاندیش بدلي ٿي ويو. ۲۴-اپريل ۱۹۰۲ع تائين اتي هو ۽ ڪجهه وقت پوليس ڪميشن جو ميمبر ٿي پوني ويو. اتان وري خاندیش آيو، جتان ۹ مارچ ۱۹۰۳ع جي، سکر لاڙڪاڻي جو سيشن جج ٿي آيو. ۷ جولاءِ ۱۹۰۳ع صدر ڪورٽ سنڌ جو جڊيشل ڪمشنر ٿيو. ڪراچيءَ ۾ هڪ ورهيه ۲۲ ڊسمبر ۱۹۰۳ع کان ۲۱ ڊسمبر ۱۹۰۴ع تائين فرلو ورتائين، جنهن وچ ۾ سري يوگ درشن ۽ سادو هيرانند جي حياتي لکي ڇپائي پڌري ڪيائين؛ پڻ ”ويدانتي دائري“ به لکيائين. وري ۲۲-ڊسمبر ۱۹۰۴ع جي وڃي خاندیش ۾ ججي تي چڙهيو. پوءِ ۲۴ نومبر ۱۹۰۵ع ۾ سورت جو ڊسٽرڪٽ جج ۽ سيشن جج ٿي رهيو، جتان ۳۰ سيپٽمبر ۱۹۰۷ع احمد آباد جو جج ٿي ويو. ۱۹۰۹ع تائين چار مهينا حقي موڪل ورتائين ۽ وري احمد آباد ويو، جتان ۱۹۱۱ع ۾ ۲۳ - آگسٽ کان ۲۲ نومبر ۱۹۰۹ع ڌاري پينشن وٺي بندورا ۾ وڃي رهيو، جتي هن پنهنجي حياتيءَ جو پويون حصو، ٻه ورهيه سيوا سڌن جي خدمت ۾ ڪاٽيا. پوءِ ايڪانت ۾ گذاريائين.

انهيءَ ساري وقت جو احوال سندس ليکڪن، ڪتابن ۽ دائريءَ کان سواءِ، منشي هوتچند وشنڊاس وٽان به مون کي معلوم ٿيو. هو صاحب چوي ٿو ته ”مان ديوان سان ڊوليا يعني خاندیش ۾ هوس. انهن ڏينهن ۾ جتي ڪٿي ڏڪار هو. اهڙي حالت هئي جو ماڻهن گدڙ، ڪتا ۽ ٻلا به ماري ٿي کاڌا ۽ پنهنجا ٻار ٻچا ڦٽا ٿي ڪيائون. اها ويدن ڏسي ڏيارام کي ڏاڍو خيال ٿيو. پادرين انهيءَ حالت جو خوب فائدو ورتو. جڏهن

ڏنائون ته ماڻهو ٻار ٻچا ڇڏي ٿا ڦٽا ڪن ته هو ويا کين عيسائي ڌرم ۾ داخل ڪندا. اهڙي طرح عيسائي پادريون وٽ ۸۰۰ ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون ڪٺيون ٿي ويون. اها ڳالهه ڪن دوستن ديوان جي ڌيان تي آندي، تنهن تي ديوان ڏيارام چيو يتيم خانو جاري ڪجي. چڱن ماڻهن کي ڪوٺ ڏيئي هڪڙي عام ميٽنگ سڏائي ويئي، جتي ديوان ڏيارام به ليڪچر ڏنو. يڪدم چندا چڙهيا، هڪ پارسيءَ سوا لک جي ملڪيت يتيم خاني کي آرين ڪئي. ماهوار چندو به شروع ڪيائون. يتيم خانو جلد ئي زور وٺي ويو، گهڻا پالڪ ڪٺا ڪيا ويا، ڇوڪريون جدا ۽ ڇوڪر جدا رکيا ويا. اتي ڪرسيون پئي مڙهيائون ۽ ڀڳوان جا گيت پئي ڳايائون. ڪوبه ڄاڻ پيڄاڻ وارو چڱو ماڻهو ايندو هو ته انهيءَ کي ديوان ڏيارام پاڻ سان گڏ يتيم خانو ڏيکارڻ وٺي ويندو هو.

هڪڙي پيري مدراس جو چيف انجنيئر اچي وٽس مهمان ٿيو. تنهن کي به وٺي ويو يتيم خانو ڏيکارڻ. يتيمن چيس ته ”ڪا منائي ڏيو“ هن پنجاهه رپيا ڏنا. مطلب ته ڏيارام جي ڪوشش نه فقط يتيم خاني کولڻ ۾ هئي، پر ان جي نگهباني ڪرڻ، چڱن چڱن ماڻهن جي ڌيان تي آڻڻ ۽ ائين سهائتا وٺي ڏيڻ ۾ به هئي. وهانءَ وڌاءَ جي موقعي تي به ديوان کي يتيم خانا ياد پوندا هئا. جڏهن پنهنجي پهرين ڌيءَ رکڻيءَ جو وهانءَ ڪيائين ته ڌيتي لپتي ڪانه ڪيائين. منشي هوتچند جو چوڻ آهي ته وهانءَ کان هڪ ڏينهن اڳ ۾ مونکي چيائين ته ۴۰۰۰ رپيا موجود رکج. تار رستي اهي پئسا يتيم خاني ڏانهن ڌياري موڪليائين ۽ هنن کي لکيائين ته انهن پئسن مان ڊيگيون چاڙهي يتيمن کي ڪارائڻجو ۽ باقي بچت پئسا يتيمن جي پالن پوڻن ۾ خرچ ڪجو.

رڪمڻيءَ جي شاديءَ تي ديوان کي چيائون ته اوهان ڏاڍو چڱو ڪم ڪيو آهي جو ڌيتيءَ لپتيءَ کي پنجنو ڏنو آڻو. ڀلا گهوت جي ڇج لاءِ ڇا ڪندؤ؟ چيائين ته مرحبا ڪبي. سوڍا ملليت، ميوي منائي ۽ پڪوڙن جو بندوبست رکبو، پر ڪجهه اڳ ۾ ڪن پئڻجن اچي چيس

ته اهو رواج ٻين لاءِ چڱو نه ٿيو، رڳو ڀاڻي ڏيو، ته ٻين جو ڀلو ٿيندو. تنهن تي ديوان ڏيارام حڪم ڏنو ته سڀ ڪنراڳ بند ڪريو. ديوان اوتسنگهه ۽ شير سنگهه حيران. سوڍا ملليت سڀ موتائي موڪليا ويا. ديوان حڪم ڪيو ته ميون، مٺائي ۽ پڪوڙن بدران اهو بندوبست ڪريو ته وهڻ جي جڳهه پر پوءِ جي گثالواد سان پرڃي وڃي. آملن جي ڳوٺ مان آيل سنت رام سنگهه جي ٽولي حيدرآباد ۾ لٿل هئي. ڀاڻي ڪلاچند کي عرض ڪيو ويو ته هو پاڻ به اچن ۽ انهن کي به مڃائي وٺي اچن. سو اها ٽولي اچي نڪتي، ڳاڻڻ جا عمدا هئا، ڏيو صاحب جا شبد ٿي چيائون. اهڙيءَ طرح گهوٽين جي جڳ لاءِ فقط انهيءَ آند، ڀاڻي ۽ ٿڌي شربت جو بندوبست رکيل هو. جوانن چيو ته اسين پنهنجو سوڍا ملليت گهرائي ٿا پيئون. ديوان چي بيشڪ گهرائين، اوهين ڪجهه نه ڪريو. اوهين سڀني کي فقط ڀاڻي ۽ شربت جي آڇ ڪريو. ڏيارام پرتگيا تي ايترو پورو هوندو هو.

ڏيارام جو دينڪ چرتر

منشي هوتچند مان ڏيارام جي دينڪ چرتر جي سڌ پوي ٿي. انهن ڏينهن ۾ اٽڪل ڇهين وڳي صبح جو اُٿندو هو. نوڪر مٺ ملي رکي ايندو هو ۽ تيل به رکيو هوندو هو. تيل پاڻ گهرج آهر مٺ ۾ وجهندو هو. مٺو تيل ڪم آڻيندو هو. سياري ۾ ڪوسي پاڻيءَ سان ۽ اونهاري ۾ ٿڌي پاڻيءَ سان اُشان ڪندو هو. پوءِ ويهي سنڌيا وندنا ڪندو هو. ايڪانت ۾ ويد پستڪ، گڙ صاحب ۽ ٻيا اهڙا ڌرمي گڙ نت نيم سان پڙهندو ۽ ويچاريندو هو. ۹ وڳي پوڄا جي ڪوٺيءَ مان نڪرندو هو ۽ جڏهن ڏاکڻ تان لهڻ جو آواز ٿيندو هو تڏهن چيئن نوڪر کي پٽيوالو اشارو ڏيندو هو ته ”صاحب آتا هئي.“ هو لولي تيار ڪري کڻي ايندو هو. وراندي ۾ گلڪاريءَ جي سامهون سندس وهڻ لاءِ ميز ڪرسي رکيل هوندي هئي. روزانيون ۽ ٻيون اخبارون به پڙهندو هو.

۽ نيرن به پيو ڪندو هو. اڪيون اخبارن ۾، ته نيرن گهر وات ۾. نيرن کائي، گرڙي ڪري وهندو هو فيصلن ۾ لڪيڙهه جو ڪم ڪرڻ. ۱۱ وڳي ماني کائيندو هو. اڪثر تي پاڇيون کائيندو هو. هڪ شرويدار، هڪ سڪي ۽ هڪ تريل. پوءِ ويندو هو آفيس ۾. اٽڪل ۱۲ کان ۲ تائين ڪيس هلائيندو هو. وري ۲ وڳي تقن کائيندو هو، ٻه مالڙا يا پوريون پٽاڻا وغيره. اڍائي وڳي کان وري ڪيسن تي ويهندو هو، ساڍي چار وڳي يا ۵ وڳي تائين. پوءِ اچي پتڪو ٺاهي ٻڌي گهمڻ نڪرندو هو. ٽانگي ۾ چڙهي اڌ ڪوهه پري نڪري، ڪوهه کن پنڌ ڪندو هو. وري ٽانگي ۾ چڙهي پٿين اٿين وڳي ڌاري موٽي ايندو هو. ايندي شرط پوڄن ڪندو هو. تنهن وچ ۾ ٽانگو ويندو هو سالگرام پنڊت کي وٺڻ. اهو ايندو هو ته آتم پيران جي ڪٿا آرٽ سميت ٿيندي هئي. پنڊت سالگرام سمجهاڻي مرهٽيءَ ۾ ڏيندو هو، ديوان صاحب ڪجهه ڪجهه هنديءَ ۾ ڏهين وڳي کير پي ديوان مٿي ماڙيءَ تي چڙهي ويندو هو. ۱۰ کان ۱۱ تائين وري ايڪانت ڌيان ۾ رهي سمهي پوندو هو.

ڊوليا مان ۲۸ جولاءِ ۱۹۰۲ع تي پوليس کاتي جي جاچ لاءِ جيڪا ڪاميٽي وهاري ويئي هئي، ديوان کي تنهن جو ميمبر مقرر ڪري بوني ڏانهن موڪليو ويو. ۱ آڪٽوبر تائين انهيءَ جاچ ڪاميٽيءَ تي هو ۽ پوءِ ڪجهه وقت لاءِ سرڪار جو قانوني صلاح ڪار مقرر ڪيو ويو. انهيءَ ڪاميٽيءَ چؤڌاري چڪر هنيو. رتناگري، احمد آباد، سورت وغيره ڪاميٽيءَ جا ميمبر ويا. بوني ۾ جڳهه لاءِ لکيو ويو، پر جوڳو بندوبست ٿي ڪين سگهيو. مهمانن وانگر وڃي ديوان لتو. گهر ۾ ڪٽولو به ڪونه هو. ديوان پرتابراءِ، جو انجنيئر جي آفيس ۾ هو، تنهن هڪ ٻه ڪٽولو موڪليو. ديوان صاحب انهن مان ٽي ڪم ڪڍيو. وڏا صاحبوڪ ملاقات لاءِ آيا ٿي ته انهن به انهن ڪٽولن مان ڪم پي ڪڍيو. ڪليڪٽر صاحب آيو ته به ائين ڏٺائين. اتي پروفيسر گوکلي ديوان وٽ گهڻو ايندو ويندو هو. جاچ بعد ديوان صاحب کي

ريپورٽ لکڻ تي ئي ڏينهن ساندھ لڳا.

مسٽر هوتچند ديوان جي بي ريا طبيعت ڏيکارڻ لاءِ هڪڙي کيس جو ذڪر ڪيو آهي، جو ڊوليا ۾ ٿيو هو. ڊوليا ۾ روسا جو گاهه، ڪليڪٽر نيلاڻ ڪيو. هڪڙي نئين ماڻهوءَ کي گاهه وٺڻ تي دل ٿي، سو هن ڏسڻ کان سواءِ واک ڏنو ۱۲۰۰۰ هزارن جو. جان وڃي ڏسي ته گاهه گهڻي ڀاڱي ٺهيئي ڪونه، تنهن ڪري هن قبوليت تي صحيح ڪانه ڏني. سرڪار ۾ ٿورن پئسن ۾ نيلاڻ ڪري نقصان جي گهر لاءِ پهريئن واک ڏيندڙ کي نوٽيس ڏنو. هن پنهنجن ۱۲۰۰ سوٽي ڏنل پئسن جي دعويٰ ڪئي. ڪليڪٽر تي سمن ڪيو ويو. دعويٰ ديوان وٽ هلائڻ لاءِ آئي. ديوان خانگي طرح ڪنهن کي ڪنهن کيس جي متعلق پاڻ وٽ اچڻ ڪين ڏيندو هو. ڪليڪٽر آيو، ڪارڊ موڪليائين. ديوان چيس ته خانگي طرح چو آيو آهين؟ مهرباني ڪري وڌيڪ گفتگو نه ڪر. ۱۲۰۰ رپيا سرڪار تي ڊڪري ٿيا. ڪليڪٽر پنهنجي بدلي ڪرائي ڇڏي.

ڊوليا، سورت ۽ احمد آباد ۾ ڪهڙيءَ طرح ديوان ڏيارام پاڻ کي هردل عزيز ڪيو ۽ وڏا وڏا کيس ڪيئن محنت ڪري نيرائين. تنهن جو ڪجهه پتو ديوان موتيرام شوقيرام آڏواڻيءَ جي خطن مان پوي ٿو جي هن ديوان بهادر مرليڏر ڏانهن لکيا هئا. ۱-جولاءِ ۱۹۲۶ع ۾ سندس لکيل خط ۾ هي لفظ ڄاڻايل آهن:

اوهان کي سچ پچ خبر ڪانه آهي ته بمبئيءَ پرائنٽ جي جن جن ضلعن ۾ ديوان ڏيارام گدومل کي جج ٿي رهڻ جو موقعو مليو آهي جا ماڻهو اڄ ڏينهن تائين ڪيتري نه عزت سان کيس ياد ڪندا آهن. هو انهيءَ پاسي جون ۱۹۱۱ع تائين رهيو. تنهن کانپوءِ سندس جاءِ مونکي ملي. احمد آباد ۽ ڊوليا کانسواءِ ٻين جن جن ضلعن ۾ هن ڪم ڪيو هو، اتي مون به ڪم ڪيو ۽ اتي جن جن ماڻهن ديوان کي ڏٺو هو تن سان روبرو ملڻ جو وجهه مليو. احمد آباد ۾ به مان به دفع سال ۾

ويندو هوس ۽ وڃي اتان جي ڪمشنر وٽ شاهي باغ ۾ رهندو هئس. اتي به وڏن وڏن رعيتي توڻي عملداري ماڻهن سان گڏجڻ جو مونکي موقعو مليو. انهن سڀني سندس اعليٰ چريتر جي، بي ربا انصاف جي ۽ سڀني ذاتين جي زالن توڻي مڙسن کي ڳجهيءَ طرح مدد ڪرڻ جي، ساراھ ٿي ڪئي. سنہ ۱۹۰۹ع ۾ جڏهن مون سکر جي گرمين سبب ٽن مهينن جي موڪل ورتي هئي ۽ مسوريءَ ٻين هنڌ گهمڻ لاءِ ويو هئس تڏهن مان احمد آباد به ويو هئس. نيرن ڪري جامع مسجد ڏسڻ ويس. مسجد جو وڏي ۾ وڏو ملا صاحب مونکي مليو ۽ سڄي مسجد ڏيکارياڻين. مسجد جي چوٽيءَ تي پهتاسين ته احمدآباد جو نظارو ڏٺوسون. اتي هن چيو ته سائين اوهين به عملدار ٿا ڏسجو. مون کلي ڏٺو ۽ چيو ته غريب مسافر آهيان. پوءِ هن مونکان پڇيو ته اوهين احمدآباد جي جج صاحب پائي ڏيارام کي سڃاڻندا آهيو؟ مون جواب ڪونه ڏنو مانس. پوءِ ته هو ديوان ڏيارام جي انصاف جون عجيب ڳالهيون ڪرڻ لڳو. چيائين ته ”مسجد جا امين، مسجد جي زمين مان ٽڪر وڪڻي پئسا کائي ويا هئا، تنهنڪري مون انهن تي دعويٰ ڪئي. اها دعويٰ ۱۲ ورهين کان به وڌيڪ پي هلي. پوءِ ته آخر اها ديوان ڏيارام جج صاحب اچي ڪٺين. انهيءَ ۾ ڪيترائي دستاويز فارسيءَ ۾ لکيل هئا، جن کي چڱيءَ طرح پڙهي ڄاڻڻو هو. اهو ڪم ڪنهن کان نٿي ٿيو. ديوان اهو ڪيس لاڳيتو هلائي ٻارهن ڏينهن ۾ پورو ڪيو. جڏهن هن ڪيس ٿي هلايو ۽ شاهدن کان اظهار ٿي ورتائين تڏهن ملا صاحب چيو ته مونکي ته ائين ٿي ڏسڻ ۾ آيو ڄڻ بيغمر صاحب پاڻ اچي انصاف جي ڪرسيءَ تي ويٺو آهي.“ سندس اسلامي حديثن ۽ قاعدن جي ڳوڙهي واقفيت جي تمام گهڻي ساراھ ڪيائين. پوءِ چيائين ته ”سائين، انهيءَ ڪيس جو فيصلو ديوان ڏيارام جج صاحب عام پني تي ڪونه لکيو، پر ڪپڙي جي پني تي ۽ امينن کان سڀ زمينون موٽائي مسجد کي ڏيارياڻين. پوءِ اهو فيصلو هاءِ ڪورٽ ۾ ويو ۽ مستر

انويرائرتيءَ جهڙو وڪيل به انهيءَ پني کي ڦاڙي نه سگهيو ۽ امين جي اڀيل نابحال ٿي ۽ منهنجون سڀ مشڪاتون دور ٿي ويون. ”مون چپ ڪري سموري ڳالهه ٻڌي. پوءِ هن چيو ته سائين ديوان صاحب ته لڪ چوريءَ ۾ ڪيترين غريب مسلمان وڌوائڻ ۽ يتيمن کي مهيني سر مهيني مدد ڪندو هو ۽ خيرات ڏيئي بڪ کان بچائيندو هو. انهيءَ ڏينهن سانجهيءَ جو منهنجي ماني مسٽر بئرو وٽ هئي، اتي مون اها ڳالهه ٻڌائي ۽ انهن به چيو ته بيشڪ اهو ڪيس تمام ڪهنو ۽ مشهور هو ۽ ان کي انصاف موجب فيصلو ڪرڻ ۾ ديوان حد درجي جي قابليت ۽ تحسين جوڳي محنت ڪري ڏيکاري هئي. انهيءَ ريت هر هنڌ ديوان ڏيارام، پنهنجي محنت، لياقت، سخاوت ۽ انصاف جي ساک ڇڏي آهي، جا انهن شهرن جا ماڻهو اڃا پيا ڳائين.

سیٹ ہرچندراء وشداس

سيوا سدن، بئدورا ۽ ايكانت رهاڻ

ڏيارام کي استري جاتي ۽ جي سيوا ۽ آنتيءَ جو تمام گهڻو اونو رهندو هو. هن جي دل ۾ هميشه ڏک رهندو هو ته ڪيترا نه ڪنيا استريءَ جاتيءَ سان ٿي رهيا آهن. انهيءَ ڏک جو اظهار سندس گتڪي ۾ ٿيل آهي، جنهنجو نالو رکيو اٿس ”استري جاتيءَ جي برخلاف اسان جا ست ڀاپ.“

انهن ڀاڻن جو پرائشچت، سندس استري جاتيءَ جي سيوا مان رفارم ائسوسيئيشن (سڌار سيا) جي ڪنيا پائشا لائن ۽ بمبئيءَ واري سيوا سدن سنسٽا مان ظاهر آهي سيوا سدن جو مول مقصد هو ته پڙهيل ۽ پڌارت واريون استريون، پنهنجن انيت، اڻ پڙهيل ۽ آڀد ۾ پيل استرين جي شيوا ڪنديون رهن ۽ سندن تن، من، دل، ڪم ڪار ۽ روزگار جي درستيءَ لاءِ ڪوشش ڪنديون رهن.

اها سيا ۱۱ جولاءِ ۱۹۰۸ع ۾ برپا ڪئي ويئي. پنهنجيءَ آتمڪ دينڪ وهيءَ ۾ ديوان ڏيارام، سيوا سدن جاري ڪرڻ لاءِ اُمنگ هن طرح ظاهر ڪيو آهي:

”منهنجو مطلب آهي ته اهڙو سيوا سدن کولجي جنهن مان منجهس ڪم ڪندڙن کي پريم، جوت، اُتسام ۽ جيون جو الهام ملي سگهي. اهو اهڙو ته سندر هجي، جتي ڏک ۽ درد جا تڪي کان تڪا ڏنگ، پاڻمرادو درد مند دلين تان لهي وڃن، جتي سورن ۽ سختين کان ستايل، دردن ۽ غريبيءَ کان پيڙيل دليون، سدائين ديا ۽ شانتيءَ جا آواز ٻڌي سگهن.“ اهي هئا سندس اندريان اُمنگ. پهرينءَ رپورٽ ۾ ظاهر ٿيل آهي ته سيوا سدن سيا جو مطلب اهو هو ته پنهنجن پيڻرن لاءِ هڪڙو

گل استاين ڪجي، جنهن ۾ ودياليه، پستڪاليه، پرارتنا پون ۽ هنري گهر به هجي، جنهن ۾ زالون هت جا هنر ۽ سندر ڪلائون سڪي سگهن. تنهن کان سواءِ هڪ آرام گاهه ۽ اتني پون، هيئن جي سنڀال لاءِ ۽ باغيچي وغيره جو بندوبست به ڪجي. پهريائين گهر پاڙي تي ورتو ويو پوءِ يڪدم پنهنجي جاءِ ٺهرائڻ لاءِ به پيسا ڪٺا ڪيا ويا. انهيءَ سيا جو ٻيو مقصد هو ڀارتيه سيوڪائون تيار ڪرڻ، انهن لاءِ ڪم جو بندوبست ڪرڻ ۽ انهن جي هر طرح سهائتا ڪرڻ. پهريائين انهن جي لاءِ هڪ ٽريننگ ڪاميٽي مقرر ڪئي وئي، جنهن جو چيئرمين پروفيسر گجر هو. ان ڪاميٽيءَ هڪڙي سڪيا وڌي تيار ڪئي، جا آنريل جسٽس چندرا ورڪر، آنريل مسٽر جي ڪي. پارڪ، پروفيسر ويلنڪر، مسٽر وي. دلال، مسٽر پي. آر. واڊيا ۽ مسٽر فتح علي شفيع احمد ۽ ٻين ودوانن بحال ڪئي ۽ بندوبست ڪيو ويو. ڪيتريون ڊاڪٽريائون صحت سڪيا تي مفت ليڪچر ڏيڻ لڳيون ۽ تنهن کانسواءِ سوسائٽيءَ جي پريزيڊنٽ مسز راما ٻائي راناڊي ۽ ٻين ودوان استرين به پوري نيم تي ويا ڪياڻ ڏيڻ شروع ڪيا.

انهيءَ کان سواءِ ڀرت جي ڪم سيڪارڻ لاءِ مسز سونا ٻائي وڪاجي مودي سارو ڏينهن سيڪارڻ لاءِ مقرر ڪئي وئي ۽ هفتي ۾ ٽي ڏينهن مسز ارملا. بي. ديوٽيا سڀني جو ڪم ۽ ڌرمي ڀجن سيڪارڻ جو ڪم ڪندي هئي.

هڪڙي سيوڪا نيم پوربڪ اسپتال ۾ ويندي هئي ۽ گل ڦل وڃي مريضن ۾ ورهائيندي هئي. اها غريب سفيد پوشن جي گهرن ۾ به ويندي هئي ۽ ڇپ ڇپالو هنن کي شاهوڪارن کان مدد وٺي پهچائيندي هئي. ٽي ٻيون به سيوڪائون زالن جي اسپتالن ۾ وڃي انهن جي دل وٺنديون هيون ۽ انهن کي خوش رکڻ ۽ ٻيءَ طرح سهائتا ڪرڻ جو ڪم ڪنديون هيون.

مرهٽي، گجراتي، پارسي ۽ مسلمان سيوڪائن جدا جدا ٽوليون

ناهيون. هر هڪ پنهنجي پنهنجي نيات جي زالن ۾ يا هر قسم جي زالن ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ لڳي وئي. لکڻ، پڙهڻ، سڻ ۽ دائڪي ڪم سيکارڻ لاءِ ڪلاس کلي ويا.

هن سيا جو ٽيون مقصد هو سمورو وقت ڪم ڪندڙ استري سيوڪائون تيار ڪري انهن کي سکيا، صحت ۽ ٻين چڱن ڪمن ۾ لڳائڻ. وڏي وديا واريون استريون، جن جي مرضي سڄي عمر شاديءَ ڪرڻ تي ڪانه هجي يا وديا پرايل وڌوائون جن کي پنهنجا ٻار ٻچا نه هجن، انهن کي سيڪاري اهڙي ڪم ۾ لڳائڻ جو مقصد هو.

چوٿون مقصد هن سيا جو هو سيوا سڌن جون شاخون کولڻ. مسز راما ٻائي راناڊي، پريزيڊنٽ صاحبه تي اهو ڪم رکيل هو ته پوني ۾ شاخ کولي، مسٽر لال شنڪر کي چيو ويو ته احمد آباد ۾ شاخ کولي ۽ پيڻ شوگوريءَ تي سورت ۾ شاخ کولڻ جو ڪم رکيو ويو. نتيجو اهو ٿيو ته سورت ۾ وتيت وشرام کلي ويو، جنهن جي ٻريا ڪندڙن پنهنجا سمورا پئسا انهيءَ ۾ ڏنا ۽ جنهنجو استائي ڪوش يا قائم فنڊ ۲۵۰۰۰ رپين جو هو. احمد آباد ۾ به شاخ کلي ويئي، پوني ۾ انهيءَ ورهيه سو شاخ ڪانه کلي، پر پوءِ آخر هن اهڙي شاخ کولي جا بمبئي جي سيوا سڌن کان به وڏي آهي. ۱۹۳۱ع ۾ مون اتي وڃي ڏٺو ته منجهس هڪ هزار کان وڌيڪ ڪنيائن ۽ استرين فائڊو ٿي ورتو ۽ پائشالا کان سواءِ ناري شالا، هنري شالا ۽ دڪان به منجهس هئا.

احمد آباد واري شاخ ٻن ورهين اندر ٿئي ويئي، پر بمبئي واري ۽ پوني واري ٻئي تمام پڪي پائي تي آهن ۽ تمام چڱو ڪم ڪري رهيون آهن. پوني واري شاخ، آزاد طرح سرونٽس آف انڊيا سوسائٽي جي سهاري هيٺ پئي هلي ۽ بمبئيءَ وارو سيوا سڌن جتي ديوان ڏيارام ٻريا ڪيو هو، اُتي ئي زور وٺندو ٿو وڃي. سيوا سڌن جي پوئين رپورٽ (۱۹۳۰ع) مان معلوم ٿو ٿئي ته سيوا سڌن جو ڪم مکيه پنجن حصن ۾ ورهائي ٿو سگهجي.

پهريون آهي استري سَڪيا جو ڪم. انهيءَ ۾ آهن ٻه حصا، هڪڙو ورنڪيولر فائينل ۽ ماسٽرياٿين جو ٽريننگ ڪاليج جو ۱۹۱۴ع ۾ شروع ٿيو. انهيءَ ۾ ۱۹۳۰ع ۾ ۱۰۹ ڪنياڻون ۽ ناريون تعليم وٺي رهيون هيون. ٻيو گهرو سڪيا جا ڪلاس، انهن ۾ ۱۶۶ ڇوڪريون ۽ ناريون هيون. انهن ڪلاسن ۾ ماتري پاشا، انگريزي، ابتدائي تواريخ، جاگرافي، حساب، ڀرت، ڪٽرڻ، سبڻ، ماني پچائڻ، ڌوئڻ، ڊرائنگ، پينٽنگ، راڳ، گلن ٺاهڻ، آوائلي ٽرت علاج، گهرو صحت ۽ بيمارين جي خبرداريءَ جو ڪم سيکاريو وڃي ٿو. جنهن کي ٻه مٿين ڪمن مان جيڪي ٻه ڪم سڪڻا هجن، سي ڪم کيس سيکاريو وڃن ٿا. انهن سڀني کي سڌا چار ۽ سادگي ۽ سڀواڪاري ٿيڻ تي به سڪيا ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي وڃي.

ٻيو حصو آهي هنري شالا جو ڪم. انهيءَ ۾ ۱۲۵ ڪنياڻون ۽ ناريون داخل هيون. انهيءَ جو مقصد آهي غريب استرين کي ڪم سيکاري روزگار ۾ لڳائڻ. فقط اهڙا ڪم سيکاريو ٿا وڃن، جن مان غريب استريون پنهنجو روزگار پاڻ محنت ڪري جلد حاصل ڪري سگهن. جيڪو به ڪم ڪا ناري ڪري، تنهن جو اُچورو کيس ملي ٿو. ڏٺو ويو آهي ته ڪٽرڻ ۽ سبڻ جي ڪم مان استريون جلد روزگار حاصل ڪرڻ شروع ڪري ٿيون سگهن. اوچي ڀرت جو ڪم به سيکاريو وڃي ٿو. بسڪوٽ ۽ مٺايون ٺاهڻ، جوراب اٽڻ ۽ ڪپڙن ڌوئڻ جي ڪم مان به روزگار حاصل ڪري ٿيون سگهن.

ڪم جو ٿيڻ يا ڳو آهي صحت رکيا. صحت رکيا جي ڪم لاءِ پاس ٿيل نرسون (دايون) رکيون ويون آهن. جيڪي سڀوا سڌن مان سڪي رهن ٿيون، سي گهڻو ڪري هڪ ورهه مفت ۾ خوشيءَ سان ڪم ڪرڻ قبول ڪنديون آهن. انهن کي مفت يا تمام ٿوريءَ في سان غريب بيمارن جي شيوا ڪرڻ لاءِ موڪليو ويندو آهي.

ڪم جو چوٿون ڀاڱو آهي بديشي کان زالن کي بچائڻ، قيد ۾

پيل زالن جي خبرداري ڪرڻ، غريبن جي سھائتا ڪرڻ، اھي ڪم بہ ڪيا وڃن ٿا.

سيوا سڌن جو مَوَل مطلب هو سيوڪائون تيار ڪرڻ ۽ اھو آھي ڪم جو پنجو پاڳو. سيوڪائن تيار ڪرڻ لاءِ آشرم کليل آھي ۽ آھي شيوا جو ڪم سڪن، تنھن ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ھڪڙو آناٽ ۽ آتيت آليہ بہ آھي، جنھن ۾ ۲۰ ٻار ھئا. آشرم ۾ ۳۴ زالون ھيون، جن کي سيوا ڪاري ٿيڻ جو ڪم سيڪاريو ٿو وڃي.

زناني ٽريننگ ڪاليج جي ڪمرن مٿان وڏو ليڪچر ھال ٺھيل آھي، اتي انھن ٻن دوستن ۽ ٻن ڀائرن جي ڀيڻن جا ٻوٽا رکيل آھن، ھڪڙو ديوان ڏيارام جو ۽ ٻيو بھرامجي ملباريءَ جو. تمام اڇي سنگمرمر جا ٺھيل آھن ۽ آھي ٿلھي جا ٻئي طرف سينگاري بيٺا آھن. انھيءَ طرح جن اوچن آتماڻن ھن اُتر ڪم جو آرٽ ڪيو، تن جا جسماني ٻوٽا يادگار جي صورت ۾ اڃا تائين اُتي قائم آھن ۽ سڄي پاويءَ سان سيوا جو ڪم ھلندو ڏسي سندن گيت آتماڻون اُتي آند مائي رھيون آھن. ٻوٽو، جو ھنن پوکيو، سو ھاڻي وڏي وڻ ٿيو آھي. سندن ھٿن جون سيڪاريون ۽ مقرر ڪيل ديويون ڪم پيون ھلائين. ھڪڙي مس بي اي انجنير، ايم بي اي، جي پي، ايم اي، ايل ايل بي، جا سيڪريٽري ٿي ڪم پيئي ڪري ۽ ٻي سشيلا ٻائي، جا نگهباني ۽ حساب ڪتاب پيئي ھلائي. انھيءَ سڀا ۾ ۱۹۳۰ع ۾ اٽڪل ۷۰ ميمبر ھئا. ڳوٺاڻن جي ڪاميٽيءَ تي ۱۲ تمام وڏو ڏيڍريون استريون ھيون ۽ ويھ کن مفت ۾ ڪم ڪندڙ ڊاڪٽريائيون ۽ ماسٽريائيون ھيون ۽ سڄو ڪم ۲۰ استرين جي ڪائونسل ھلائي رھي آھي.

ديوان مينارام ڌرمادا ٽرسٽ

سيوا سڌن جي ڪم سان ديوان ڏيارام جو اهڙو پريم لڳي ويو، جو هن پنهنجي پيشن جا ڏينهن انهيءَ ڪم کي ڏيڻ جو پڪو ارادو

ڪيو. جيڪو سندن شي ڪم سنڌ ۾ ٿي هليو، تنهن جو پورو پرڀند رکي پاڻ نرجنت ٿي، انهيءَ ڪم لاءِ پاڻ کي فارغ رکڻ تي چاهيائين. پنهنجي ڀاءُ کان جيڪا ملڪيت کيس ملي، سا هونئن به ته ڏيارام ڌرم جي ڪم ۾ لڳائيندو هو. پر هاڻي بمبئيءَ پاسي وڃي پڪو ٿي وهڻ کان اڳ سندس ارادو ٿيو ته انهن سڀني ڌرم جي ڪمن کي پڪي پائي تي بيهاري ٻين کي سونپجي، تنهنڪري سنه ۱۹۱۱ع جي اپريل مهيني جي ۱۲ تاريخ ۱۲-وڳي ڏيارام، ترست جو پڌرنامو رجسٽر ڪرايو. منجهانئس ٿورا ٽڪرا هيٺ ڏجن ٿا، جن مان ترست جو مدعا چڱي طرح معلوم ٿيندو.

انهيءَ پڌرنامي جي منڍ ۾ لکيل آهي ”۱۰. مان داسن جو داس ڏيارام گدومل، عمر ۵۳ ورهيه، ڪشتري، رهندڙ حيدرآباد سنڌ جو، جيوت ۽ جيوت ۾ هٿ آيل وستو امانت سمجهي ۽ عمر تي آڌار نه رکي، هيئون ترست پرست (ظاهر) ڪريان ٿو.“

”گهر جي جاين کان سواءِ ۽ پنهنجي پگهار يا پيشن کان سواءِ، بي سموري منهنجي ملڪيت، متحرڪ خواهه غير متحرڪ، اڳئين حساب ڪتاب روءِ ۽ هلي چليءَ موجب، گهڻن ورهين کان سارو جنڪ ڌرمادا آهي ۽ مان هاڻي پرست ڪريان ٿو ته سدائين ساروجنڪ ڌرمادا رهي. (انگريزيءَ ۾ پبلڪ چيئرٽبل ترست) هيءُ منهنجو مظهر، مون کي ۽ منهنجي وصي وارثن، حقي عيوضين ۽ سڀني ڪٽنب جي ڀاتين کي ٻڌندڙ آهي.“

”۱۰. هن ترست جو نالو ديوان ميثارام ڌرمادا ترست آهي.“

”۱۷. هن ترست جي خاص مراد هيءُ آهي ته گيان يگيه سدائين هلي ۽ پڻ دڪن جي نورتي ٿئي، جنهنڪري ماڻهو پرماٽما جو ديان ڪري سگهن ۽ سندس پرڄا جي سڀوا ڪري سندس پيارا ٿين.“

ترستي يا ترستين تي ڪي ڪم رکيل آهن جن مان مکيه هيٺيان آهن:

”گدومل سنسڪرت سڪول، مينارام ڌرم شالا ۽ سادو آشرم هلائڻ لاءِ اٽڪل ۱۲۰۰ رپيا ساليانو.

باقي سڀ صافي پيدائش ترست ملڪيت جي پهريائين هلي چلي وڃ ڪري هيٺين ڪمن ۾ لائڻ، يعني اوڻه سهاڻا ۱۲۰۰ رپيا، استري وديا سهاڻا ۱۲۰۰ رپيا، سڪالرشين ۱۲۰۰ رپيا، وديا ورڙي ۽ وديا پرچار سهاڻا ۱۲۰۰ رپيا. ترست جي مراد بجاءِ اٽڻ لاءِ وقت جو ترستي مٿيان انداز ڦيرائي سگهي ٿو. اوڻه سهاڻا هلي چلي ۽ موجب ديوان مينارام گشتي خيراتي اسپتال دوران ڏيئي سگهجي ٿي ۽ پڻ ٻيءَ طرح استري وديا سهاڻا هلي چلي ۽ موجب حيدرآباد سنڌ سوشل رفارم ائسوسيئيشن جي ڪنيا شالائن کي ڏيڻ گهرجي. باقي ٽي رفقون سموريون سڪالرشين طور خرچ ڪرڻ ۾ اچن، ته انهيءَ ۾ اعتراض ڪونهي، ڇاڪاڻ جو منهنجي سرڌا سڪالرشين ۾ تمام گهڻي آهي ۽ اهي ٻا شرطن يا ٻي شرطن، جيئن ترستيءَ کي واجب ڏسڻ ۾ اچي تيئن ڏئي ۽ نه رڳو پُرسن کي، پر استرين کي به جي وجهه ملي.

جيڪڏهن مٿين رقم ڪاٽڻ بعد صافي پيدائش مان بچت نٿي ته ترستي پرسال وانگي ڇهه سؤ رپيا ساليانو منهنجي پگهار مان برپا ڪيل غريب ڪنڀائن جي سادي فنڊ ۾ ڏئي. اهو فنڊ هاڻي منهنجي مٿر ديوان تاراچند شوقيرام آڏواڻيءَ جي حوالي آهي. گيت اڪار لاءِ ترستي ڌار داخلاون رکي سگهي ٿو.

باقي جيڪا بچت رهي، تنهن مان هر سال ڪنهن رقم سڪالرش ۾ فنڊ کي ڏئي ۽ جيڪي رهي سو اهڙن پراڻڪار جي ڪمن ۾ لائي، جن ڪري هن ترست جي مراد پوري ٿئي، مثال اهڙن پراڻڪار جي ڪمن ۾. جن لاءِ حيدرآباد سنڌ ۾ چئريٽبل سوسائٽي، انڊسٽريل ائسوسيئيشن، هيلٿ سوسائٽي، سوشل رفارم ائسوسيئيشن ۽ ايڊيوڪيشن سوسائٽي ۽ بمبئيءَ ۾ سيواسدن سوسائٽي ۽ ڪنزمپٽو هومس سوسائٽي (سلهه گهر وارن لاءِ صحت گهرن جي سوسائٽي) برپا

ڪيلون آهن. ترستي انهن سڀائين جي معرفت سندن پراڻڪاري ڪمن لاءِ خرچ ڪري سگهي ٿو. مٿيون سڀ سڀائون رجسٽر ٿيل آهن ۽ منهنجو انهن سان لاڳاپو آهي.”

مٿين ٽڪرن مان خبر پئجي سگهندي ته ديوان ڏيارام جو هردو ڪيترو نه ديا سان پريل هو ۽ سندس دماغ ڪيئن نه پيو هميشه برابرڪار ڪي پڪي پائي تي هلائڻ جا خيال ڪندو رهندو هو. اهو ئي سبب آهي جنهن ڪري سندس هلايل ڪم اڃا تائين پيا هلن. جيتوڻيڪ انهن جي شڪل ۾ ڪڍي ڪڍي ڦير ڦار آيو هجي، ته به گيان يگيه هلائڻ جو مقصد سندس ڪم هلائيندڙن جي سامهون هميشه آهي، جيئن ته ترست ڪرڻ کانپوءِ سندس ترستيءَ ديوان شيرومل، سنڌ نيشنل ڪاليج کي مدد ڏيڻ جو انجام ڪيو، جيڪا ان کي ترست مان ڪيترن ڏينهن تائين ملندي رهي آهي. انهيءَ ئي گيان يگيه ڪرڻ لاءِ ڪجهه وقت بلوڻسڪي پريس هلائي ويئي ۽ هاڻي ٻه سال ٿيا جو ديوان ڏيارام جو فرزند مسٽر ڪيولرام ولايت مان گهمي آيو ته اچي هڪڙو آشرمن جي نموني تي سني هاسٽل، شيوا ڪنڇ نالي انهيءَ جڳهه تي استاين ڪئي اٿس، جتي ڪراچيءَ ۾ چوپاريءَ جا سنگتي رهندا هئا يعني جتي ديوان ڏيارام، ساڌو هيرانند، مسٽر گپتا، ديوان ڪوڙومل ويهي سنڌ جي سڌاري جا پهه پڇائيندا هئا.

جون ۱۹۱۱ع ۾ ديوان ڏيارام پينشن ورتي ۽ سمورو وقت باندرا واري بلوڻسڪي ۾ رهڻ لڳو ۽ سيوا سڌن جي ڪم ۾ زور شور سان لڳي ويو. سنه ۱۹۱۱ع ۾ سيواسڌن کي هڪ سؤ رپيا مهيني سر مهيني دان ڏيندو رهيو ۽ سنه ۱۹۱۲ع ۾ پنج سؤ رپيا سال ڏيندو رهيو ۽ هر روز پنج ڪلاڪ کن اچي ڪم ڪندو هو. اهو قصو سنه ۱۹۱۳ع تائين هليو. سيوا سڌن جي منت بوڪ مان خبر ٿي پوي ته تاريخ ۳ مارچ ۱۹۱۳ع جي ديوان ڏيارام جي دل ۾ حياتيءَ ۾ نئين قدم ڪڍڻ جو پڪو ارادو ٿيو. جنهنڪري هن سيوا سڌن کان پلو آڃا ڪرڻ ٿي

چاهيا. هڪ ٻه ميٽنگون سڏائي صفحن جا صفحا ضروري هدايتن جا لکي مس انجنير کي پنهنجو جنرل سيڪريٽريءَ وارو ڪم سونپي ۽ سندس ڪم ڪاريون لکيل طرح مقرر ڪري، ديوان ڏيارام پنهنجي حياتيءَ ۾ اهو قدم کنيون، جنهنڪري سنڌ ۽ گجرات ۾ سندس ڏاڍي نندا ٿي.

ارملا ديويءَ سان شادي

اهو قدم هو ارملا ديويءَ سان شاديءَ ڪرڻ جو. ارملا ديوي، گجرات جي مشهور ڪوي، پنڊت ڀولا نات ديوتيا جي پوٽي، ناگر برهمڻ ڪل جي نينگر هئي. سندس پتا پروفيسر ديوتيا، اصل ديوان ڏيارام سان گڏ چئن چونڊيلن سٽيجوٽري سول سروس وارن مان هڪ هو. پيشن وٺڻ کان پوءِ هو ايلفنسٽن ڪاليج ۾ گجراتيءَ جو پروفيسر ٿي ڪم ڪندو هو. هو ايم. اي. جا ڪلاس وٺندو هو ۽ گجراتي ساهتيه ۾ پڻ مائڪ ليکيو ويندو هو. پروفيسر ديوتيا ۽ سندس ساري ڪٽنب سان ديوان ڏيارام جو ڏاڍو دوستي ۽ مترتا جو رستو هو، تنهنڪري جڏهن ديوان ڏيارام به پيشن وٺي آيو تڏهن ٻنهي گڏجي بئندورا ۾ هڪڙو بنگلو اڌ اڌ پاڙي تي ڪيو. انهيءَ بنگلي جو نالو هو بلو بنگلو. اڌ حصي ۾ جدا رهندو هو ديوان ڏيارام ۽ اڌ ۾ پروفيسر ديوتيا ۽ سندس ڪٽنب، يعني سندس زال ۽ ٻه ڌيئڙ، جن مان هڪ هئي ارملا ديوي.

ارملا ديوي تمام سشيل ۽ گڻ وان ديوي هئي. سڀوا سڌن جي پهرينءَ رپورٽ ۾ هن بابت ڄاڻايل آهي ته هوءَ هفتي ۾ ٽي ڏينهن سڀوا سڌن ۾ سڀو، ڪروشيءَ (انگريزي آر) جو ڪم ۽ اوچو ڀرت سيڪاريندي هئي ۽ هار مونير تي ڀڄن ۽ پراڻا ٽائون ڪرائيندي هئي. ديوان ڏيارام به سڀوا سڌن ۾ ڪم ڪندو رهيو ۽ ارملا ديوي به. ڪجهه وقت بعد، سڀوا سڌن جو هڪ جدا مرڪز بئندورا ۾ به کوليو ويو ۽ انهيءَ مرڪز جي خاص طرح سنڀاليندڙ ٿي ارملا ديوي.

بلو بنگلي ۾ ساڻ ساڻ رهندي ۽ سيوا سدن ۾ گڏجي ڪم ڪندي ديوان ڏيارام ۽ ارملا ديويءَ کي اهڙيءَ طرح ٻه ورهيه گذري ويا. آخر اوچتو ئي اوچتو سنه ۱۹۱۳ع ۾ مارچ مهيني ۾ ديوان ڏيارام، بمبئيءَ جي سيوا سدن جو ڪم مس انجنير کي سونپيو ۽ کيس سڄي ڪم لاءِ هدايتون لکي ڏنيون. جڏهن مسٽر ديوتيا ۽ سندس ڌرمپتي احمدآباد جي سوشل ڪانفرنس تي ويا هئا، تڏهن ديوان ڏيارام سڪن جي آئند جي طريقي موجب ارملا ديويءَ سان شادي ڪئي ۽ اتان سڌا دارجيلنگ ۾ ويا. سندن پٺيان مسٽر ديوتيا ۽ ارملا ديويءَ جي ماءُ به سندن ويٽيءَ موجب اتي وڃي ساڻن شامل ٿيا. اتي ديوان ڏيارام هن کي هڪڙو ڊگهو خط لکي پنهنجي شاديءَ بابت سڀ حقيقتون پيش ڪيون. سندس سس سهري کين آشيرواد ڏئي ۽ ڪجهه هفتا اُتي رهي وري بئندورا اچي رهيا.

ملڪ ۾ هاهاڪار مچي ويو. سنڌ جي اخبارن ديوان ڏيارام جي انهيءَ قدم کڻڻ تي تمام گهڻو چوڀولو مڇايو. ديوان مرليڌر ۽ ٻين مترن ديوان ڏيارام ڏانهن خط لکيو ته ڪهڙو جواب ڏيون، هيئن پيئي اوهان جي گلا ٽٽي. ديوان مرليڌر ڏانهن ۱۳-جون ۱۹۱۳ع ۾ ديوان ڏيارام هيءُ جواب لکيو:

"Spare me not, condemn me freely. The world is giving me what I badly wanted- its scorn. The denouncers are truly my friends. Say not a word against them, Silence is golden."

"مونکي ڇڏيو نه، مونکي بيشڪ ڏوهه ڏيو. ماڻهو مونکي اها شيءِ ٿا ڏين، جنهنجي مونکي ڏاڍي گهرج هئي. سچ پچ "ننڍا هماري جو ڪري، ميت همارا سوء" انهن گلا ڪندڙن جي برخلاف هڪ لفظ به نه چئو. ماڻ ۾ ئي مزو آهي. سانت ئي سوني آڻو."

ديوان به سنتن واري ڪار ڪئي. جيئن سنتن چيو آهي:

صبر ۾ ٿي ويهه، چپ پوئي تون چپ ڪر،

پرائيءَ ڳليءَ نڪري، تون پنهنجي ڳليءَ پيهه،
سڄڻ جو سنيهه، من منجهه ئي مينگهو چوي.

ڏيارام وڌيڪ ايڪانت رهاڻ ۽ انتر مڪي ٿيندو ويو. هڪ سال
مؤن ورت کڻي ڌارن ڪيائين، نه ڪنهنڪي ڏسي نه ڪنهن کي لکي.
لاچارِي سببن کان سواءِ ڪنهن کي ڪين ڏسندو هو. جيئن ته ڪيترا
وره پوءِ، پيو ته ٺهيو، پر خود مهاتما گانڌي ڏسڻ ويس ته ان کي به
لکي موڪليائين ته مون ايڪانت ۽ مؤن جو ورت ڌارن ڪيو آهي، جي
اوهين ان ۾ مدد ڏيو ته بهتر، پر جي آگيا ڪريو ته اهو ورت پڇان.
مهاتما تنهن تي آشيرواد ڏيئي هليو ويو.

انهن ڏينهن ۾ فقط ديوان تاراچند، مسٽر ڪيولرام ۽ ديوان
شيرومل ڏانهن ڪم ڪار لاءِ خط لکندو هو. انهن خطن مان مختصر
احوال هن طرح ٿو معلوم ٿئي.

۱۸ اپريل ۱۹۱۲ع واري خط مان معلوم ٿو ٿئي ته ديوان ڏيارام
پرڻجي لوئي جلي سئيٽوريم، دارجيلنگ ۾ ويو آهي. لکي ٿو ته قدرتي
نظارو هتي تمام سندر آهي، مونکي سچ پچ ايڪانت ۽ فرحت ۽ آرام
آهي. صحت گاهه ۾ اسان کي ٻه رپيا ٻارهن آنا هر روز ڏيڻا پوندا آهن.
۲۲ مئي ۱۹۱۳ع جي خط ۾ لکيو اٿس ته ”مونڪان جيترو

پڇندو، تيترو هنسا کي گهٽائڻ جي ڪوشش ڪندس. اوهان سڀن کي
شانتِي ملي، انهيءَ لاءِ پراڻا پيو ڪريان. شل ايشور اوهان کي من
جي شانتِي بخشي ۽ پنهنجي جوتي بردان ڪري، باقي غريزي بئڪ لاءِ
ڊپازٽرن (امانت وارن) ڏانهن اطلاع موڪليو ته پيسا وٺي وڃن.“ وڃ
۾ وري ڪجهه گهرو معاملن بابت خط آهن ۽ هڪ وڏو نصيحت جو خط
پنهنجي فرزند ڏانهن لکيو اٿس. وري تاريخ ۲ آگسٽ جي لکيو اٿس ته
ڏين پيٽرن کي چئو ته ڊسمبر ۱۹۱۳ع تائين مون ڏانهن نه لکن.
جنوري ۱۹۱۴ع ۾ شايد چئي سگهندس ته مان ڇا ٿو ڪرڻ چاهيان،
تيستائين سڀني کي چئي ڇڏيو ته منهنجي دل نه آهي ته ڪوبه مون

ڏانهن خط لکي. منهنجي ڌيءُ کي چئجو ته جي مون ۾ وشواس اٿس ته ڊسمبر ۱۹۱۳ع تائين ماٺ ڪري ۽ جيڪڏهن مون ۾ ويساهه ڪونهيس ته منهنجي چپ جي به پرواهه نه ڪري. سڀني عزيزن لاءِ منهنجي اها صلاح آهي ته پنهنجو سمورو وقت پرارٿنا ۽ چڱا ڪم ڪري سڦلو ڪن. مان ڊسمبر ۱۹۱۳ع کان پوءِ ڇا ڪندس، تنهنجو انجام نٿو ڪريان، پر اهو فيصلو جنوري ۱۹۱۴ع ۾ ڪندس.

انهن ڏينهن ۾ مهيني ماس هڪ خط پنهنجي پٽ ڏانهن لکندو هو، جنهن ۾ کيس نڪ صلاحون ڏيندو هو. آڪٽوبر ۱۹۲۸ع ڀنگ بلڊر اخبار ۾ اهڙن خطن جا اختصار ڏنل آهن. پٽ کي تندرستي، وديا ۽ گڻ وڌائڻ لاءِ صلاحون موڪليندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ته مهيني کان به پوءِ ڪي ٻه ٽي سٽون مس لکندو هو. جيئن ۱۸ سيپٽمبر ۱۹۱۳ع واري ڪارڊ تي لکيل آهي ”مان خوش آهيان ۽ اميد ٿو ڪريان ته اوهين به سڀ خوش و خورم هوندؤ.“

۲۲- آڪٽوبر واري خط ۾ لکيو اٿس ته مون محدود مؤن ڌاري ٿي رهڻ جو ورت رکيو آهي ۽ فقط تو ڏانهن ۽ ديوان تاراچند ڏانهن لکندو آهيان. هاڻي جلد مئٽرڪ ۾ چڙهندين، سنسڪرت سکڻ جي ڪوشش ڪر، سنڌيا سک، ٻين سان پلائي ڪندو ره؛ پر نئٽ سان ۽ نماءُ ۽ ڏيکاءُ کان سواءِ. صبح سانجهي گهمڻ ويندو ڪر، کير پيئندو ڪر. پرارٿنا لاءِ مقرر وقت رکج، ڏند صفا رکج، ڪي سوليون هوميوپٿيءَ جون دوائون وٺڻ لاءِ به هن کي لکيو اٿس.

۲۵ نومبر ۱۹۱۳ع جي خط ۾ لکيل آهي ته وقت کان اڳ ۾ ٻار پيدا ٿيو آهي (ديوان جو ٻيو پٽ) سندس نالو رکيو ويو آهي پريم ڪمار.

۳- تاريخ ڊسمبر ۱۹۱۳ع واري خط ۾ لکيل آهي ته بالڪ ته ڪابه تڪليف ڪونه ٿو ڏئي، پر ماٿس بيمار ٿي رهي، ڇاڪاڻ جو ٻار ڄڻائڻ مهل جيڪو آپريشن ڪيو ويو آهي، تنهن جو زخم اڃا ڇتو

ڪونهي.

۱۱- تاريخ واري خط ۾ ڪيولرام ڏانهن لکيل آهي ته ديوان تاراچند کي پنهنجي چاچي وانگر ڪري ڏسندو ڪر. سندس دل اصل سوني اٿئي. ڊاڪٽر اڃا پيا پريميل جي ماءُ ڏسڻ اچن، ڪڏهن ڪڏهن ته ٻن ٻن ڊاڪٽرن کي ٿو گهرائڻو پوي.

۱۸- ڊسمبر جي خط ۾ لکيل آهي ته پريم جي ماما جو ديهانت ٿيو. ڪالهه ۴:۳۰ بجي. سندس ماءُ ۽ پيءُ ٻالڪ کي پيار سان پيون پالين.

ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته ديوان ڏيارام پنهنجي زال جي ڪريا ڪرم ڪرڻ لاءِ امر تسر ويو، اها ڳالهه سندس ۲۸-نومبر ۱۹۱۳ع جي لکيل خط مان معلوم ٿئي ٿي، جو امر تسر مان پائي سر دول سنگهه جي بابا اٽل جي ڀر واري گهر مان لکيل آهي. ان ۾ لکيل آهي ته ۱۴ جنوري ۱۹۱۴ع تائين شايد بئندورا ڪين موٽندس.

عجب آهن رنگ ايشور جا، پڻا ڪرڻ لاءِ ڪيئن پيارن جو وڇوڙو ٿو ڏئي. ديوان ڏيارام يوگه ڪانڪيءَ، شادي ڪئي هئي، تنهن کان ڇهه مهينا کن پوءِ چوندا آهن ته ڪو ڪوئيٽا واري پائي مولچند چيو هو ته اڃا سندس ڌرم پتني جو ديهانت ڪونه ٿيو آهي ڇا؟ انهيءَ سنت جو چوڻ هو ته اهڙين حالتن ۾ ايشور ويوگه به جلد ئي ڏيکاريندو آهي. ڏيارام پاڻ به فيصلو جنوري ۱۹۱۴ع ۾ ڪرڻو ڪيو هو ۽ فيصلو اهو ڪرڻو پيس ته وڌيڪ اڪانت ۽ وڌيڪ وقت ايشور ڌيان ۾ لڳو رهي ۽ اشيرواد سان آپڪار جي ڪمن ۾ پريان پريان حصو وٺي.

ڊاڪٽر هرنامداس جو چوڻ آهي ته شاديءَ ڪرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ ۾ ديوان ڏيارام کيس اڃانڪ هڪ خط لکيو ته توهين اخبارن ۾ جلد منهنجي لاءِ گهڻيون شڪايتون پڙهندؤ، ڇاڪاڻ ته مان

دنيا ۾ ڪي نئون سڃاڻپ ڳولڻ ٿو چاهيان. پر مان سمورو وقت انهيءَ پاسي لڳائي نٿو سگهان جو ماڻهو مونکي ڇڏين نٿا. ماڻهن کان پاڻ ڇڏائڻ لاءِ مون اهو رستو ڳوليو آهي ته جيئن انهن کي مون وٽ ايندي لڃ اچي.

ان وقت ڌاري ديوان خانچند پرتابراءِ پرنسيپال هيرانند ائڪڊمي جي ڪي به لکيو هئائين ته ”ماڻهو ساڪن ٿا ڪن ته اندر ۾ ايمان جاڳي ٿو. ايمان کي روڪڻ ڏکي ڳالهه آهي، پر مون هڪ ڪم ڪيو آهي جنهن مان دل گهريو مطلب نڪرندو.“ ديوان خانچند اهو مضمون اول سمجهي نٿي سگهيو. پر پوءِ جڏهن ايوان صاحب جي شاديءَ جي ڳالهه هنن ڏين ماڳين هلي ويئي تڏهن ديوان جي خط جو مطلب سمجهائين. شايد اصل ديوان ڏيارام جو پاڻ به ايڪانت حاصل ڪرڻ جو ارادو هو. باقي به هن ونجوڳ، منجهس حد درجي جي ايڪانت ۽ ويراڳ پيدا ڪيو.

انهن ٻن ورهين کي، يعني ۱۹۱۳-۱۹۱۴ وارن کي، عام طرح ديوان ڏيارام جي Social Death پنڌي موت يعني پنڌي لاڳاپن لاهڻ جو زمانو ليکيو ويندو آهي. انهيءَ ايڪانت ۾ ديوان وڌيڪ گهري روح رهاڻ ڏنو رهيو ۽ گيان يگيه ۾ محو رهيو.

سندس سس جو چوڻ آهي ته ۱۹۱۴ع ۾ ديوان جو ارادو ٿيو ته وڃي ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڙهان، پر مون چيس ته هن بالڪ پريميل کي اوهان جي مدد سان مس ٿا پالي سگهون، سو اوهين اهو قدم نه کڻو، تنهن تي مڙيو. پوءِ هو ميونچي جي ايباس گهر ۾ شروع ڪيائين. سمورو وقت پريميل جي سنڀال گيان جي واڌاريءَ ايڪانت رهاڻ ۾ ديوان ڏيارام لڳو رهيو. ۱۹۱۵ع ۾ گيتا جو ٻيو ڇاپو ڪڍيائين. ۱۹۱۶ع ۾ جپ صاحب جو سٽريل ڇاپو ۱۹۱۷-۱۹۱۸ع ۾ The Least of God ”ايشورجائنما يا قادر جا ڪمترين“ نالي هڪ تمام چاڀي پڌرو ڪيائين. ان منجهان معلوم ٿو ٿئي ته ڪيڏو نه هر

هڪ علم جو شوق ديوان ڏيارام کي هو. ۱۹۱۸ع کان پوءِ جڏهن بمبئيءَ يونيورسٽيءَ لائبرريءَ ۾ لئبريرين ٿيس تڏهن ديوان صاحب جا ڪارڊ ايندا هئا ته سٺي کان سٺا ڪتاب يوڳ تي، گهٽ وديا تي ۽ فيلسوفيءَ تي کيس موڪليا وڃن. اهي ڪتاب سندس سهرو ۽ سالي وٺي ويندا هئا. اُهي جڏهن ديوان پورا ڪري رهندو هو تڏهن کيس وري ٻيا موڪليندو هوس. هڪ دفعي کيس ڏسڻ لاءِ عرض ڪيو ويو، پر ملڻ جي موڪل نه ملي، جو سندس چوڻ هو ته اهي معمولي چئنيون ئي گڏجائي آهن.

ايڪانت ۾ ديوان ڏيارام پنهنجي پٽ جي پالنا ۾ بهرو وٺندو رهيو، ساڳئي بنگلي ۾ سس، سهري ۽ ساليءَ سان رهندو آيو. سندس سمورو وقت پڙهڻ، لکڻ، پوڄا ڪرڻ، ڌيان لڳائڻ، گهمڻ وغيره ۾ ويندو هو. جڏهن سندس سس ميڊيڪل ڪاليج ۾ وڃي سڪيا وٺڻ کان باز کيس آندو، تڏهن هن سڄو چاهه هوميوپٿيءَ سکڻ ۾ لاتو. سندس سهري جو چوڻ آهي ته ۱۹۱۶ع ۾ آءٌ خود تمام بيمار ٿي پيس ۽ پاس ٿيلن ڊاڪٽرن منهنجي جيئڻ جي اميد به لاهي ڇڏي هئي، تڏهن ديوان ڏيارام هوميوپٿيءَ سان مونکي جلد چٽايو. ڪن ڪن غريب پاڙيسرين جي به دوا ڪندو هو. خطن جي وسيلي دوستن کي به دوائن جا نالا لکندو هو، جي سندس سمجهه موجب کين فائديمند ٿي سگهن. قاعدي قانون جو اڀياس به پنهنجو قائم رکندو آيو. جيڪي ڪانئس صلاح وٺندا هئا، انهن کي ڏيندو هو پر سندس مکيه ڌيان هو آتمڪ اُتني ڏانهن. گيتا، جپ صاحب، آتمڪ دينڪ وهي، وديا جو واڌارو ۽ سڌارو ۽ هوميوپٿي، انهن ڏانهن سندس خاص لاڙو هو. پنهنجي ٻئي پٽ پريممل کي پاڻ پاڙهڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو ۽ ٻاراڻي سکيا لاءِ جي سٺا ڪتاب آهن ۽ عام گيان لاءِ جي سچتر ڪتاب انگريزيءَ ۾ آهن، سي گهرائيندو هو ۽ انهن جي ساک ڪندو هو.

يونيورسٽيءَ جي تعليم جي سڌاري لاءِ هن ڪجهه ليک لکيا.

هڪڙي وڏي ودوان ساندرسن آو اونڊل جي جيون چرتر پڙهڻ لاءِ هو . دوستن کي سفارش ڪندو هو. مون ڏانهن به سفارش لکي هڻائين. ٻيو وڏو خط مون ڏانهن ۽ ديوان مرليڌر ڏانهن به لکيو هڻائين ته ڇو نه ٻئي صلاح ڪري هڪڙو نئين قسم جو سڪول شاهي باغ ۾ کوليون. سڪول هئڻ گهرجن باغ ۾. سڪول آهن انساني باغيچا، جن ۾ انسانيت چڱيءَ طرح اسرائي سگهبي آهي. ديوان ڏيارام کي علم جي سڌاري جو تمام گهڻو اونو رهندو هو، جنهن ته هڪ خط ۾ لکيو اٿس:

پڪارن پالڪڙا- روئن زار زار،
 هي خلق خدا جي- ڪريو ڪو ويچار.
 مڪتب هائوڪنا- آسان لاءِ آزار،
 وقت ناس گهڻو- ڪو ڪريو آپڪار.
 وشو پارتِي آهي - توهان لاءِ تمثيل،
 هٿ کوليو پنهنجا، رهو نه بخیل.
 شي ڪرمن حڪم - ست گر جو مڃيو،
 سڌار سڪيا کان - نه رڪو ديس سڄو.
 سڪرت ڪو ڪٿو - سنڌ جا نر نارِيو،
 چوڪرن چوڪرين لئي - ٿيو سڄا آريو.
 هڪ سندر نمونو - هلڻ سڀن اڳيان؛
 وٿيو سنڌ لئي به- سڌار سڳ سان.
 ست گرهردِي گيت - ڪر ديال پرگهت،
 ست پليون مڪتبي - وئرت ٻنڌن ڪت.
 سڄڻو ڪريو همت - وشو اهڙي ڪڍو،
 پايو وجهي پڪو ئي - پرلوڪي اڍو.
 ٿي شانتِي نڪيٽ - ڪرائي شي ڪرم؛
 ٿي شارڌا پيارو - پرپ پريم آشرم.

اهڙيءَ طرح ديوان ڏيارام جو ڌيان هميشه گيان دوران سڄي

پراپڪار ڪرڻ ۾ هو. پنهنجي پيشن مان به هميشه رابيندرنات ٿنگور جي شانتِي نڪيٽن وشو ڀارتيءَ کي ۽ سرچڳديش چندر بوس جي ڪاليج کي مدد موڪليندو رهيو. بلڪ پنهنجي ڌرم چتِي ارملا ديويءَ جي نمت ٻئي دان، گيان يگيه جي روپ ۾ ڪيا اٿس. هڪڙو دان انهن مان آهي شانتِي آشرم لائبرري، امرتسر ۾ ۽ انهيءَ لاءِ ته هميشه بوس انسٽيٽيوٽ ڪلڪتي وارن کي جيون شاستر جي کوجنا لاءِ ماهوار مدد ملندي رهي. اهو دان سرڪار جي خزانچيءَ وٽ رکيل آهي ۽ ۱۴ سيپٽمبر ۱۹۲۷ع جي تعليمي ٺهراءَ نمبر ۴۰۹۱ ۾ ڄاڻايل آهي.

شانتِي آشرم لائبرري

ڊاڪٽر هرنامداس ڳالهه ٿي ڪئي ته سنه ۱۹۲۵ع ۾ ديوان ڏيارام لکيس ته ”مان شانتِي آشرم لائبرري، امرتسر ۾ قائم ڪرڻ تو چاهيان. تنهن لاءِ مون وصيعت به ڪري ڇڏي آهي ۽ رپيا آگڏ ٿيا پيا آهن. پر مونکي ڪو چڱو ماڻهو هن جي هلائڻ وارو هٿ نٿو لڳي. تنهنڪري جيڪر تون پاڻ ههڙي چڱي ڪم کي هٿ ۾ کڻي وڃي امرتسر ۾ ويهي ره.“ تنهن تي مون لکيو مان ته مان وڏيءَ خوشيءَ سان هيءُ ڪم ڪريان، پر اوهان کي خبر آهي ۽ مونکي جوتشين جو به چوڻ آهي ته مونکي هڪ هنڌ ٽڪاءُ ڪين ايندو آهي، پر تنهن هوندي به اوهان جي حڪم موجب مان امرتسر ۾ ڪجهه وقت ويهي لائبرري چالو ڪري ڪنهن ماڻهوءَ کي اهو ڪم ڏيکاري، انهيءَ جي ذمِي ڇڏي ايندس. مون ڊسمبر ۱۹۲۵ع ۾ وڃي ان جي کولڻ جو بندوبست ڪيو. شانتِي آشرم لائبرري جو خاص مقصد اهو هو ته هن ۾ اهڙا پستڪ ۽ مخزن پتر رکجن ۽ رسالا گهرائجن، جن جي پڙهڻ ۽ سڻڻ سان ماڻهن جي من کي شانتِي حاصل ٿئي. تنهن لاءِ اول ته سڀني ڌرم ۽ مذهبن جي گرنتن ۽ پاڪ ڪتابن جا هر ڪنهن مروج ٻوليءَ ۾ ترجما گهرائي رکجن ۽ انهن ڌرم جي مڃيندڙن جي صلاح موجب سڀني کان سٺيون تشريحون ۽ ٽيڪنائون پڻ انهن ڌرمي پستڪن جون موجود

رڪجن، جيئن علم ماڻهو آهي سمجهي سگهن. ٽيون ته سڀ ڪنهن مذهب ۽ ملڪ جي بانيڪارن ۽ بزرگن جا جيون ڇتر به مروج ٻولين ۾ رڪجن ۽ اهي ڪتاب سيڪنهن کي پڙهڻ لاءِ مفت ڏجن ۽ انهيءَ لئبرري ۾ اهڙو ڪوبه ڪتاب يا ڪا اخبار نه اچي، جنهن ۾ هڪ ٻئي جي ڌرم جي برخلاف ڪا ننڍا يا شڪايت هجي. انهيءَ سان گڏ ڪا اهڙي جاءِ به هجي، جنهن ۾ ڪو ساڌو سنت اچي ٽڪڻ گهري ته هن کي ٽڪڻ ڏجي ۽ پڙهڻ لاءِ پستڪ ڏجن، پر خوراڪ جو بندوبست آسرم جي پاران ڪونه ڪيو وڃي بلڪ ساڌو اهڙا ٽڪائجن جي پينون به نه هجن، پر ڪنهن نه ڪنهن قسم جي پورهئي يا خدمت ڪرڻ سان پنهنجو پيٽ پاليندا هجن. انهن ٻنهي رستن کان سواءِ هيءَ به تجويز ڪئي ويئي ته هفتي ۾ هڪ ٻه دفعو، ڪونه ڪو، ڪنهن نه ڪنهن پنٿ جو، اهڙو شخص اپڊيشڪرڻ لاءِ آندو وڃي، جنهن تي سندس پنٿ جي ماڻهن جي شرڏا هجي ۽ جو پنهنجي پنٿ جون خوبيون ٻڌائي، پر شائتي آسرم جي آدرشن موافق اپڊيش ڪري يعني ٻين ڌرمن جي ڳلا نه ڪري. ٻي رت اها به هئي ته ڪون نه ڪو پريمي راڳي اچي راڳ ٻڌائي ۽ ڀڄڻ پاءُ ڪري ۽ ماڻهن ۾ پڳتي پاءُ پکيڙي. ڊاڪٽر هرنامداس چيو ته ”مون ساڍا يارهن مهينا اهو آسرم اهڙيءَ طرح هلايو. ٻه ٽي سوسائٽيون ان جو پراسپيڪٽس پڙهي اسان کان لائبرريءَ جي چارج گهرڻ لڳيون، پر ديوان صاحب جي مرضيءَ موجب مون شرومڻي گوردوارا ۾ ٻنڌڪ ڪاميٽيءَ جي لوڪل ڪاميٽيءَ کي، جا امرتسر ۾ درٻار صاحب ۽ ٻين سکن جي مندرن جي خبرداري ڪندي آهي، تنهنجي حوالي سڄي لائبرريءَ ان جو سامان ۽ ۵۴۰۰ رپيا نقد ڏنا، جو هو مقرر شرطن موجب لائبرري هلائيندا رهندا. جيڪڏهن هو انهن شرطن موجب لائبرريءَ آسرم هلائڻ مناسب نه سمجهندا يا هلائي نه سگهندا ته سڀ ڪجهه ٽرسٽين کي واپس ڪري ڏيندا. هيءُ ٽرسٽ شريمتي ارملا ديويءَ جي نالي تي آهي. اها لائبرري هاڻي درٻار صاحب ڪاميٽيءَ جي

طرفان چالو آهي، پر انهيءَ جو نالو انهن ڦيرائي گرو رامداس لائبرري ڪري ڇڏيو آهي. اها درٻار صاحب جي باغيچي ۾ قائم آهي، جتي سڀ، هندو، مسلمان، ڪرستان، بلڪ نيچ ذاتين وارا به وڃي ان جو فائدو وٺي سگهن ٿا.

هن لائبرري ۾ مٿين ٽن آدرشن کان سواءِ ڪي ٻئي نموني جا ڪتاب به اچي ويا هئا، جيئن ته راجنيڪ رهبرن جا جيون چرتر وغيره. انهيءَ تي ڊاڪٽر هرنامداس چيو ته ”مون اعتراض آندو ته هي ڪتاب شائستي لائبرري جي مدعا کان ٻاهر آهن. ديوان صاحب مونکي لکيو ته بيشڪ ٻاهر آهن، پر مدعا جي برخلاف نه آهن، ماڻهن کي رڳو مذهبي تعليم نه گهرجي، پر سڀني يوگيه پرشن جي حياتين مان واقف ٿيڻ گهرجي، تنهن ڪري انهيءَ ۾ اعتراض نه اٿڻ گهرجي.“

ديوان ڏيارام جي ڪاغذ پٽن مان معلوم ٿيو اٿم ته ڪيئن ديوان ڪتابن چونڊڻ ۾ ۽ جدا جدا هنڌن تان سٺا ڪتاب آڻڻ ۾ خود ڪوشش ڪئي. ڪتابن ۽ مسواڙ جو سمورو خرچ ڏيارام پنهنجي پيڻشن مان ڪندو رهيو. ديوان شيرومل، ڊاڪٽر هرنامداس کي به ٽي دفعا آڇ ڪئي ته ڌرمادا ترست مان ڪجهه رپيا انهيءَ لاءِ وٺي پر جڏهن ڊاڪٽر هرنامداس، ديوان ڏيارام کان پڇيو ته هن منع لکي ۽ سمورو خرچ پاڻ پريندو رهيو. ديوان ڏيارام جي ڏاڍي مرضي هئي ته شائستي آشرم جهڙيون لائبرريون ٻين هنڌ به ٺهن، گويا مثال طور اها امر تسر ۾ ٻريا ڪرائي هئائون.

روزمره جي حياتي

مٿين ڳالهين مان ظاهر آهي ته ديوان ڏيارام جو شوق سدائين گيان يگيه دواران پر اڻڪار ڪرڻ ۾ رهندو آيو ۽ گيانن ۾ گيان هن کي وڻندو هو ڌارمڪ گيان ۽ هوميوپٿيءَ جو گيان. قاعدي ۽ ساهتيه ۾ ماهر هو، مگر پڙچار مٿين گيانن جو ڪندو هو. سول، ڪاليج، پستڪاليه،

آشرم، سيواسدن ۽ نيم پوروڪ پراپڪار جا آنيڪ رستا ۽ اپاءَ کيس وٺندا هئا. بئندورا ۾ سندس حياتي ڏاڍي ايڪانت ۾ گذرندي هئي. سندس سس سهري مان خبر پئي ٿي ته صبح جو نت نيم ٻه ڪلاڪ گز صاحب جو ويهي سٺي نموني سان پاٽ ڪندو هو پوءِ گهمڻ ويندو هو. تنهن کان پوءِ پهريان ٻه ورهيه سيواسدن ۾ چار پنج ڪلاڪ ويندو هو. انهن ٻن ورهين ۾ سانجهي جو پليٽوز ڊائلاگس يعني افلاطون جي سمودان جو ڪتاب پڙهندو هو. شام جو ٻه سمنڊ جي طرف گهمڻ ويندو هو. سمورو وقت اڪيلائي، پڙهڻ، لکڻ، گهمڻ ۾ گذاريندو هو. ڪجهه وقت پريميل جي خبرداري ۽ ان کي پڙهائڻ لاءِ به ڪم آڻيندو هو. ڪلاڪ اڌ هوميوپٿي پڙهندو هو. سندس لائبرريءَ ۾ خاص هوميوپٿيءَ جا ڪتاب ۽ مذهبي ڪتاب آهن ۽ انهن ۾ جيڪي نشان ٿيل آهن، تن مان معلوم ٿو ٿئي ته ديوان ڏيارام اهي ڏاڍي غور سان ويهي پڙهيا آهن.

پروفيسر ديوتيا کان خاص طرح پڇيو ويو ته ڏيارام ڪو يوگ جو آسن ڪري ويهي سانت اڀياس ڪندو هو ڇا؟ معلوم ٿيو ته ديوان فقط ايڪانت ۾ وهندو هو ۽ اتي ڌرمي ڪتابن جو ويچار ڪرڻ، ڊائرين لکڻ ۽ ٻي لکپڙهه ڪرڻ ۾ سندس وقت گذرندو هو. سندس خصلتن بابت پروفيسر ديوتيا ۽ سندس ڌرمپتي سشيلا ديويءَ جو رايو هو ته ديوان جي حياتيءَ ۾ خاص طرح نيم پوروڪ رهڻي ڏسڻ ۾ ايندي هئي. هر هڪ ڪم مقرر وقت تي ڪندو هو. سڄو ڏينهن ڪم ۾ مشغول رهندو هو سڄي لاءِ حد درجي جو پيار هيس. منجهس سادگي به حد درجي جي هئي. هر روز نه فقط پنهنجي وقت جو حساب رکندو هو، پر خرچ جو به حساب رکندو هو. اها حساب رکڻ جي عادت ڪاليج وارن ڏينهن کان هيس. ايترو جو ملڪيت پيتو اٿس ته ان جي به داخلا آهي. ٻيو ته اڪيلو گهڻي پنڌ ڪرڻ تي به هريل هو. اها به سڄي عمر جي عادت هيس. هو گهمڻ لاءِ ايڪانت وارن هنڌن، جهڙوڪ جهنگلن يا

سمند ڏي ويندو هو. ۱۹۱۲ع کان ايڪانت ۾ وڌيڪ گذارڻ لڳو ۽ ڪنهن سان به ورلي ملندو هو. ڪن ٿورن ماڻهن کي منهن ڏيکارڻ کان انڪار ڪين ڪري سگهندو هو. ديوان ڪوڙو مل هڪ دفع ڏسڻ آيس، ان کي ڏٺائين. ويرومل بيگراج پڻ پتن سان گڏجي کيس ڏسڻ آيو به چار منت ڳالهه ٻولهه ڪيائين ۽ چيائين ته مون سنڌ کي وساريو نه آهي. سردار جوڳيندر سنگهه به ٻه دفعا وٽس ويو. ميجر باسو پڻ ٻه دفعا آيو هيس. مرزا قليچ بيگ گهمندي مليو هيس. هڪڙي دفعي مهاتما گانڌي، مسز سرلاجوڌري، مسٽر ۽ مسز موٽواڻي ۽ ابوالڪلام آزاد گڏجي ڏسڻ آيس. ديوان انهن ۾ ڪنهن کي ڪونه ڏسندو هو ۽ انهن کي به، جيئن مٿي ذڪر ڪري چڪا آهيون، لکي موڪليائين ته مهرباني ڪري معاف ڪجو، مون ايڪانت جو ورت ڌارڻ ڪيو آهي. انهي واقعي کان پوءِ ديوان ٻين کي به ڏسڻ اصل بند ڪري ڇڏيو. هڪڙو ٻيو ماڻهو جو کيس ملڻ ايندو هو سو هو اوناڻش چندر مجموعدار جنهن جي ديهانت نيڻ تي پنهنجي ڪتاب چابڪ ۾ ديوان هيٺينءَ طرح لکيو آهي:

هڪ متر

۲۵-۱۲-۲۹

ڪالهه آيو پتر، ديهه کان ٿئين ڌار،
پاڻي اوناڻش چندر مجموعدار.
هئين بينگالي، ٿئين پنجابي،
تنهنجي پريمي دل، گدواڻيءَ جوابي.
چپ صاحب ارت، جو تنهنجو بينگالي،
هٿ آيو ودوان، وٽتا پريم والي،
ڪيو تنهن گجراتي، ان جو پاشانتر،
سقل تنهنجي محنت، ٻن علائقن اندر.
لاهور ۾ ياد، تنهنجا هندي پاشن،

تنهنجون ڦرن دوائون، اثر واريون، ساجن.
 ڌرمپور ۾ ياد، سلھ روڳئن سيوا .
 اشرم بڻائي، ڪندو هئڻ دوا.
 صبح جو سوير، توڇڙ نئم.
 وڪار نه تو ۾، طبيعت سلم.
 ڌڻ سٺي سڪيا، استريءَ ۽ ڌيءَ،
 مڪ، تنهنجي ٽهلڻ گهڻو ڪري، ”جيءُ“
 تنهنجي پتري هيمپريا شل پاتي سڄي پريا،
 تون پاڻ سونهندين، خود سنڌن جي سڀا.
 پر انهن ورلي ايندڙ آدمين کان سواءِ ڪنهن سان ڪين ملندو هو.
 البت غريب مريضن کي دوا درمل لاءِ صلاح ڏيڻ واسطئي ملڻ ٿئي ته
 واه، نه ته صلاح به لکڙم جي رستي ڏيندو هو.
 سندس سس سهري کان پڇيو ويو ته اوهانجي غير حاضريءَ ۾ جو
 ديوان ڏيارام اوهان جي ڌيءَ سان شادي ڪئي، تنهن لاءِ اوهان کي دل
 ۾ ٿيو ڇا؟ چيائون ته هن خط ۾ سڀ سمجهاڻي ڏني. اسان جي ڌيءَ
 هئي ۲۶ ورهين جي، سو پنهنجي مرضيءَ جي مالڪياڻي هئي، اسان جي
 دل ۾ ڪو رنج ڪونه ٿيو. مطلب ته سمورو وقت اهي سڀئي هڪ گڏ
 ڪٽنب جي پاتين وانگر ڪير ڪندڙ ٿي رهيا. پوءِ ته سڀئي پريميل جي پالڻ
 ۾ شامل رهيا. حقيقت حاصل ڪرڻ لاءِ جڏهن بمبئي ويو هيس ته مون
 پريميل کي ڏٺو. هن ميڪئو سان راند ٿي ڪئي ۽ تمام وڏي فريٽ
 ورڪ جي پل ٺاهي هئائين. هاڻي ستين درجي تائين وڃي پهتو هو ۽ ساڻين
 سان خوش ٿي گذاريائين، پر گهڻا ورهيه نه جيئرو رهيو ۽ گذاري وڃي
 والد جي گود ۾ ويٺو.
 ديوان ڏيارام پاڻ تي گهٽ ۾ گهٽ خرچ ڪندو هو، بلڪل
 ساديءَ طرح هلندو هو. ڪپڙا ڪهڙا به هجنس تنهنجي پرواهه ڪندو
 هو. جڏهن ليڊي مئٽو، سيوا سڌن ڏسڻ لاءِ آئي هئي، تنهن ڏينهن به

پروفيسر ديوتيا ٿو چئي ته زور سان مس کيس جهڙا تهڙا ڪپڙا ڪرائي سگهياسون. پينشن جي ڏينهن ۾ هو ڦاٿن ٽٽن ڪپڙن ۾ تالستاءِ وانگر رهندو هو. بلڪ ڪيترا دفع ته شرط پڄايندو هو ته ڏسان ڪنهن وٽ جهوني کان جهونو ڪوٽ يا گهڻين چٽين وارو ڪپڙو آهي؟ پوين سالن ۾ ته درزيءَ کان به ڪپڙا کين سڀائيندو هو. گهر ۾ سشيلا ديوئيءَ کي چوندو هو ته سبي ڏينم ۽ جهڙا به سبي ڏيندي هيس تن تي ڏاڍو خوش ٿيندو هو ۽ پنهنجي سس کي چوندو هو ته پريميل کي غريب ماڻهو جي بالڪ وانگر پال. چاهيندو هو ته سيڪجهه سڪرت جي ڪمن لاءِ بچايان. شڪارپور ۾ جڏهن جج هو تڏهن جيڪي سندس هٿ جا لکيل حساب آهن، جن مان ڏيکاري چڪا آهيون ته خبر تي پوي ته هزار ٻارنهن سؤ رپيا درماهي پگهار مان، پاڻ تي ۽ پنهنجي ڪٽنب تي ڏيڍ سؤ کن رپيا مس خرچيندو هو ۽ باقي سڀ دان بلي ڏيندو هو. پنهنجي جيت ۽ ملڪيت کي امانت ڪري سمجهندو هو. بئندورا ايترو ورهين ۾ گاڏي ڪڏهن کين ڪم آندائين. هميشه پنڌ ويندو هو. چوندو هو ته پنڌ ڪرڻ ۾ فائدو آهي.

ڏيارام جي اهڙي پوتر آتما ايڪانت ۾ ايشور سان ميلاپ جي ڪوشش ۾ عمر جا پويان ورهيه گذارڻ لڳي. سندس ڌلي ڌيان ۾ مگهن رهڻ لڳي. سندس روحاني رغبت ۽ اڀياس جي سٺ سندس روحاني دينڪ وهي مان پوي ٿي. سن ۱۹۰۴ع کان وٺي هر روز پنهنجي دينڪ وهي لکندو رهيو. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اهو امنگ ساڌو هيرانند جي جيون چرتر لکندي، سندس حياتيءَ مان حاصل ڪيائين. پهريون دائريون جي سندس رکيل آهن سي معمولي آهن. جهڙوڪ فلاڻا ڪتاب پڙهياسين، فلاڻن سان ملياسين وغيره. پوءِ ته هر روز تپسيا جي وقت جيڪي خيال ايندا هئس، سي لکندو ويندو هو. انهيءَ طرح روحاني خيالن جو سچو پڇو خزانو ڇڏي ويو آهي. ۱۱-آڪٽوبر ۱۹۲۷ع جي خط ۾ ڪيولرام ڏانهن لکيائين ته مهاتما گانڌيءَ وانگر آءٌ پڻ سچ جي کوجنا جا تجربا

ڪندو رهيو آهيان، منهنجون دائريون آهن اهي تجربا. تنهن ڪري سندس نالو لکيو سچ جا تجربا يا حقيقت جا آزمودا. ديوان ڏيارام لکيو آهي ته مونکي مئي ۱۹۲۲ع کان ايشور وٽان شاعراڻي ذات به عطا ٿي ۽ انهيءَ تاريخ کان وٺي دينڪ وهي، نه فقط هميشه وانگر انگريزيءَ ۾ لکندو رهيو، پر سنڌي شعر ۾ به لکڻ شروع ڪيائين. جا پوئين ڏينهن تائين لکندو رهيو. انهي دائريءَ جو نالو رکيائين چاٻڪ (من لاءِ) ۽ رهاڻ من کي جيتڻ ۽ وس ڪرڻ لاءِ اڀياس.

۱۶ مئي ۱۹۲۷ع جي خط ۾ ڪيولرام کي لکيو اٿس ته هيءَ حقيقت ٻڌي عجب لڳندءِ ته چاٻڪ جو اڌ کان وڌيڪ حصو ڪيئن لکيو اٿم. سمهڻي پئي هنڌ ۾ جيڪي به خيال اچن، اهي پينسل ۾ انهيءَ ئي مهل ويندو هوس لکندو يا پوئين صبح جو اونداهيءَ ۾ جيڪي خيال ايشور موڪلي يا دل ۾ اچن، سي هنڌ تي ويهي درج ڪندو وڃان، وري اهي ڏينهن جو صفا ڪري لکي ڇڏيان.

سندس اندروني آزمودا انهيءَ من لاءِ چاٻڪ ۾ ڏنل آهن. ڪهڙو نه وڳياني ويچار، ڪهڙو نه گرواڻيءَ سان پيار، منجهانئن پيو جهلڪي! هڪ لڱا مون ديوان ڏيارام صاحب ڏانهن لکيو ته جيئن اسين سڪول ۾ ٻارن کي ٻاهرين وديا ٿا ڏيون، تيئن اندرين جوت انهن جي ڪيئن جاڳايون، تنهن لاءِ ڪو سولو سلسلو ڏسيو. تنهن تي پاڻ من لاءِ چاٻڪ جو پهريون ڀاڱو ڏياري موڪليائين ۽ لکيائين ته انهيءَ منجهان اشارا ملي سگهندا. مون لکيو مانس ته انهيءَ ۾ درجي وار خيال ڪين آهن، ڪي خيال ته اهڙا آهن جو ٻار به سمجهن، پر ڪي ته اهڙا جي هوشيار کان هوشيار ماڻهو کي به منجهائي ڇڏين. تنهن تي جواب ڏنائين ته چونڊ ڪري درجيوار ڪرڻ اوهان جو ڪم آهي، مونکي ته جيئن خيال پئي آيا آهن، تيئن پئي لکيا اٿم. خير، انهيءَ ايڪانت جي سمي ۾ به ديوان ڏيارام لکڙم سان آتمڪ آنتي ۾ پنهنجن پيارن کي مدد ڏيندو رهندو هو. اهڙا ڪيترائي خط ديوان مرليڌر ۽ ٻين پريمين

ڏانهن موڪليا ٿاين، جن جو ذڪر سندس خطن جي باب ۾ ڪيو ويندو.

پنهنجي سنڌ پرڳڻي، بلڪ سڄي ڀارت کي آسپس به شعر ۾ ڪئي اٿس. پنهنجي چاٻڪ ۽ رهاڻ جي منڍ ٿي منڍ ۾ لکيو اٿس؛
ڀارت ڪنڊ شل ٿئي ڀڄن ڪنڊ
ڀوڄي شل هڪ اڪال اڪنڊ
سنڌڙي به وٺي ان ۾ ڀاڳ،

ماڻهي شال سڄو سهاڳ.
انهيءَ کان سواءِ وقت به وقت پنهنجا اتسام پيدا ڪندڙ بيت سنڌيءَ ۾ لکندو رهيو. هيٺين بيتن مان خبر پوندي ته ڏيارام جو ڀڄن ڪيرتن ۾ ڪيترو نه ويسام هو. سندس ويچار هو ته هنڌ هنڌ مڪتي فوج جي ماڻهن وانگر، ڪيرتن فوج جي پريات ڦيريون نڪرن. ڪيرتن فوج بابت سندن سندر خيال هيئن شعر مان ظاهر آهن:

ڪيرتن فوج

ڀائيو چون ڪڍو، هڪ ڪيرتن فوج،
ڪري اهڙا سڪرت، ڏئي گر مرشد اوڄ،
ڀائيو چون ڪڍو، هڪ ڪيرتن فوج
پريات پرڀ ساراهي، ڪرائي پريم چوڄ،
ڀائيو چون ڪڍو اهڙي ڪيرتن فوج.
ڳائڻ ويراڳ شبد، ڪرائي ويڙيلن روج،
جاڳو ڪريو سڄي ڪار، لڳو پر آپڪار؛
جڳ فن هٽڪارين تان، لوڪ سدا ٻلهار (رهاءِ)
مسڪين سمجهو روپ پرڀ، پرڀ پيار بتايو،
ڀونجي، ملي توهانڪي، تنهنجو ليڪو پتايو.
ڪيرتن، هرڪٿاءِ سوال جواب،

ناتڪ، گيت، واڃا، جن مان سڪيا صواب.
 سڪيا ست سمجھ وهنوار، سڪيا يمن ۽ نيمن،
 پنيہ، دانبندي، وقت سجائي ڪرڻ،
 سهوليتون هر قسم، پاڻ سڌارڻ اجارڻ،
 پائپي پاءُ سھائتا پوجل ڪان تارڻ؛
 اهڙا سڪرت رستا، همت ڌاري هلايو،
 ڪيرتن فوج، مڪت فوج، امرت فوج وجهو پايو.
 امرت ويٺي آئي، گھٽ گھٽ ۾ ڌن لايو،
 پوءِ گھٽيءَ گھٽيءَ، سندر پڄڻ ڳايو؛
 سڻي سي، هٿائي به، جوڻ پاپ نه ورتندا،
 نه ڪان پان بگاڙيندا، ماپ تور پوري ڏيندا،
 نه ڪامورا لالچ ڪائيندا، حق حلال هلائيندا،
 چور، نشئي، عئشي، عبرت پذير ٿيندا،
 استرين بالڪن تان، ظلم ڏک اُترندا.
 هٿ ٺاريو، پائرو، ڪمرڪشي مردان،
 جيون نه ڪريو گدلي، ڪريوس گلابداني.

ائين ايڪانت ۾ ايشور سان ايڪتا، اندر ۾ آرام ۽ انسانن جي
 شيوا جا خيال ڪندي، ڏيارام جيوت جا پويان ڏينهن گذاريا. پنهنجي
 وفات کان ڪجهه ڏينهن اڳ ۾ پنهنجي هڪڙي منشيءَ کي لکيائين،
 ”منهنجي اندر کي بلڪل آرام آهي. مون کي گرواڻي ايتري ياد آهي جو
 صبح کان سانجهيءَ تائين هنڌ ۾ سمهي پئي به اچاريندو رهان ته به
 ختم نه ٿئي، تنهنڪري سڄو ڏينهن پيو ست سنگ ماڻيان. منهنجي لاءِ
 ڪابه ڳڻتي نه ڪريو. مان سائينءَ جي سلامت هٿن ۾ آهيان.“

ائين هلندي ۷-ڊسمبر ۱۹۲۷ع جي اڍائي وڳي منجهند جو ڏيارام
 جي آتما دياميءَ جي گود ۾ وڃي ويٺي.

پروفيسر ديوتيا سان پرچائيءَ لاءِ چڱي ۾ چڱا آدمي اچي ڪٺا

ٿيا. مسٽر نٽراجن تمام سٺي تقرير ڪئي ۽ انت ۾ پروفيسر ديوتيا
هيٺيون پنهنجو گجراتيءَ ۾ ٺاهيل ڀڄڻ اڇاريو؛

سر پيروي

منگل مندر تهارون، دياميءَ،
منگل مندر تهارون.
سنت ڀڳت جن ڪارج نرنٽر،
دوار رهيج اگهارون.
دين ڀڳت جو اويو آجي، پوڄي پڊ همارون؟
دياميءَ منگل مندر تهارون.
جيون موڪيون دور دور تي، ني جو وي مک ڦري آون،
نوجيون مان، آمر يومي مان، پريه جن وندن تهارون.
دياميءَ منگل مندر تهارون،
تجهه پريمڻ سپريت شد سنان مان
انوپم سڪ ڪهين پاوون،
لي ستڪاري ست ني سنيهي، پرارٿنا ايڄ او چارون.
دياميءَ منگل مندر تهارون.
هن گجراتي ڀڄڻ جو مختصر مطلب آهي ته هي دياميءَ، تنهنجو
مندر ڪلياڻڪاري آهي. انهيءَ مندر جو در سنڌن ۽ ڀڳتن جي ڪمن لاءِ
سڌا ڪليل آهي. هيءُ دين ڀڳت جو در تي بيٺو آهي سو پنهنجو پڊ ڀڄي
رهيو آهي. جيوت جو چولو پري ڇڏي آيو آهي ۽ ڏسي ٿو ته وري ته نه
اچئون اٿم، امريوميءَ جي نئين جيوت ۾، پيارا، توکي نمسڪار ٿا
ڪريون. تنهنجي پريمڻ جي پوتر پيار ۾ شل ڪو سڪ اسين پايون.
اسانجي اها ئي پرارٿنا آهي ته هن پياري پتر جو ستڪار ڪڇ، هي
ديامي!

سنسٿائون

سنسٿائون آهن مهاپرشن جي انٽر آتما جو پاڇو، انهن جي خواهشن ۽ خيالن جو خاڪو. انهن مان ظاهر ٿيندو آهي ته هنن پنهنجي ديش لاءِ ڇا ٿي چاهيو. انهن مان ظاهر ٿيندو آهي ته سنسار جي سڌاري لاءِ سندن ڪهڙا خيال هئا. جيئن ڌيارام جي ديهانت کانپوءِ سندس رچيل پستڪ سندس آتما جو آواز اسان کي پهچائيندا ٿا رهن؛ تيئن سندس همٿايل ۽ برپا ڪيل سنسٿائون به سندس آتما جا شيپ سنڪلپ پور ڪنديون ٿيون رهن ۽ سندس اندر جو پرڇو ٿيون ڏين.

سنسٿائون آهن پنڀڳتي ڪوششون، انساني ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ. انساني ضرورتون مکيه طرح ڇهن قسمن جون آهن. ٻه آهن شخصي ضرورتون؛ تندرستي ۽ من درستي يا تعليم جون. انهن ٻن ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ گهرجن صحت سڌارڻ لاءِ ۽ سکيا سڌارڻ لاءِ سنسٿائون. انسانن جون ٻيون ٻه ضرورتون آهن پارٿن جي سنڀد ۾؛ اهي آهن روزگار ۽ راحت جون ضرورتون، ڪم ۽ راند جون، هنر ۽ وندر جون. انهن لاءِ ضروري آهن هنري سياڻون ۽ سنسٿائون ۽ سنگيت، چتر ۽ ناٽڪ شالائون، وندر گاهه ۽ راند جون سهوليتون. تنهن کان سواءِ ٻه ٻيون انسان جون ضرورتون آهن. انصاف ۽ اخلاق. تن جي پوري ڪرڻ لاءِ کليل آهن قانوني سياسي ۽ مذهبي مجلسون، جماعتون ديني مذهبي ۽ سنسٿائون. ڌيارام جي جيون چتر مان معلوم ٿو ٿئي ته انهن مان گهڻو ڪري هر هڪ قسم جي سنسٿائن برپا ڪرڻ ۽ هلائڻ ۾ سندس هردو، هوش ۽ هٿ ڳنڍيل هئا.

صحت سڌار سنسٽائون

سنسار ۾ پهريون سک آهي نروڳي ڪايا. اهو سک هر هڪ کي پهچائڻ لاءِ ڌيارام جي هميشه ڪوشش رهي. سندس ٺاهيل ترست ۾ پهريون ذڪر آهي ئوشد سھائتا جو. جنهن لاءِ ۱۲۰۰ رپيا ساليانو مقرر ڪري ويو آهي. اهو به لکيل آهي ته اؤشد سھائتا هليءَ چليءَ موجب ديوان مينارام گشتي خيرياتي دواخانہ دواران ڏيئي سگھجي ٿي. انهيءَ دواخاني کي هلائڻ لاءِ ڊاڪٽر هرنامداس مقرر ٿيل هو ۽ هو هر هنڌ ماڻهن ۾ صحت بچائڻ جي نيمن جو پرچار ڪندو رهندو هو ۽ هيوميويٿي دوائون به ڏيندو رهندو هو. خاص آبدائن جي سمي ڌيارام پاڻ به ڪيتري نه سرجوشيءَ سان حيدرآباد ۾ پليگ اسپتال ڪڍائي ۽ هلائي! وبا جي وقت ڊاڪٽر هرنامداس شهرن ۽ ڳوٺن ۾ گشت ڪندو رهندو هو ۽ ماڻهن کي سھائتا پهچائيندو رهندو هو. حيدرآباد جي صحت سڌار سپا جو ڪم ديوان ڌيارام جاري ڪرايو. انهيءَ ڪم لاءِ ڊاڪٽر وليرام لکيو آهي ته ديوان صاحب ۵۶۰۰ رپيا سھائتا ڏني، جي هاڻي وياج سميت ۱۰۰۰۰ رپيا ٿي پيا آهن، جن جي وياج مان جيڪي ماڻهو حيدرآباد مان ڌرمپور موڪليا آهن تن کي سھائتا ڪبي آهي. انهيءَ مان ظاهر آهي ته سلھ جي روڪڻ ۽ مريضن کي سمجھائي ۽ دوا درمل ڏيڻ، ٻاهر ڌرمپور وغيره موڪلڻ جو ڪم جو حيدرآباد شهر ۾ هلي رهيو آهي، تنهنجو اصل بنياد ديوان ڌيارام جي ڪوشش آهي. انهيءَ ڏس ۾ مکيه ڪم جو ڌيارام صاحب پنهنجي دوست ملباري صاحب سان گڏجي ڪيو، سو هو ڌرمپور ۾ سلھ وارن مريضن لاءِ گهرن ٺهرائڻ جو ڪم، جنهن جي ذريعي سڄي هندستان جي خدمت اڃا تائين ٿي رهي آهي. انهيءَ سنسٽا جو بيان ٻئي ڪنهن هنڌ اسان تفصيل سان ڪونه ڏنو آهي، تنهنڪري هت ٿو ڏجي.

ڌرمپور سلھ آشرم. هن سنسٽا جو بيان ڊاڪٽر هرنامداس جي وائان جيئن ٻڌو ويو آهي تيئن ڏجي ٿو. گهر جي تڪليفن مان پر جو فائدو ڪيئن ٿو نڪري تنهنجو هڪڙو مثال ڌرمپور صحت آشرم به آهي. ديوان صاحب جي ويجهن عزيزن مان گذريلن ويهن پنجويهن سالن ۾ اٽڪل ۸ ڀاتي سلھ جو شڪار ٿي چڪا هئا. جڏهن ڏيارام صاحب ڏٺو ته ڪنهن به دوا ڪرڻ سان هن بيماريءَ کان بچڻ مشڪل آهي، تڏهن ويچار ۾ پيو ته سلھ وارن لاءِ ڇا ڪجي؟ يورپ ۽ آمريڪا جي صحت آشرمن جو احوال پڙهي هن پنهنجي دوست مسٽر ملباريءَ سان اها ڳالھ ڪئي ۽ ٻنهي يڪراءِ ٿي هندستان ۾ اهڙي هڪڙي سٺي ريم (صحت آشرم) کولڻ جي تجويز ۱۹۰۶ع ڌاري دل ۾ پڪيءَ ريت ڪئي. انهيءَ لاءِ ديوان صاحب پاڻ ڏهه هزار رپيا ڪڍي ڏنا ۽ ۲۴۰۰۰ چنڊو عام خلق مان ڪنو ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح ڪل ۳۴۰۰۰ روين سان ڌرمپور صحت آشرم جو ڪم شروع ڪيو ويو. ڏيارام صاحب جو آدرش اهو هو ته نه فقط سلھ جي بيمارن کي اولھ جي نموني تي کليءَ هوا، سج جي روشنيءَ ۽ ۵۰۰۰ فوٽ مناهينءَ جاءِ تي چيل جي وٿن جي هوا جو فائدو ملي، پر انهيءَ سان گڏوگڏ هنن کي ستت راضي ڪرڻ لاءِ ڇت پرساد، اندر جي آرام ۽ آتمڪ انٽيءَ لاءِ سهائتا ملي، تنهنڪري جدا جدا ڌرمين جي خيالن موجب، ڌارمڪ جايون به اتي ٺهرائي ڇڏجن، جتي وڃي خدائي خيالات ۾ ماڻهو محو ٿين ۽ ڪو اهڙو ماڻهو به انهن جي مدد لاءِ مقرر ڪجي، جو سندن دلين کي ايشور جي طرف مائل ڪري ۽ آتمڪ انٽيءَ جو رستو ڏيکاري. سندس هدايت هئي ته صبح شام پڇن ڪيرتن ڪيا وڃن، جيئن تن من ۾ شائتي پرايت ٿئي ۽ اهي پرميشور پاسي لڳن. ڊاڪٽر هرنامداس چيو ته مون اتي وڃي هڪڙي راڳيءَ کي پگهار تي رکڻ لاءِ منظوري گهري، تنهن تي ديوان ڏيارام صاحب لکيو ته توهان کي سڀ اختياري آهي پر چڱو ائين ٿيندو

ته ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ کي اتي رهڻ جي ڪوٺ ڪجي جنهن جي دل عبادت پوڄا ۾ پندل هجي، جيئن ته ڊاڪٽر زيوبن جهڙو ماڻهو، پوءِ انهيءَ تي جيترو خرچ ٿئي تيترو بيشڪ ڪجي.

ڌرمپور ۾ اسپتال جو ٺهڻ

ملباري صاحب جي اپيل تي گڏيل علائقن جي ليفٽيننٽ گورنر صاحب پاڻ کيس آڇ ڪئي ته اوهين آلمورا پهڙ ۾ جيڪا ۽ جيتري جاءِ گهرو اها اوهان کي مفت ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. تنهن تي ديوان ڏيارام ۽ ملباري صاحب سوچيو ته اڳي آلمورا پهڙ تي گهڻا بيمار ويندا آهن ۽ انهن جي کانگهارن وغيره کي ڊسفنڪٽ ڪرڻ ۽ سندن بيماريءَ جي جيوڙن ناس ڪرڻ جو جوڳو بندوبست نه ٿو ٿئي، تنهنڪري اتي اڳي انهيءَ بيماريءَ جو بچ گهڻو پکڙيل هوندو سو اسين نوان تجربا چڱيءَ طرح ڪين ڪري سگهنداسون. انهن ڏينهن ۾ پتيلالا جو مهاراجا ننڍو هو ۽ هن جو ايڄنٽ هڪ انگريز هو، تنهن لکيو ته جي اوهان کي سملا وٺليءَ ۾ ڪا جاءِ گهرجي ته اسين ڌرمپور جا جهنگل ڏيئي سگهنداسون، انهن جهنگلن ۾ صحت آشرم لاءِ سڀ موافق حالتون موجود آهن، سندن اتاهين ۵۰۰۰ کن فوٽ آهي، منجهن چيل جا درخت وغيره آهن پر انهيءَ زمين تي حق مالڪاڻو رياست جو رهندو. ديوان صاحب ۽ ملباري صاحب اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ ۱۰۰ ايڪڙ زمين، ۹۹۹ سالن لاءِ، هڪ رپيا ساليانو حق مالڪاڻو ڏيئي ورتائون. پوءِ مون کي (ڊاڪٽر هرنامداس کي) ديوان صاحب پنهنجو مختيار نامو لکي ڏنو ۽ مان انهيءَ جاءِ جي چارج وٺڻ لاءِ ويس. پر ڏنم ته ۱۰۰ ايڪڙ زمين ۾ پاڻيءَ جو چشمون هڪ به ڪونهي ۽ جيڪو آهي سو ڪيترو پنڌ پري آهي. ديوان صاحب کي لکي موڪليم ته پاڻيءَ کانسواءِ سُنڀتوريم (صحت آشرم) ڪيئن هلائي سگهيو ۽ ايتري مفاصلي تان پاڻي اٿڻ

مشڪل آهي، تنهن ڪري هن جي بدران ڪو ٻيو تڪر وٺڻ لاءِ ڪوشش ڪجي. تنهن تي ديوان ڏيارام پاڻ ڌرمپور چڙهي آيو. سرزمين تي چشمون وغيره نه ڏسي چوڻ لڳو ته بيشڪ پاڻيءَ جي گهٽتائي آهي، پر جنهن زمين جو نالو ڌرمپور آهي تنهن کي ڪيئن ڇڏجي. ڌرم جي نالي تان ئي قربان ويڃي. پرواهه نه آهي، پاڻي پهچائڻ لاءِ پئسا خرچ ڪنداسين، پر هن ڌرم پوٽيءَ کي ڪين ڇڏينداسين. پوءِ ته آخر پنجاب سرڪار پنهنجي خرچ تي پاڻيءَ جو بندوبست ڪيو ۽ واٽر ورڪس ٺهرايا.

صحت آشرم جي ڪاميابيءَ لاءِ ديوان ڏيارام هڪڙي هدايت روبرو ڏني جنهن مان سندس سندر دل جي ڪجهه قدر خبر پئي ٿي. هن چيو ته پنهنجي علائقي جي پسگردائي ۾ جيڪي ماڻهو رهندا هجن انهن سان بلڪل مٿ محبت سان رهجو ۽ انهن کي جيڪا به ضروري مدد ڏيئي سگهو، سا ڏيندا رهجو، ته پوءِ اهي به ڪنهن قسم جي تڪليف بيمارن کي ڪين ڏيندا ۽ انهن مان ڪو چوريءَ جو خطرو ڪين رهندو. جڏهن ڊاڪٽر هرنامداس اتي آيو ۽ جهنگ صاف ڪرائي صحت آشرم پئي ٺهرايائين، تڏهن ديوان ڪندنمل منگهرمل صاحب به هن کي مدد ڪرڻ لاءِ اتي ويو هو. پر افسوس جو اتي دل بيهڻ سبب هن جو ديهانت ٿيو. اها هئي سنڌ جي پهرين قرباني انهيءَ کانپوءِ ڪجهه مهينن بعد يعني مئي ۱۹۰۹ع ۾ ڊاڪٽر هرنامداس چارج ڇڏي. هاڻي ته اتي تمام وڏو بندوبست آهي. اهو ڪم - Consumptives Home Society سلهم گهر سپا، جي هڪ رجسٽر ٿيل منڊلي هلائي رهي آهي. انهيءَ سپا جي منتري مسٽر ايس. بي. واديا پوئين رپورٽ به مهرباني ڪري موڪلي ۽ ان سان گڏ هڪ ليک به موڪليائين. انهيءَ ليک ۾ لکيل آهي ته ديوان ڏيارام گدومل جي ديا پريءَ دل ۾ اهو ويچار اٿين ٿيو ته سلهم جي برخلاف ڪا ساري هندستان لاءِ رٿيل ڪوشش هلائي.

هن اهو ارادو پنهنجي دوست مسٽر بهرامجي ملباريءَ کي لکي موڪليو. سنه ۱۹۰۷ع ۾ سلهه گهر سڀا، بمبئيءَ جي نالي تي پوست آفيس ۾ هڪڙو کاتو کوليو ويو، جنهن ۾ ۷۷۰۰ رپيا جمع ڪرايا ويا جنهن ۾ ۲۷۰۰ هڪڙي دوست جا ڏنل هئا ۽ ۵۰۰۰ رپيا آر. ايڇ. اي جي نالي جا ڏنل هئا. (پاڻنجي ٿو ته آر. ايڇ. اي. معنيٰ ديوان ڏيارام) اهو مقصد رکيو ويو ته اهي پئسا سلهه گهرن جاري ڪرڻ ۾ ڪتب آڻجن، جيئن انهيءَ مرض ۾ ورتلن کي مدد ملي سگهي.

سن ۱۹۰۹ع ۾ ڌرمپور ۾ سلهه وارن لاءِ صحت گهر رٿيو ويو ۽ ديوان ڏيارام انهيءَ جو منتري ٿي رهيو. تن ورهين تائين هر هر وڃي انهيءَ صحت گهر جي جاري ڪرڻ ۽ ان جي پڪي پائي تي انتظام رٿڻ ۾ لڳايائين. انهن ڏينهن ۾ هڪڙو تمام اوج آتما ۽ قدرت جو پوڄاري بابو پرتاب چندر مؤز مدار به بنا پگهار انهيءَ صحت گهر جي مٿان نگهباني ڪندو رهندو هو ۽ انهيءَ ۽ ڊاڪٽر هرنامداس جي مدد سان هن سندر ڪم جي پائي وجهڻ جي منيد وارين مشڪلاتن کي ديوان ڏيارام منهن ڏيندو رهيو. پتالا جي مهاراجا صاحب هن کي پهريائين ڪادر بيلو صحت گهر لاءِ ڏنو ۽ تنهن کانپوءِ وري ڪاروڪا ڪيت ڏنو، انهيءَ لاءِ ته ڌرمپور ۾ سلهه جا مريض جي رهن، تن جو اثر ٻاهر نه وڃي، جنهن کي روڪڻ لاءِ چوڌاري ڇڏيل ميدان هجن. ڪل اهڙيءَ طرح ۱۰۰ ايڪڙ مليا ۽ ۱۹۰۹ع ۾ ۱۰ مريض اچي تنهن ۾ رهيا. ٻئي ورهيه ۷۰ ۽ هاڻي ته هر سال ۱۵۰ مريض سنسٽا جو فائدو وٺن ٿا، پر اٽڪل ۱۵۰ کن کي موٽائڻو به ٿو پوي. هڪ هڪ مريض سان گڏ اٽڪل ۴ کن ٻيا به سندس مٿ مائٽ ۽ شيواداري اچن ٿا ۽ انهن سڀني کي کليل هوا، اس، صفائي، سٺي کاڌي ۽ آرام ۽ سلهه کي روڪڻ جي اصولن جي خبر ٿي پوي. ڌرمپور ۾ هاڻي تنهن بدران جدا جدا مڪان ٺهي ويا آهن. ۱۶ جهوپڙيون پارسين ٺهرايون آهن، جن ۾ ۲۳ ڪوٺيون آهن. ۷ بلاڪ ٻيا به پارسين ٺهرايا آهن، جن ۾ ۲۳ ڪوٺيون آهن. ۶

جهوپڙيون هندن ٺهرايون آهن جن ۾ ۱۲ ڪوٺيون آهن ۽ انهن هڪ شاميانو پڻ ٺهرايو آهي جنهن ۾ ۶ ڪٽولا آهن. هڪ جهوپڙي مسلمانن ٺهرائي آهي جنهن ۾ ۶ ڪوٺيون آهن ۽ ٽيهه ڪوٺيون عام چندي مان ٺهيل آهن. ۱۶ ڪوٺيون نوڪرن لاءِ آهن. ۹۰ مريض رهي سگهن ٿا.

صحت گهر کي پاڻي ليڊي هارڊنچ واٽر ورڪس جي وسيلي پهچي ٿو، جو ڪم سرچنو پاڻي ماڌو لعل، احمد آباد جي سيٺ، اڌ لک خرچي ٺهرايو آهي.

سر پوپندر سنگھ مهيندر بهادر هڪڙي شاهي وندر گاهه ٺهرائي آهي، انهيءَ لاءِ ٻه ۷۰۰۰ رپيا سرچنو پاڻي ماڌو لعل ڏنا ۽ ۴۰۰۰ هزار رپيا پٽيالا دربار ڏنا آهن. انهيءَ وندر گاهه ۾ سڀ در اندر ويهي ڪرڻ جون رانديون رکيون ويون آهن ۽ هڪڙي ناٽڪ شالا به آهي ۽ هڪڙو پستڪاليه به. اها جهوپڙين ۽ بلاڪن جي وچ واريءَ جاءِ تي آهي. اتي اچي مريض خوشي پرائي پٽيلاجي مهاراجا کي ڏنيوآڌ رهندا آهن، جنهنجي ۱۰۰ ايڪڙ زمين جي دن ڪري هيءُ ڌرمپور ۽ صحت گهر ٺهي سگهيا. هڪڙو نوشيروان عادل مهمان خانو به ٺهيل آهي، جنهن لاءِ رتن ٻائي، نسروانجي ٿاٽا جي ڌيءُ ۹۰۰۰۰ رپيا دان ڏنا هئا. بيمارن کي کير پهچائڻ لاءِ پروجائي پٽڪ گئوشالا آهي. مطلب ته هر قسم جو بندوبست بيمارن جي سهوليت لاءِ آهي. اهڙيءَ طرح ديوان ڌيارام ۽ مسٽر ملبلاريءَ جي شپ ڪامنا جو پوڪيل بچ وڌي وڻ ٿيو آهي ۽ ڌرم جو ڪم ڌرمپور ۾ پيو هلي. ديوان ڌيارام جي صحت سڌار سنسٽائن مان، ڌرمپور صحت آشرم سڀ کان وڌيڪ تنظيم ليڪڻ گهرجي. بئيدرجي ۾ گشتي خيراتي اسپتال ٿيون هوميوپٿيءَ تي زور ڏيڻ ۽ هوميوپٿي سکڻ لاءِ سڪالر شپون تجويز ڪرڻ. انهيءَ کانسواءِ ديوان تاراچند مان خبر پئي ته وٽس هڪڙو ڪاغذ هو، جنهن مان معلوم ٿو

ٿئي ته ديوان ڏيارام ڪجهه وقت لاءِ لپير آشرم منگهي پير واري جو پريزيڊنٽ هو. ۽ انهن ڏينهن ۾ مسٽر هرچندراءِ سيڪريٽري هو، مطلب ته هر هڪ ڀر آپڪاري جي ڪم ۾ ديوان ٻانهن ٻيلي ٿيڻ لاءِ تيار رهندو هو.

سڪيا سڌار سنسٽائون

سڪيا سڌار جي سنسٽائون اسٽاپن ڪرڻ ۾ ديوان ڏيارام تمام گهڻو بهرو ورتو. پهرين وڏي سنسٽا، جا هن جي ڪوشش سان ڪلي، سا هئي ڏيارام چيئرمين ڪاليج واري. انهيءَ جي لاءِ جا اپيل ديوان ڏيارام ناهي، سا سندس علميت جي هڪ وڏي ثابتي آهي. تنهن کانپوءِ لڳاتار ڪوشش جا هو ڪندو آيو تنهنڪري اهو ڪاليج ڪراچيءَ ۾ ٻريا ٿي سگهيو ۽ ۱۷-جنوري ۱۸۸۷ع ۾ ۲۸ شاگردن سان کوليو ويو. هاڻي ته وڏي وڻ ٿيو آهي ۽ انجنيري شاخ به ان سان لڳائي ويئي آهي ۽ ”لا“ ڪاليج به کليو آهي جنهن ۾ ايل ايل بي لاءِ به پاڙهيو وڃي ٿو. حيدرآباد نيشنل ڪاليج ۾ جا ديوان صاحب جي ڌرمادا ٽرسٽ مان مدد ملي ۽ آخر ۾ سندس يادگار فنڊ پڻ ديوان تاراچند ڏنو، تنهن جو ذڪر ڪري آيا آهيون. انهيءَ ڪري اهو ڪاليج هاڻي ڪوئبو ئي ڏيارام گڏومل نيشنل ڪاليج آهي. سنڌ ۾ به وڏا ڪاليج کولائڻ ۾ مدد ڪرڻ، ديوان صاحب جي گيان يگيه ۾ شواس جو وڏو ثبوت آهي.

تنهن کانپوءِ سال ۱۸۸۸ ۾ سادو هيرانند کي ايڪڊمي ڪولڻ ۾ همٿائين ۽ هيرانند جي ديهانت کانپوءِ انهيءَ ايڪڊميءَ جو پريزيڊنٽ ٿي رهيو. انهيءَ ئي سال ۾ ۸ نومبر ۱۸۸۸ع ۾ رفارم ائسوسيئيشن رجسٽر ڪرايائين، جنهن جو مقصد هو ته عورتن ۾ علم ڦهلائجي ۽ جيڪي سماجي يا ڌرمي يا ٻيون اهڙيون خرابيون هجن Condemn؛

پوڙهن جو ننڍين نيتين سان پرڻو روڪجي؛ جيئري ئي جيئري شادي جي رسم کي روڪجي.

عورتن جي تعليم لاءِ هن ائسوسيئيشن جا ۷ اسڪول کليل آهن. انهن جو بيان اڳيئي ڪيو ويو آهي. حيدرآباد ۾ زناني تعليم انهيءَ ائسوسيئيشن جي ڪري تمام زور ورتو آهي. انهيءَ کانسواءِ ٻين ديسن ۾ لائق جوانن کي وڌيا پرائڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ديوان ڏيارام اسڪالرشپن ڏيڻ جو سلسلو جاري ڪيو جنهن مان حيدرآباد کي ۽ ڪجهه قدر سنڌ جي جوانن کي تمام گهڻو فائدو مليو آهي. اهڙيءَ طرح سکيا سڌار ڏانهن ۽ سکيا جي سهولين وڌائڻ جي ڪم ۾ ديوان صاحب جو تمام گهڻو وشواس هو ۽ سندس ڪوشش رهندي هئي. ڪاليج چوڪرن ۽ چوڪرين لاءِ اسڪول، گڏوگڏ سنسڪرت پائشالا، سادو آشرم، شانتی آشرم ۽ پستڪاليم، اهي سڀئي سنسٽائون ڏيکارين ٿيون ته ڪيترو نه شوق ۽ اُتساف ديوان ڏيارام جو هن ڪم ۾ هو. سندس گهڻي کان گهڻو زور انهيءَ گيان يگيه تي هو. سڀوا سڌن سنسٽا جو مکيه ڪم به وڌيا پرچار هو ۽ آهي. منجهانئس ڪيتريون ئي ماسترياڻيون ٻيون هر سال تيار ٿين. سندس هلايل ڌرمادا ترست ڪيترن سالن کان ڪروي يونيورسٽيءَ سان لڳايل وومينس ڪاليج، حيدرآباد ۾ ۽ پڻ آرٽ، سڪول حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ ۽ تمام وڏي لائبرري شرناگتي، ڪراچيءَ ۾ برپا ڪيا آهن. انهيءَ ريت ديوان ڏيارام جا جاري ڪيل گيان يگيه اڃا تائين ٻيا هلن ۽ انهن پراڻڪاري برڪشن مان ماڻهن کي ڦل ملندا رهن ٿا.

آرٽڪ سمانٽا ۽ روزگار وڌائڻ لاءِ سنسٽائون

ديوان ڏيارام جو ڌيان فقط صحت ۽ سکيا جي سنسٽائن تائين محدود ڪونه هو. هر قسم جي دڪن کي دور ڪرڻ لاءِ سندس دل ۾ ديا اُڀرندي هئي. سندس مراد هئي ته گيان يگيه سدائين هلي ۽ ٻڻ دڪن

جو نورتي ٿئي، جنهنڪري ماڻهو پرماتما جو ڌيان ڪري سگهن ۽ سندس جيون جي شيوا ڪري سندس پيار ٿين، تنهنڪري هر ڪنهن اتفاقي يا دائمي تڪليف کي باقاعدي دور ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ديوان ڏيارام جو دماغ ۽ هردو رڌل رهندو هو. مٿي اڳئي ڄاڻايو ويو آهي ته ڪيئن ديوان صاحب ڏڪار جي وقت عام طرح سھائتا ڪرڻ جو ڀڃڻ ڪيو ۽ ڪيئن پاڻي موچند صاحب سان ملي سستو آن ۽ پاڻي موجود ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪيائين. ساڳيءَ ريت شادين ۽ غمين تي جيڪي خرچ ٿين ٿا ۽ ڪمائيندڙ جي موت کانپوءِ جا بالڪن ۽ پروار جي پاتين کي سھائتا ڪندي آهي، انهن جي لاءِ سھائتا موجود ڪرڻ لاءِ ديوان ڏيارام ۱۸۹۴ع ۾ سنڌ هندو پراويڊنٽ فنڊ سوسائٽي رجسٽر ڪرائي. هن سوسائٽيءَ جي مراد هئي ته هڪ ٻئي کي فائدي پهچائڻ جي سرشتي تي سنڌ جي هندوجاتيءَ جا ماڻهو ۽ ٻيا رهواسي، جي سنڌ ۾ ۷ سالن کان مٿي عرصي تائين رهيا هجن ۽ جي ظاهر ڪن ته هميشه سنڌ ۾ رهنداسين.

۱. اهي پنهنجي مرتبوءَ بعد پنهنجن ڪٽنبين، ويجهن عزيزن ۽ آڌار رکندڙن لاءِ پيسن جي سھائتا جو بندوبست ڪن.
۲. شاديءَ جي ڪارج تي هڪ ٻئي کي مدد ڪن.
۳. ٻيءَ طرح ويهي جي پسند ڪيل ڪن سرشتن موجب ويهي جو ڪاروبار هلائين.

ديوان ڏيارام جي هلايل اها سنسٽا به خوب زوردار طرح سالن جا سال هلندي آئي، پر هاڻي قاعدي جي ڦير ڦار ڪري سميتجي رهي آهي. انهيءَ کانسواءِ جوانن کي روزگار ۾ لڳائڻ لاءِ، جون ۱۹۰۴ع ۾ ديوان ڏيارام، ڊي انڊسٽريل ائسوسيئيشن نالي، هڪڙي هنر ورڌڪ منڊلي برپا ڪئي ۽ رجسٽر ڪرائي. انهيءَ جي قاعدن جي ڪتاب جي مٿان مٿو چونڊياڻون ته حياتيءَ جي گهرائيءَ جي معنيٰ آهي ته ٻين کي

مدد ڪرڻ ۾ به گهرائي آڻجي. انهيءَ منڊليءَ جا مقصد هيٺينءَ ريت رکيا ويا:

۱. هنري تعليم ڏيڻ ۽ وڌائڻ اهو ڪم هنري شالا ڪولڻ سان يا جوانن کي نون هنرن سکڻ لاءِ موڪلڻ سان يا ٻيءَ طرح پورو ڪجي.
۲. اڳين هنرن مان جيڪي به هنر همٿائڻ جي لائق هجن تن کي پٺر جيوت ڪرڻ، نئين سر ڄاڳائڻ ۽ نون هنرن کي پنهنجي ديس ۾ جاري ڪرڻ ۽ وڌائڻ، انعامن ڏيڻ يا ٻيءَ طرح سھائتا ڏيڻ سان يا ڪجهه وقت لاءِ جيڪو پونجي لائي تنهنڪي وياج ڏيڻ جي ذمي ڪڻ سان.
۳. هنري سهڪاريه وڌائڻ.

۴. جيڪي پئسا هن منڊليءَ کي ملن تن کي مٿين ڪمن جي پورائيءَ لاءِ خرچ ڪرڻ سان وغيره.

هنري شالا جو مقصد حال في الحال اهو رکيو ويو ته جدا جدا هنر وارن کي بنا پئسي سندن هنر هلائڻ لاءِ ڏجي ۽ غريبن جي ٻارن کي انهن وٽ هنرن سيکارڻ لاءِ مفت وهارڻ جو بندوبست ڪجي، شرط ته هر هڪ شاگرد گهٽ ۾ گهٽ هفتي ۾ ۳۹ ڪلاڪ پنهنجو چونڊيل هنر سکندو رهندو. هيٺين قسمن مان ڪنهن به قسم جي هنر جي ڪارخاني کي جاءِ ڏيئي ٿي سگهجي.

۱. مڪينڪل انجنيئر- انجڻ هلائڻ جا ڪارخانا.
۲. ڪرسين، ميزن، ڪپڻ وغيره ڪاٺ جي سامان جو ڪارخانو.
۳. سونارڪو ۽ واڍڪو ڪم.
۴. سون چانديءَ ۽ گلت جو ڪم.
۵. واچن ٺاهڻ ۽ مرمت جو ڪم.
۶. ٽين جو ڪم.
۷. لوهارڪو ڪم.
۸. ٺاٺارڪو ڪم.
۹. نقش ڪاري ۽ اُڪرڻ جو ڪم.

۱۰. جنڊيءَ جو ڪم

۱۱. ڪاشيءَ جو ڪم

۱۲. درزڪو ڪم

۱۳. پت ۽ سرمي جي ڀرت جو ڪم

۱۴. فوتو گرافيءَ جو ڪم.

۱۵. بيد جو ڪم.

سن ۱۹۰۹ع ۽ ۱۹۱۰ع جي رپورٽ مان معلوم ٿو ٿئي ته هيءَ منڊلي به، اوڌر طور ڏنل يا موٽي ملندڙ اسڪالرشپون، هر ورهيه نوجوان کي انجنيري ۽ ڪپڙي جي مل يا بجليءَ جي ڪمن سکڻ لاءِ ڏيندي رهي. انهيءَ وقت سندس ڪل فنڊ اسڪالرشپن لاءِ ۲۵۳۰ رپيا ۽ هنري شالا لاءِ ۶۰۰۰ هو. آخر فقط موٽي ملندڙن اسڪالرشپن ڏيڻ جو ڪم وڃي باقي رهيو، جنهن مان ڪيترا چڱا چڱا جوان هنر سڳي اوج تي وڃي پهتا آهن. جيڪس هنري شالا وارو خيال گهڻي قدر سوڀارو ٿيل ڪونه ٿو ڏسجي.

غريبيڙي بئنڪ - مٿين آرٽڪل سھائتا جي ڪمن کان سواءِ، ديوان ڏيارام ٻارن ۽ غريبن ۾ ڪفايت ميٽڙن جي عادت وجهڻ لاءِ، هڪڙي بئنڪ جاري ڪئي، جنهنجو نالو رکيو ويو غريبيڙي بئنڪ. منشي هوتچند جو چوڻ آهي ته هڪ لڱا پنهنجي گهر ۾ ننڍن ٻارن جي فضول خرچي ڏسي، ديوان ۱۵-۲۰ منٽ اڪيون ٻوٽي چوڻ لڳو ته ٻارن ۾ ميٽڙن جي چوش ڪيئن وجهجي؟ پوءِ چيائين هڪڙي بئنڪ ڪڍجي. جنهنجو نالو رکجي غريبيڙي بئنڪ. انهيءَ منجهه ٻانڪ پائي ڪٿي اچن سا به وڻجي ۽ داخل ڪري ڏجي. انهن کي سندن جمع پيل رقم تي ۴ سيڪڙو وياج ڏيئي سندن کاتو چالو رکجي. گهرج آهر پل ڪڍائي وڃن. منشي هوتچند جو چوڻ آهي ته مان منجهي پيس ته ايترو

بالڪن، پورهيتن ۽ ودوائن جا ننڍا ليڪا ڪيئن رکيا. چيومانس ته ٿو ٿو
 پوندو. چيائين فڪر ڪونهي. ڀريو. پوءِ ته ويهي دل مان فارم ڪڍيائين
 ۽ سڌ ڪري ويهي سمجهايائين. پوءِ پڇيائين ته ڪلاڪ ۾ ۱۰۰ بالڪن
 جو ڪم ڪري سگهندي، ڪين نه، چيم هائو. فارم ڇڄي ويا،
 اسڪولن ۾ اشتهار ويا. ماسترن ڏانهن فارم موڪليا ويا. مهيني جو
 مٿو ڪتابن ۾ داخل ڪرڻو هئو. پوءِ ديوان ڏيارام، سورت ويو. مون
 (منشي هوتچند) کي بئنڪ جي ڪم هئڻ سبب پاڻ سان ڪين وٺي
 ويو؛ ڇڻي ويو ته شڪي ۽ تڪليف ڏيندڙ ماڻهن جو حساب بيشڪ بند
 ڪري ڇڏجانءِ. رول ڪين ٺاهيا ويا؛ رسيد بوڪن جي مٿان ”غريبي
 بئنڪ“ جوابدار ديوان ڏيارام گدومل“ اهي لفظ لکيا ويا. رسيدن تي
 صحيحون مان ۽ ديوان آوتسنگهه ۽ ديوان شير سنگهه ڪندا هئاسون.
 ڪم هليو. ٻار پئسا روز ڏيڻ ايندا هئا. روز چوڪرن چوڪرين جو
 ميلو لڳو پيو هوندو هو. انهيءَ مان ۷۲۰۰۰ رپيا اچي ٿيا. ڪم ڪندڙ
 مان هڪ هيٺان منشي رکيم. ۱۲ مهيني وياج ڪڍون پائي بندي
 نموني، ۲۵ پايڻ تي هڪ پائي، نقصان پئي سئوسين. ديوان کي لکيم
 ته نقصان ڇو سهون ۽ هنديون وٺي ڇونه وياج وڌايون؟ لکيائين ته اهي
 جوڪاٽا ڪم ڪين ڪيا. هڪڙي ڏينهن ديوان تهلرام، پيپلس بئنڪ
 جي مئنيجر لکيو ته جي اوهين غريبي بئنڪ جا پئسا اسان وٽ رکندا
 ته ۶ فيصد وياج ڏبو. ديوان لکو ائين ڪريو، پئسا پيپلس بئنڪ ۾
 رکو ۽ جيڪو وياج ٻه ٽڪا وڌيڪ اچي سو ڪم هلائڻ جي خرچ ۾
 لايو. مون جواب ڏنو ته آءُ ديوان تهلرام جو واقف آهيان پر مونکي
 بئنڪ تي ڀروسو ڪونهي، جي بئنڪ ٽٽي پئي ته پئسا ڀرڻا پوندا.
 لکيائين ته جيڪا تنهنجي مرضي. ديوان جو پنهنجن ماڻهن تي ڀورو
 ويساهه رهندو هو ۽ انهن کي پائرن ۽ دوستن وانگر هلائيندو هو. خير،
 هيءُ بئنڪ به ۱۹۱۱ع تائين هلائي ويئي. پوءِ پاڻيهي سميتي ڇڏيائين.

غريب ڪنڀائن لاءِ شاديءَ ۾ سهائتا

آرٿڪ سهائتا جون جيڪي سنسٽائون ديوان ڏيارام هلايون، تن مان هڪڙي هئي غريب ڪنڀائن لاءِ شاديءَ ۾ سهائتا ڪرڻ جي تجويز. درمادا ترست جي فقره ۾ لکيل آهي ته پٽدائش جي بچت مان ترستي، هر سال وانگر ڇهه سؤ رپيا ساليانو منهنجي پگهار مان ٺاهيل، غريب ڪنڀائن جي شادي فند ۾ ڏئي. اهو فند هاڻي منهنجي مٿر ديوان تاراچند شوقيرام آڏواڻيءَ جي حوالي آهي. سندس چالاڻي بعد ترستيءَ جي حوالي رهي. فند پوسٽل سيونگ بئنڪ حيدرآباد جي ۾ رکيل آهي ۽ ڪم گيت ٿيندڙ آهي، تنهن ڪري جيڪا رقم مٿين بئنڪ ۾ رهي، سا ئي رقم مٿين فند جي سمجهڻ گهرجي ۽ ديوان تاراچند جي پوين کي ڪابه تڪليف ڏيڻ نه گهرجي. گيت اپڪار لاءِ ترستي ڌار داخلائون رکي سگهي ٿو. ديوان ڏيارام ڪيترو ڪم وڌائڻ جي سهائتا جو به، ڪنڀائن جي شاديءَ ۾ سهائتا جي ڪم وانگر، گيت هلائيندو هو. شڪارپور ۾ سندس اهڙو ڪم وڌائڻ جي سهائتا جو هلندڙ هو. سندس دل نه ٿيندي هئي ته پراپڪار جي ڪمن ۾ سندس نالو ٿئي، تنهنڪري ٻين جي معرفت اهو هلائيندو هو. پنهنجي حساب جي ڪتابن ۾ به فقط منيد ۾ صفحا لکي، پوءِ خيرات الف، خيرات ب، نالا رکي پئسا داخل ڪندو هو، جيئن ڪتابن پڙهڻ مان به پتو نه لڳي ته ڪنهن کي دان مليو. پنهنجو نالو لڪائي، چڱائي ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو. اهو سندس تمام وڏو گڻ هو. جيڪو دان سندس سڄو هٿ ڏيندو هو، تنهنجي خبر ڪبي هٿ کي به ڪانه ڏيندو هو.

ڀڳت روپچند جي معرفت ڌرمائو ڪم

ڀڳت روپچند جهامراءِ شهدادپوري، هڪڙو مشهور گرهستي ڀڳت ٿي گذريو آهي. هو سادو نولراءِ ۽ سادو هيرانند جي سنگ ۾ آيو ۽ انهن سادن جا گڻ گرهڻ ڪري پاڻ به سڄو سادو ۽ ڀڳت ٿي پيو.

ڀڳت روڀچند، ڪراچيءَ ۾ ٿراموي ڪمپنيءَ ۾ نوڪري ڪندو هو پر ۱۲ ورهين جي نوڪريءَ بعد هن جو خيال ٿيو ته نوڪري ڇڏي پنهنجو سمورو وقت هريءَ جي ڀڄڻ ڪرڻ ۽ ماڻهن جي شيوا ۾ گذاريان. انهيءَ ڪري هن سنه ۱۹۰۰ع ۾ نوڪري ڇڏي ڏني. اها خبر جڏهن ديوان ڏيارام کي پئي تڏهن هن صاحب ڀڳت روڀچند کي چوائي موڪليو ته منهنجي مرضي آهي ته توهين منهنجي پاران غريبن جي شيوا ڪريو ۽ انهيءَ ڪم لاءِ مان توهان کي ڪجهه اجورو پڻ ڏيندس. اهو نياپو جڏهن ڀڳت روڀچند کي پهتو تڏهن هن چوائي موڪليو ته مون نوڪري هريءَ جي ڀڳتي ڪرڻ لاءِ ڇڏي آهي، پر جئن ته غريبن ۽ دڪن جي شيوا به هريءَ جي شيوا ئي آهي، تنهن ڪري توهان جي آگيا موجب مان غريبن جي شيوا ڪرڻ لاءِ تيار آهيان؛ پر انهيءَ ڪم لاءِ مان اجورو ڪجهه به ڪين وٺندس، نشڪام شيوا ڪندو رهندس. پڪيءَ طرح معلوم ٿيو آهي ته ديوان ڏيارام اٽڪل هڪ سؤ رپيا ماهوار ڀڳت روڀچند کي موڪليندو رهندو هو، جنهن مان هو غريبن جي کاڌي پيئي ۽ دوا درمل جي شيوا ڪندو رهندو هو. جيڪي وڏاڻون هونديون هيون، تن کي ماهوار پگهار ٻڌي ڏيندو هو، ڪنهن غريب جي جاءِ خراب ٿي پوندي هئي ته ان کي مرمت ڪرائي ڏيندو هو. غريب ڪنڀارن جي شاديءَ ۾ مدد ڏيندو هو.

ڀڳت روڀچند جو ديهانت ڊسمبر ۱۹۱۴ع ۾ ٿيو. اهو سمورو وقت يعني اٽڪل چوڏهن ورهيه ديوان ڏيارام اٽڪل سؤ رپيا ماهوار ڀڳت روڀچند کي ڏيندو رهندو هو. اهڙيءَ طرح پاڻي مولچند عاج واري ۽ پاڻي ڪلاچند جي معرفت به ديوان ڏيارام جا ڪيترائي پراڻڪار جا ڪم هلندا رهندا هئا.

خوشيءَ ۽ وندر جون سنسٽائون

ديوان ڏيارام جو هردو ۽ هٿ نه فقط صحت ۽ سڪيا جي مٿين سنسٽائن اسٽاپن ڪرڻ ۾، يا فقط آرٽڪ انٽي ۽ سهائتا جي سنسٽائن ۾ هو، پر خوشيءَ جي هڪ سنسٽا ڪولڻ ۾ به هن خاص بهرو ورتو. انهيءَ سنسٽا جو نالو هو ”سند ڪاليج اميجوئر ڊراماٽڪ ڪلب“. انهيءَ جو احوال ديوان ڪنول سنگھ وٽان هن طرح مليو آهي؛

پروفيسر پادشاه جو خيال هو ته ڪاليج کي هاسٽل کپي ۽ ان لاءِ پئسو ماڻهن وٽان ملڻ ۾ ڏلائي ٿي ٿئي. ڪيترن هڪ مهيني جي پگهار ڏيڻ جو انجام ڪيو، پر پئسا ڏنائون ئي ڪين ٿي. تنهن تي حيدرآباد مشن اسڪول جي هيڊ ماستر رابرٽ لسٽن گارڊن صاحب چيو ته جي اوهانکي چئو ته تو ملي ته اوهان کڻي نائڪ ڪريو، جنهن مان ڪيترا پئسا ملي پوندو. پروفيسر پادشاه چيو ته مان نائڪن جي برخلاف آهيان. پر جي ڪرڻا اٿو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ نائڪ ڪريو، پر فقط اهڙا جي ديوان ڏيارام ۽ ديوان ڪوڙو مل پسند ڪن. تنهن تي سند ڪاليج ڊراماٽڪ ڪلب ٺهي جنهنجو پريزيڊنٽ ٿيو پروفيسر پادشاه ۽ صلاحڪار ڪائونسلر ٿيو ديوان ڏيارام. انهيءَ ريت سنڌي ڊراما (نائڪن) جو پايو پيو. ٻنهي جي صلاح ٿي ته نائڪن ۾ هر رڳ نه هجن، ڀل زباني وڌيڪ هجي، جيئن جيوت ۾ سياويڪ طرح زباني ڪتب ايندي آهي.

مرزا قليچ بيگ ۽ ديوان ليلا رام به هن ڪم ۾ شامل ٿيا. انهن سنڌيءَ ۾ نائڪن ٺاهڻ جي ڪوشش ڪئي. ديوان ڏيارام انهيءَ ۾ گهڻو چاهه وٺندو هو. نائڪ ۾ جيڪي خاميون ڏسڻ ۾ اينديون هيس سي نوٽ ڪندو هو ۽ آخر ۾ دستخط وٽس موڪليندا هئا سي سڌاري موڪليندو هو. هو چوڪون ڪڍي شت ڪري ڏيندو هو، تنهن کانپوءِ اهو ڪيل ڪرڻ ۾ ايندو هو. ديوان ڏيارام هرڪو ڪم تمام چاهه ۽

اتساه سان ڪندو هو، سو هن ڪم ۾ خوب بهرو ورتائين. مستر ڪنولسنگھ جو چوڻ آهي ته جيڪو به ديوان ڏيارام سان لاڳاپي ۾ ايندو هو، تنهن تي سندس اعليٰ دماغ، سادگي قرب ۽ ڌرمي ڀاو جو تمام گهڻو اثر ٿيندو هو. انهيءَ ڊراماٽڪ ڪلب، ڪيل ڪري ڏھ هزار رپيا ڪاليج جي هاسٽل ۾، پادشاهه هال ٺهرائڻ لاءِ ڏنا.

راجنيتڪ ۽ پنگتي سنسٿائون

سرڪاري نوڪريءَ ۾ هئڻ ڪري ۽ گيان يگيه ڏانهن خاص طرح من جي لاڙي هئڻ ڪري، ديوان ڏيارام راجنيتڪ سنسٿائون ٺاهڻ يا هلائڻ ۾ ڪو تمام گهڻو يا خاص بهرو ڪونه ورتو، پر ته به سائي سالي ملڪ جي راجنيتڪ بهتريءَ ڏانهن سندس ايترو ته خيال هو جو هن سنڌ سيا جي هلائڻ ۾ خاص جفاڪشي ڪئي. انهيءَ سيا بابت ديوان ڏيارام، ساڌو هيرانند جي جيون چرتر ۾ ذڪر ڪيو آهي. لارڊ رپن جي حڪومت، تعليم يافتن جي دٻن ۾ سڌارن لاءِ جوش پيدا ڪيو ۽ خوش نصيبان انهن ڏينهن ۾ سنڌ جو ڪمشنر صاحب مسٽر ارسڪن تمام انصاف پسند ۽ دورانديش حاڪم هو، جو عام راءِ ۽ ملڪ جي ودوانن جي آواز ۽ نڪتہ چينيءَ تي غصي ڪونه ٿيندو هو، پر ان تي جوڳو ڌيان ڏيندو هو. هن سنڌ سيا کي بيوفا راجنيتڪ منڊلي ڪري ڪين ڄاتو، پر سمجهندو هو ته هيءَ چڱن ودوان ماڻهن جي منڊلي آهي، جن جي درخواستن ۽ ليڪن تي ڌيان ڏيڻ گهرجي. انهن ڏينهن ۾ سيا جو روح روان هو ديوان ڏيارام چيئمنل صاحب، جنهن جهڙو هوشيار وڪيل ۽ ملڪي مدبر ڪو ورلو ٿيندو. انهن ڏينهن ۾ تعليم کاتي جي هڪڙي اخبار هئي جنهنجو نالو هو سنڌ سڌار؛ انهيءَ اخبار ۾ ڪين ڪوٽ هئي، تنهنڪري اها هنن سنڌ سيا کي ڏني، انهيءَ شرط تي ته تعليم کاتي وٽان جيڪي خبرون ڪين موڪليون وينديون سي ظاهر

ڪندا رهندا. انهيءَ اخبار جو پهريون سميالڪ ٿيو ساڌو هيرانند. انهيءَ اخبار جي ڪم هلائڻ ۾ ديوان ڌيارام پنهنجي دل جي دوست کي تمام گهڻي مدد ڪندو هو. چئبو ته گويا اوائل ۾ ديوان ڌيارام، سنڌ سڀا جي راجنيتڪ سنسٽا ۽ سندن اخبار سنڌ سڌار جي هلائڻ ۾ خاص بهرو ورتو. اخبار ۾ ميونسپل معاملات کي سڌارڻ لاءِ خاص ليڪ پوندا هئا ۽ ملڪي فائدي جي هر هڪ سوال تي سڀئي ودوان سنگتي گڏجي ويچار ڪندا هئا. انهن ڏينهن ۾ هندو، مسلمان ۽ پارسي، راجنيتي ڪم گڏجي ڪندا هئا. پر پوءِ جلد مت پيد ڪري اچي مسٽر حسن علي ۽ هندن جو پاڻ ۾ نفاق ٿيو ۽ مسٽر حسن علي وڃي مسلم انجمن ڪڍي. جنهن مدرسو قائم ڪيو. آخر ديوان ڌيارام نيٺ به هندو عامل هو ۽ راجنيتي مغز به هوس. انهيءَ مغز جو پتو سرڪار جي پاران جاگيردارن جي تواريخ ٺاهڻ ۾ جو هن تحسين جوڳو ڪم ڪيو تنهن مان پوي ٿو. آخر تائين سندس دينڪ وهيءَ ۾ هندو مسلم ناسازي ۽ گانڌي هلچل بابت ويچار ظاهر آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو ته سندس راجنيتڪ درشتي تيز هئي. پوليس کاتي جي جاچ جي ڪم ۾ خوب ستنترتا، سچ ۽ سڌاري لاءِ ديوان پيار ڏيکاريو. راجنيتڪ اصولن ۾ سندس دل جو اصول هو ڀارت ماتا جي هندو، مسلمانن ۽ دنيا جي انسان ذات ۾ ڀراتري پاءُ پيدا ڪرڻ. هن جي صحبت ۽ محبت سڀني قومن سان هئي. سندس ڪتابن ۾ فارسي ۽ سنسڪرت ۽ هندي ٻولي، ٻنهي مان اعليٰ انسانن جا سڀئي کان سٺا تجربا ۽ گفتا درج ٿيل آهن. باقي پننگتي ڪانفرنس ۾ هو استرلين ڏانهن جيڪي اتيا چار ٿين ٿا سي دلسوز طرح تي بيان ڪندو هو.

استري جاتيءَ سان ست اتياچار، جنهن جو بيان اڳي ڪري آيا آهيون، ڏيتي لپيتي ۾ سڌارو ڪرڻ، جيئري تي جيئري شادي کي روڪڻ ۽ استرلين ۾ وديا جي وڌائڻ لاءِ هن خاص سڀا جاري ڪئي.

جنهنجو نالو پننگتي سڌار سڀا Social Reform Association رڪيائين. انهيءَ سوشل رفارم ائسوسيئيشن جي ۱۹۲۶ع- ۱۹۲۸ع جي رپورٽ ۾ لکيل آهي ته جڏهن سڀا ۱۸۸۸ع ۾ برپا ٿي ويئي تڏهن اصل مرادون هيون ته :

۱. نارين ۾ وديا ڦهلائجي.
۲. جيڪي پننگتي يا ڌرمي يا ٻيون اهڙيون خرابيون هجن سي نندجن.
- (الف) پيرسنن جي ننڍين ڪنڀائن سان وواھ خلاف ورڌ تحرڪ ڪجي.

(ب) جيئري تي جيئريءَ جي شاديءَ جي رسم بند ڪجي. اهي مرادون هاڻي گهڻي قدر پوريون پيون ٿين.

۱. ناري وديا لاءِ ڪيترا اسڪول سڄي شهر ۾ برپا ٿيل آهن.

پاڙي پاڙي ۾ اسڪول ڏسڻ ۾ ٿا اچن. جتي ڪنهن هنڌ اسڪول موجود نه آهي اُتي بانيڪارن پاڙي جي چوڪرين اٿڻ ۽ ڇڏڻ لاءِ گاڏين جو بندوبست رکيو آهي، هندو فارم ائسوسيئيشن جا خود ۷ اسڪول آهن. جن جو ذڪر اسان اڳتي ڪيو آهي. تنهن کانسواءِ وومينس ڪاليج پڻ هلائين.

۲. پننگتي ۽ ڌرمي ڪرسمن ۾ به گهڻي بهتري آهي.

الف: ننڍي هوندي جي شاديءَ جي رسم اڳي کان گهڻو گهٽ آهي؛ خاص عامل قوم ۾، جنهن ۾ پاڻ وڏو ڪنڀائون آهن. (ڪيترن ماڻهن کي انهن جي اڪلائڻ جي پاڻ انتظار آهي).

ب: ڏيتي لپتيءَ جي باري ۾ سياڻون برپا ٿيل آهن، جي ڏيتي لپتيءَ جي ڌرت کي هڪالي ڪيڏ جي ڪوشش پيون ڪن، جنهنڪري ائسوسيئيشن پنهنجو گهڻو ڌيان ڌرمي ۽ تعليمي ڪم تي محدود ڪيو آهي.

ڌرمي سنڌائون

ديوان ڌيارام ۾ ڌرمي پاءُ تمام پربل هو ۽ اهو هن پنهنجي پتا مان ئي پرايو. صبح سانجهي ۽ پرارٿنا، پاٺ ۽ ڌارمڪ ۽ آتمڪ انٽيءَ نت نيم هو. شڪارپور ۾ گيتا جو 282728 جو ويچار ڪرڻ ڪلاس ديوان هلائيندو هو، جنهن ۾ وڪيل ۽ وڏا ماڻهو شامل ٿيندا هئا. ڏانهن سندس ڪيترو نه لاڙو هو، سو سندس سڪمنيءَ جي سار، جپ صاحب، گيتا جي ٽيڪا راج يوگ جي پستڪ ۽ سندس انگريزي دينڪ وهين مان ظاهر آهي. سندس ”من لاءِ چابڪ“ مان خبر پوي ٿي ته هن راج رشيءَ، آتمڪ انٽيءَ ۽ انتر جوت جاڳائڻ ۾ ڪيتري نه ڳنڀير ڪوشش ڪئي. اها رهڻي ۽ اهي پستڪ به چٽڪ حياتيءَ ۾ ۽ هاڻي ڌارمڪ سنڌا روپ آهن. پر خاص ڌارمڪ سنڌائون جي هن مهارش جاري ڪيون تن مان پهرين هئي سنسڪرت پائشالا، ٻي ساڌو آشرم ۽ ٽين شانتی آشرم.

گڊومل سنسڪرت پائشالا

هيءَ سنڌا اصل ديوان صاحب جي پيءُ منشي گڊومل جي شروع ڪيل هئي. سنه ۱۸۷۰ع ڌاري منشي گڊومل کي ويراڳ ورتي اپڻ ٿي هو هر دوار تيرڻ تي ويو ۽ اتي ڪيدار ناٺ نالي پنڊت وٽ وڃي ۸ سال اڀياس ڪيائين. اتان موٽڻ بعد منشي گڊومل دنيا جو ڪم ڪار پنهنجن صالح پٽن، ديوان مينارام ۽ ديوان چئنراءِ جي هٿن ۾ ڇڏي، پنهنجا سمورا ڏينهن پڙهڻ ۽ پاڙهڻ ۾ گذاريا. ڏٺائين ته انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد شهر ۾ هڪڙو به سنسڪرت جو ودودن برهمڻ ڪونه هو. تنهنڪري برهمڻن کي سنسڪرت پڙهائڻ جو ڪم هٿ ۾ کنيائين. جيڪي برهمڻ وٽس پڙهڻ ايندا هئا انهن کي کاڌو ڪپڙو به ڏيندو

رهيو، کاڌي ڪپڙي جون چنيون پنهنجي پٽ ديوان مينارام کي لکندو هو ۽ هو اهي سڀئي برچشم ڪندو هو. پڇاڙيءَ جي وقت پنهنجي پٽن کي چئي ويو ته اهو سنسڪرت وديا جو ڪم اوهين هلائيندا اچجو. اها منهنجي آرڌا اتو. پنهنجي حياتيءَ ۾ منشي گدومل اهو ڪم پاڻ اوطاق ۾ هلائيندو هو پوءِ اهو ڪم مڪي گهٽيءَ ۾ رکيو ويو ۽ ديوان گدومل جي سيڪارييلن مان سرپشت برهمڻ چونڊي اهو ڪم جاري رکيو ويو. پوءِ ديوان ڏيارام انهيءَ پائشالا لاءِ ميونسپالٽيءَ کان پٽ ورتو ۽ سنه ۱۹۰۰ع ۾ انهيءَ پائشالا جي هاڻوڪي عمارت ليڊي ڊفرن اسپتال جي سامهون جوڙائي ويئي، جتي اڃا چالو آهي. انهيءَ سنسڪرت پائشالا ۾ ڏسڻ وقت ۱۰۰ کن وديارتي هئا ۽ انهيءَ ڪم جا ٽي وياڳ هئا؛ هڪڙو چوڪرن جو وياڳ، ٻيو ڪنيا جو وياڳ ۽ ٽيون راتري شالا.

پهريون وياڳ: وديارتي ڪلڪته جي سنسڪرت پريوشڪا ويا. ڪرڻ ۽ ساهتيه ۽ مڌيما وياڪرڻ ۽ ساهتيه لاءِ تيار ڪيا وڃن ٿا. هيل تائين ڪيترائي وديارتي اهو امتحان ڏيئي آيا آهن. جيئن ته ۱۹۳۲ع ۾ ۹ وديارتي موڪليا ويا، جن مان ۸ پاس ٿيا؛ ۷ فرست ڪلاس ۾ ۽ هڪ سيڪنڊ ڪلاس ۾. انهيءَ سنسڪرت پائشالا تي ساليانو خرچ اٽڪل ۴۵۰۰ رپيا ٿيندو رهندو آهي. انهيءَ پائشالا ۾ ڌارمڪ ۽ ٻين سنسڪرت گرنٿن جي هڪ تمام سٺي لئبرري آهي ۽ چيو وڃي ٿو ته بمبئي کاتي ۾ جيڪي سنسڪرت پستڪاليه آهن، تن مان هڪ سٺو پستڪاليه هيءُ به آهي.

هيءُ پائشالا ڏسڻ سان تمام آند آيو. پنڊت ڪاشينات جن ويٺي ڪن اڌياپڪن کي پڙهايو. پائشالا ۾ ڪل ۱۸ اڌياپڪ ۽ اڌياپڪائون هيون. لڪاس ۾ سڀئي اڳئين نموني پٽ تي ويهن ۽ ننڍيون چوٽڪيون لکڻ لاءِ اڳيان رکن. ههڙين سنسڪرت ۽ هندي پائشالائن، پستڪالين،

واچناليڻ، ڌارمڪ گائڻ آلين ۽ سنگيت آشرمن جو هنڌ هنڌ ضرور آهي، خاص طرح وڏن شهرن ۾. ڪٿيا پائشالا ڏسي دل خوش ٿي. ڪنيا پائشالا جدا هيٺ رکيل آهي. ڪنيائون هندي، سنسڪرت ۽ انگريزي سڪي رهيون هيون.

حيدرآباد شهر ۾ علم گهڻو آهي. ڪي ڪنيائون جيڪڏهن هندي ۽ سنسڪرت ۾ ودوان ٿيون ته تمام چڱي ڳالهه ٿيندي. رات جو گائڻاليه به جاري رهندو هو، جتي وشنو ڊگمبر جو شش مستر جوشي واديه گائڻ وديا سيڪاريندو هو. هاڻي باجي بدران ستار وغيره سيڪاريندا آهن. هيٺ هندي ۽ سنسڪرت واچناليه آهي، جتي سنيون سنيون اخبارون رکيل آهن. مطلب ته تمام تحسين جوڳو ڪم ٿي رهيو آهي. هڪ هڪ شهر ۾ ڪي وديا جون سنسٿائون اهڙيون ضرور هئڻ گهرجن، جي هندي ۽ سنسڪرت وديا جي شاخ به هري پري رکن ۽ ڪجهه نرالي قسم جي وديا پرائڻ جو وجهه ماڻهن کي ڏيئي سگهن.

سادو آشرم ڦليلي

ڦليلي جي ڪناري تي هڪڙو سندر آستان ايڪانت ۾ رهڻ ۽ اڀياس ڪرڻ لاءِ ٺاهيو ويو آهي. اتي جيڪي به ودوان سادو اچي رهن تن جي کاڌي پيتي جو بندوبست به آهي ۽ سنسڪرت پائشالا جي پستڪاليه مان ڪتاب پڙهڻ لاءِ به انهن کي ملي سگهن ٿا. جيئن ته سادن جي رهائڻ ۽ انهن جي ڪارائڻ پيئارڻ جو ڪم پائي ڪوٽومل خوبچند خاص طرح پنهنجي باغ ۾ ڪندو رهندو هو، تنهنڪري هيءُ آشرم به سندس صلاح مصلحت سان هلايو ويندو هو ۽ انهيءَ آشرم هلائڻ تي ۶۰۰ رپيا ورهيه جو خرچ مقرر ڪيل آهي. ديوان ڏيارام

صاحب کي ايڪانت ۾ ويهي اڀياس ڪرڻ گهڻو وڻندو هو. ڌرمي پستڪن جو ايڪانت ۾ اڀياس ڪرڻ ۽ ٻين کي اندر جي شانتي پراپت ڪرائڻ، اهو ڪم کيس تمام اتم لڳندو هو. هيءَ سنسٽا به اها ڳالهه ڏيکاري رهي آهي. ان ئي ساڳئي آدرش، پڙهڻ پڙهائڻ، ايڪانت ۾ اڀياس ڪرڻ، اندر جو آرام پائڻ ۽ انهيءَ شانتيءَ جي خزاني کي ورهائي ڏيڻ لاءِ، هن نئين سنسٽا، جا کولي، سا هئي شانتي آشرم جي.

شانتي آشرم لائبرري- ديوان ڏيارام صاحب جو، ڌارمڪ ڀاو جي ضرورت ۽ ايشور استنيءَ جو اڀيوڳتا ۾ تمام گهڻو وشواس هو. سيوا سڏن جي استرين کي شيوا ۾ دريڊ ڪرڻ لاءِ هن جيڪي به پستڪ انگريزيءَ ۾ لکيا آهن، تن مان ۽ سندس سڀني ڌارمڪ گرنتن مان اهو معلوم ٿو ٿئي ته ديوان صاحب ڌرم کي هڪ دل جي حالت آتماجي اوستا ڪري مڃيندو هو ۽ وشواس هئس ته سڀئي ڌرم انهيءَ حالت پيدا ڪرڻ ۾ مدد ٿا ڪن، تنهنڪري سڀني ڌرمن جا پاڪ پستڪ ۽ گز ويهي سانت ۽ ايڪانت ۾ پڙهجن ته ڌارمڪ گهرج ڪجهه قدر پوري ٿيندي. ان ڪري سندس خيال ٿي ٿيو ته هنڌ هنڌ اهڙا شانتي آشرم کولن، جتي شانت ۽ ايڪانت ۾ ماڻهو ڌارمڪ گز ۽ ڌارمي نيتائن جا جيون چتر اچي پڙهن ۽ انهن تي ويچار ڪن. انهيءَ ويچار کي پوري ڪرڻ لاءِ جيئن ذڪر ڪيو اٿئون، ۱۹۲۵ع ديوان صاحب ڊاڪٽر هرنامداس کي لکيو ته امرتسر ۾ شانتي آشرم لائبرري قائم ڪري. مٿين بيانن مان معلوم ٿيندو ته ديوان ڏيارام صاحب هر ڪنهن قسم جي انساني گهرجن کي پوري ڪرڻ لاءِ دائمي ۽ نيمن موجب ۽ هلندڙ سنسٽائن استاپن ڪرڻ ۾ هر طرح ڪوشش ڪئي. قادر جي قدرت جي ويچار سان ۽ ايشور جي اپاسنا سان، خالق جي خدمت جو هڪ سچو

رستو خلق جي خدمت تي سمجهيائين ۽ مالڪ سان ملڻ جو هڪ اعليٰ رستو، ملڪ جي خدمت تي سمجهيائين. هن جي حياتيءَ جو متو هو Be not weary of well-doing ڇڳڻ ڪمن ڪرڻ کان ڪين ورج؛ آخر تائين گيان يگيه ۽ ايشور اپاسنا ۽ منشي شيوا ۾ لڳو رهيو. سڀني انسانن ۾ پراتري پاءُ پڻا ڪرڻ جي به سندس اندر ۾ اهڙي زبردست خواهش هئي جهڙي سندن دڪ دور ڪرڻ جي. هو سمجهندو هو ته اندروني طرح انسان هڪ آهن، جيتوڻيڪ پٺن ۾ کڻي جدا جدا هجن. سمجهندو هو ته حياتي هڪ امانت آهي جا ماڻهن جي خدمت ۾ صرف ڪرڻ گهرجي. درحقيقت هو انهن ساڀرسن مان هڪڙو هو جن لاءِ ساميءَ پنهنجن سلوڪن ۾ چيو آهي؛

ڪيڏي وڌائي ڪريان سا پرسن جي،
 سر درسي، سيتل سڌا، سڀ جا سڪڌائي.
 ممتاميل اندر ۾ رڪن نه رائي،
 سامي سڌائين ڪن آپڪار آچاهه تي.

ڏيارام جا خط

ديوان ڏيارام جي هڪڙي سٺي عادت اها هوندي هئي ته هو خطن جا جواب ترت ڏيندو هو، سندس لکپڙهه گهڻن ماڻهن سان هوندي هئي. سندس خطن ۾ ڪٿي ڪٿي تمام سٺا ويچار لکيل آهن. سندس خطن مان چونڊيل خط ڀنگ بلڊر ماهوار انگريزي اخبار ۾ به ڇاپيا ويا هئا. جڏهن سڀ ڇپجي رهندا تڏهن انهن جو جي جدا ڳڻڪو ٿيندو ته تمام ڪمائڻو ٿيندو.

سندس پٽ ديوان ڪيولرام ۽ سندس نائيءَ ديوان ناڪرداس جي مهربانيءَ سان سندس خطن جا ڪيترائي فائيل مونکي ڏسڻ لاءِ مليا. خاص طرح جيڪي خط هن پنهنجي پٽ ڏانهن وقت به وقت پئي لکيا ۽ جيڪي خط ڊاڪٽر هرنامداس ڏانهن لکندو هو. ديوان بهادر مرليڏر سان به جيڪا لکپڙهه هلندي هئس تنهن مان ڪي چونڊيل خط ديوان بهادر مونکي مهرباني ڪري ڏنا آهن. انهن سڀني مان به هن مهاڀر جي اوج رهڻي ۽ اوج آدرشن جي گهڻي قدر خبر اسان کي پئجي سگهي ٿي.

پنهنجي پٽ ڏانهن جيڪي خط لکندو رهيو، تن ۾ ڪيتري قدر کيس تندرستي، من درستي، دل درستي، ڪار درستيءَ لاءِ ويچار ڏيندو رهيو آهي، جيئن ته هڪ خط ۾ لکيل آهي ”تندرستيءَ جي خبرداري ڪر، ڏند صاف رکندو ڪر، عادتون وقتائتي رهڻيءَ ۽ صفائيءَ جون ٺاه، چڱا پنڌ ۽ چڱا ڪم ڪندو ڪر، صبح سانجهيءَ پراڻا ڪندو رهڃ، ايشور جو ڀالڪ ٿيءَ. وري ٻين خطن ۾ جدا جدا ماڻهن جي ساراھ لکيل آهي ته ڪنهن تي ڪيترو وشواس ڪر. جيئن ته ڀائي

مولچند واسطي لکيل آهي ته هيءُ سچو سنت اٿئي؛ ديوان تاراچند لاءِ
 ته، منجهس شيوا جو ڀاءُ آهي، ۽ انهن جي صلاح تي هلندو ڪر. جڏهن
 ديوان ڏيارام ڪجهه وقت خط لکڻ گهٽايا، تڏهن به ڪمن هلائڻ لاءِ
 ديوان ڪيولرام ۽ ديوان تاراچند ڏانهن لکندو رهندو هو. هڪڙي خط
 ۾ لکيو اٿس ته منهنجي صلاح سڀني کي اها آهي ته پنهنجي وقت جو
 سٺي کان سٺو آپيڳ ڪريو. پنهنجو وقت پرارٿنا ۽ چڱن ڪمن ۾
 گذاريو. وري ٻئي خط ۾ لکيو اٿس ته سنڌيا سڪ. هڪڙو خط
 ۱۷-سيپٽمبر ۱۹۱۵ع جو ڊگهو صلاحن جو پنهنجي پٽ ڏانهن لکيو
 اٿس. سڀ کان سٺي جنم جي سوکڙي اٿئي هيءُ منهنجي صلاح ۽
 سڪيا. انهيءَ خط ۾ کيس لکيو اٿس ته منهنجا پٽ، پرميشور جو
 پهلوڻ ٿي. ٻيو لکيو اٿس ته اڄ رات مون ويچار ٿي ڪيو ڪرم،
 جو. ڪرم اسان ڄاڻن قسمن جا آهن؛ هڪڙا سنجت يعني ڪنا ٿيل-
 ٻيا پرارٿڻ يعني پڪل ڪرم، جن جو ڦل هن جنم ۾ پوڳڻو آهي، تيان
 ڪريئمان يعني جيڪي نوان ڪرم هاڻي ڄاڻي ٻجهي پيا ڪريون.
 پرارٿڻ ۽ پڪل ڪرم به ٽن درجن جا آهن؛ هڪڙا تيور يعني تمام تڪا
 پرارٿڻ ڪرم جن کان ڇڏي نه سگهون. ٻيا مڌيم ۽ تيان ڪنشٽ يعني
 هلڪا. مڌيم ۽ ڪنشٽ کي اسان ٿاري سگهون ٿا، پر تيور پرارٿڻ
 ڪرم جو ڦل ٿاري ٿا سگهون. انهن سان ٻرن ڪرم جو ڦل منش
 کي ضرورت پوڳڻو پوندو. پر سنتن جو چوڻ آهي ته ست گرشيوا، ست
 سنگ، حاضران حضور کي اندر ٻاهر حاضر ڄاڻڻ، جيوت ۽ ملڪيت کي
 امانت سمجهڻ ۽ پاڻ کي پوتر ڪرڻ سان آدمي پنهنجي ڪرم جو ڦل
 ست ڪري سانت سان ساڳي ٿي پوڳي سگهي ٿو. هر هڪ ماڻهوءَ کي
 جيون مڪتب ٿيڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. هيءُ جيوت آهي جيل،
 ايشور آهي رحمدل جيلر، جيڪڏهن اسان جيئڻ ۽ مرڻ سان نه پيار
 رکون ۽ نه انهن کان پوءِ ڪنهن کي به نه ڌڪاريون ۽ نه ڪنهن سان
 دويش رکون، نه ڪنهن دنياوي وڻي ۽ ڪم سان موه يا اندريون

انوراڳ يا چاه جو ٻنڌن رکون؛ نه ممتا، اهنڪار يا تڪبر ۽ خود غرضي رکون، هر قسم جي اوديا کان آجا ٿيون ته جيون آزاد ٿي سگهون ٿا. آخر ۾ کيس ڏاڏي وانگر ٿيڻ جو اپديش ٿو ڪري ۽ جپ صاحب جي پوئين پوڙيءَ تي ويچار ڪرڻ جو ۽ انهيءَ طرح ۾ ماتما جي پهلوان ٿيڻ جو ڪهڙو نه اوجو ۽ سندر اپديش! هر هر سندس سمجهاڻي آهي ته ڪيئن پڙهجي، ڪيئن رهجي. ”مل ساد سنڱت، پڇ ڪيولنام“؛ پنهنجي من کي قادر جي قدرت ۽ ايشور جي انوپ مهما سان ڀرپور ڪندو ره. وقت چڱي ڪم لاءِ بچاءِ، گهڻو نه پڙه، ڀر چيده ۽ چونڊيل ڪتاب غور سان پڙه. جيڪي پڙهين تنهن جي تت اکر رک، نئون گيان اڳ ڄاتل گيان سان چڱيءَ ڀرمن ۾ ملائي ڇڏ. وري وري هدايت ڪئي اٿس ته هوميوپٿي نموني سان پنهنجو علاج ڪر ۽ هوميوپٿي طريقي جو ٻين ۾ پرچار ڪر. هر هر هرنام جي مهما خواه. بچن ڪيرتن ۽ ست سنگ جي مهما لاءِ سندس خطن ۾ اشارا آهن؛ گروائي پڙهڻ لاءِ اشارا، پريت سان رهڻ لاءِ اشارا، هر هر ڪا مت قيمت جهڙي روز اندر کي ڏيڻ لاءِ اشارا وغيره. ۱۰- جولاءِ ۱۹۲۴ع جي خط ۾ کيس لکيو اٿس ته جولاءِ ۱۹۲۳ع کان وٺي منهنجي جيئندي جاڳندي ست گرو گرونانڪ ديو، جيڪو تنهنجي ۽ منهنجي سار لهي رهيو آهي، تنهن مون تي ڪرپا ڪئي آهي نه ڌرمي ۽ روحاني ويچار ڪوتا ۾ لکي سگهان. انهيءَ کان وٺي اڳتي ديوان ڏيارام هر روز روحاني ويچار سنڌي ڪوتا ۾ لکي ساندين ڏيو. هاڻي انهن مان ڪي ويچار ”من جا چابڪ ۽ رهاڻ“ جي نالي سان پرتاش ٿيل آهن ۽ ڪي ٻيا ٿين.

انهيءَ پستڪ لاءِ ۲۷ آگسٽ جي خط ۾ ڪيولرام کي لکيو اٿس ته چابڪ کي پرڪاش ڪرڻ جو منهنجو اهو مطلب نه هو ته اوسرن موجب جدا جدا حصن ۾ ورهائجي وڃي، پر منهنجو مطلب هو ته ست گر جي اثر هيٺ جيئن روز روز انترجوت پيدا ٿيندي وڃي، تيئن ظاهر

ڪندو رهان. هر هڪ حصي جي سري جا لفظ اندر جي وڪاس جون منزلون ظاهر ڪن ٿا. اهو مطلب سڌ ڪين ٿي سگهندو جيڪڏهن. چابڪ مان ننڍن لاءِ جدا حصا يا بيت چونڊجن ۽ وڏن لاءِ جدا. پر ٻئي ڪنهن کي آزمائش مان جيڪي بيت ننڍن لاءِ سٺا ڏسڻ ۾ اچن سي بيشڪ چونڊي. ۱۱- آڪٽوبر ۱۹۲۵ع واري خط ۾ پنهنجي جنم بابت ساڳي ڏني اٿس ته ڪهڙي حالت ۾ سندس جنم ٿيو. اهي حالتون پهرئين باب ۾ ڄاڻايون اٿئون. ۳۱- ڊسمبر ۱۹۲۵ع تي پٽ کي لکيو اٿس ته بندو آشرم ۾ ماڻهن کي ست سنگ جو لاپ ڏيڻ جي ڪوشش ڪر. انهيءَ کي هڪڙو ننڍي نموني جو رشي آشرم بڻاءُ. چڱن کان چڱن ماڻهن کي نيند ڏيئي حيدرآباد ۾ ليڪچر ڪرڻ لاءِ گهراءُ. ماڻهن کي سندن ست سنگ جو فائدو پهچاءُ. ۲۳ جولاءِ ۱۹۲۶ع جي خط ۾ کيس لکيو اٿس ته جي بمبئيءَ جي طرف موٽين ته ڪجهه وقت مون وٽ اچي ره. پريميل کي تنهنجي ڏسڻ جي گهڻي سڪ آهي. ائين پيو ڏسڻ ۾ اچي ته ڪنهن اڳلي جنم ۾ هن جو توسان سنڀند هو. هو تنهنجي لاءِ پيو واجهائي. پنهنجي سفر ۾ مهرباني ڪري اهڙن اوچ پرشن ۽ استرڻ جي جاچ ڪندو رهج، جن پنهنجي بدن جون گهرجون گهٽائي ٿوري ۾ ٿوريون ڪيون آهن ۽ تمام گهٽ خرچ تي رهندي به تندرست ۽ طاقتور هجن ۽ ڪم ۾ به ڪوتاهي ڪندڙ نه هجن.

منهنجي دل آهي ته پنهنجو خرچ گهٽائي فقط ٻه ٽي رپيا ماهوار رکان، پر اڃا ائين ڪري نٿو سگهان. اميد ته تون دينڪ وهي رڪندو هوندين. پاڻ کي پل پل ۾ پليندو رهج، من جي مٿان چوڪي نظرداري رکج. اسان مان هرڪو پنهنجي دنيا پاڻ پيو ٺاهي. ديوان ڏيارام جي خطن ۾ اهڙي قسم پربوڌ گهڻا آهن.

ديوان ناڪرداس ڏانهن خط

پنهنجي ڌيءُ ۽ نائيءَ کي جيڪي پربوڌ پريا خط ديوان ڏيارام لکيا هئا تن جو ذڪر به ڀنگ بلڊر ۾ جولاءِ ۱۹۲۸ع کان سيپٽمبر

۱۹۲۸ع وارن پرچن ۾ ٿيل آهي. انهن مان به ديوان ڏيارام جي سکيا ۽ ويچارن جو پتو پوي ٿو. تندرستي بچايو، هوميوپٿي سڪو ته رنج ڪنجهه ۾ پنهنجو علاج پاڻ ڪري سگهو، طبيبن ٿا ته پئو؛ سدا پرارٿنا ڪندا رهو ۽ ايشور جي شيوا سان گڏ انسانن جي ٽهل به ضرور ڪندا رهو. ايشور پنهنجن پيارن کي سويل ٿي سڏ ڪندو آهي، موت وڌيڪ وصال حياتيءَ ڏانهن نيندڙ دروازو آهي وغيره. انهن پربودن سان گڏ ههڙا به خاص پربود هندو مسلم ايڪتا لاءِ ڪم ڪرڻ جا ۽ عاملن جي پنڀتي حالتن سڌارڻ جا خطن ۾ لکي موڪليا اٿس، جن جو ڪجهه وستار سان تات پرچ پڻ ڪمائڻو ٿيندو. سندس ناني ديوان ناڪرداس، چمو ڪاليج ۾ وديارٿي هاسٽل مٿان سپرنٽينڊنٽ هو. هندو مسلم ايڪتا اٿڻ لاءِ کيس ۲ سيپٽمبر ۱۹۲۷ع جي خط ۾ هيٺينءَ طرح صلاحون لکي موڪليائين.

پهريائين ته صبح جو ايشور ڏيان ۽ اپانسا، پوڄا ڪندي پنهنجو پاڻ ايشور جي شيوا ۾ اڀڻ ڪندو ره ۽ سندس رهنمائيءَ لاءِ پرارٿنا ڪندو ره. ائين ڪرڻ سان جيڪو تنهنجي ويجهو ايندو، تنهن تي تنهنجي آهڙيءَ تيجهي چڪر جو اثر پوندو ۽ اهو دل ۾ سمجهندو ته هو مرد خدا جي ڀرسان آيو آهي.

پوءِ ته ڪتر مذهبن ۽ تعصبن ۾ به ايشور جي تصوير ڏسڻ جي ڪوشش ڪندو ره ۽ انهن سان به ٻيائي نه رک. اسلام ۾ خدا لاءِ گهڻي کان گهڻا پيراجيل آهي ته هو رحمان رحيم آهي، تنهنڪري جيڪڏهن ڪنهن مسلمان جي دل ۾ ديا ڪانهي ته ان جي حالت سچ پچ رحم جوڳي آهي، نه ڌڪار جوڳي. ويچارن جو ٽمس ۽ رجس ڪين رولي رهيو آهي ۽ پاڻي پنهجي چوڪن جو نتيجو پوڳي ستوتي پهچندا. انهن ۾ به ساتوڪ حصو آهي، جو ساتوڪ ورتا وڃاڻو آهي. تڏهن ته مان هوميوپٿيءَ جي ايباس تي ايترو زور ڏيندو آهيان، جنهن موجب خبر ٿي پوي ته هر هڪ زهر ۾ به امبرت لڪل آهي، جو ڪم ۾

آئڻ گهرجي. جيئن ايشور شڪتيون، آকাশ، وايو، تيج پاڻي ۽ ڌرتي، پنهنجو فيض هر هڪ کي پهچائين پيون تيئن اسان کي به هر هڪ سان، ڇا هندو ڇا مسلمان اڀيد ڀاو سان ڀلائي ڪرڻ گهرجي.

۳- هاسٽل ۾ رهندڙ هر هڪ هندو مسلمان شاگرد کي جدا جدا ڄاڻڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪر ۽ پوءِ هر هڪ جي گهرج موجب کين ڪهڙا ڪتاب پڙهڻ گهرجن ۽ ڪهڙيون ڪلائون سکڻ گهرجن تن جي صلاح ڏي. هاسٽل ۾ سهڻيون مورتون، شانتيءَ ۽ خوشيءَ پريون هنڌ هنڌ ٽنگائي ڇڏ. سندر پڄن ۽ ڪيرتن ٿيندا رهن. اوچ ڌارمڪ پستڪن جو پستڪاليه هجي ۽ هر هڪ کي همٿاءِ ته پنهنجي جيوٽ لاءِ ڪو اوچي کان اوچو آدرش سامهون رکي.

۴- واري وٽيءَ هڪ ڏينهن هڪ مسلم شاگرد ۽ آئي ڏينهن هندو شاگرد کي پاڻ سان گڏ گهمڻ لاءِ وٺي ويندو ڪر ۽ جي ٿي سگهي ته کيس گهر اچي گڏ ميوو وغيره ڪارائي پاڻ سان هيري ميري ڇڏ. ڀل ته پنهنجا اهڃ آزاد طرح توکي اچي ٻڌائي سگهن. انهن کي ڌيان ڀڄائڻ جي عادت ناهن ۾ همٿاءِ انساني پراڻري ڀاو وڌائڻ جا ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏين. سندن نالا الف بي وار ڪتاب ۾ داخل ڪر ۽ هر هڪ لاءِ سندن گهرج آهر دعا ڪندو ره ۽ دوا جي گهرج هجين ته هوميوپٿيءَ موجب سندن ساهتا ڪرڻ جي ڪوشش ڪر.

۵- مسلمانن تي اثر ڄمائڻ لاءِ قرآن شريف مان واقف ٿيڻ گهرجيئي ۽ انهن جي اوچ سکيا مان انهن کي ڪجهه ڪجهه ٻڌائيندو ره. قليچ بيگ اهڙا سکيا پريا وڃن قرآن شريف مان چونڊي ڪڍيا آهن جي ڪمائتا ٿيندءِ. ساڳيءَ ريت جيڪي گلستان ۾ سعدي چيو آهي سو ويچار ۽ پرچار ڪرڻ جوڳو آهي:

بني آدم اعضائي يک ديگراند

که در آفرينش زيک جوهراند

آدمي سڀيئي هڪ ٻئي جا عضوا آهن، يعني عضون وانگر ٻڍيل

آهن، ڇاڪاڻ ته سندن پيدائش هڪ ئي جوهر مان آهي. بوستان ۾ آکاڻي آهي ته ڪيئن حضرت ابراهيم کي تنبيه ملي جڏهن هن يهودي مهمان جي مهماني ڪرڻ کان انڪار ڪيو، ڇاڪاڻ ته هو مسلمانن وانگر کائڻ کان اڳ خدا جي شڪر گذاري ڪرڻ تي هريل نه هو. تيئن ئي مثنويءَ ۾ چيل آهي ته خدا، موسيٰ کي چنيو، ڇاڪاڻ ته هن هڪڙي پڪرار کي ڪافر سمجهيو، ڇو جو هن ايشور جي پوڄا پنهنجي دهقاني نموني تي ڪئي. صوفي مٽي ۾ ته ايڪتا ئي جا اصول ڀريل آهن ۽ اهي تمام ڪمائتا آهن. ڪيترائي انسان ايڪتا ۽ پراتري ڀاو ڀرپور آهن. اهڙن کي شاگردن اڳيان وٺي اچڻ گهرجي. سندن درشن مان ئي ماڻهوءَ جي دل سڌرندي.

٦- آئرلنڊ ۾ به پراڻيسنت ۽ ڪئٿولڪ هئا.

پارنيل جي حياتي پڙهي ڏسو ته ڪيئن هن انهن جا مذهبي تڪرار دور ڪرڻ ۽ انهن ۾ ايڪتا آڻڻ جي ڪوشش ڪئي. گرونانڪ صاحب پڻ اسلامي اصولن جو روحاني نت سمجهايو آهي. هندن کي سمجهايو ته سندن گيتا ۽ آڀڻشدن موجب هنن کي هر هڪ انسان ۾ ايشور ۽ حق موجود ڏسڻو آهي. مسلمانن ۾ به ساڳيو رام ۽ رحيم رمي رهيو آهي؛ انهن ۾ به ايشور پسن. تنهنڪري هندو مسلمان هڪ ٻئي سان ڏيرج ۽ ڪمياڪن ۽ صبر ڪن ۽ ڪوبه ساڙ نه ساندين. وير وٺڻ کان ڪميا صدارت بهتر آهي، بهادري ۽ ويرتا به انهيءَ ۾ آهي ته هڪ ٻئي کي معاف ڪجي ۽ ماڻهپو ڏيکارجي.

عاملن لاءِ ديوان ڏيارام لکيو آهي ته جڏهن ڪنهن به پنڀگت جا ماڻهو سوارت ۾ اچي فقط پنهنجو ئي خيال ٿا ڪن ۽ عام خير جو خيال ڇڏي ٿا ڏين تڏهن پنهنجي پنڀگت جي سونهن سڄي ڇٽ ڪري ٿا ڇڏين. جڏهن ڪنهن نيات جوهر هڪ آدمي فقط اهو خيال ٿو ڪري ته مان اڳيرو ٿيان، پويان وڃي پست ٿين ته ان ۾ منهنجو ڇا؟ ته انهيءَ نيات تي ايشور جو ڪوپ ٿو اچي. ايشور وٽ ته خودياوريءَ ۽ قربانيءَ

جو قدر آهي ۽ پراڻي جيوت تي جيئڻ لاءِ سزا آهي. سرڪاري نوڪري عاملن لاءِ هڪ پٽ ثابت ٿي آهي جو هو رشوت خور ٿي پيا آهن. هر هڪ نيات کي ياد ڪرڻ گهرجي ته جيڪي پوکيو سو ئي لڻبو. جيڪو ماڻهو خود غرضيءَ ۾ خوش رهي پنهنجي ڌيءَ اڪلائڻ لاءِ ۲۵۰۰۰ هزار رپيا ڏاج ۾ ٿو ڏئي سو جيڪڏهن اوترو ئي پيسو پنهنجي نيات جي سڌاري جي ڪم ۾ لڳائي ته سون جو سڪ ڪري ڇڏي ۽ پاڻ به ڇڻيءَ کان بچي پوي. پر اڃا عاملن کي اها پوجهه ڪانه پيئي آهي. ڏسو سڌار سپا جو ڪهڙو حال ٿيو.

ڇڳن ۽ سڄن ماڻهن جي فهرست ٺاهيو، انهن کان پڇو ته ڪيترو وقت يا ڏن سڌاري لاءِ ڏيڻ لاءِ تيار آهن؟ انهن جي هڪ برادري ٺاهيو ۽ اهي مثال ٿي ڏيکارين ته ڪيئن بدن جون گهرجون گهٽائجن ۽ آتما جي ان تي ڪجي. سادو رهجي پر اوچو ويچار ڪجي ۽ آدرش رکجي. اهي پاڻ مان هڪڙو ڪٿي پگهار تي رکن جو سارو وقت نيات جي پٺتي پيل ڪٽنبن کي ڇاڇي ۽ انهن کي مدد ڪري. جيئن بورا هڪ ٻئي کي روزگار ۾ لائڻ ۾ مدد ڪندا آهن تيئن هر هڪ نيات کي ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن انتظام هجي ته سڀ درد دور ڪري ٿا سگهجن، گندا شهر صفا ڪري ٿا سگهجن، بيماري، بڪ ۽ بيروزگاري دور ڪري ٿي سگهجي. گهرج آهي ايڪتا ۽ انتظام جي. ڇڳن ماڻهن جي برادري ٺاهي، قراني ڪري، وقت ۽ ڏن کي انهن سڌاري جي ڪمن ۾ لڳائڻ کپي. پوءِ سڀ سڪ گهر گهر پهچائي ٿو سگهجي.

ڊاڪٽر هرنامداس ڏانهن خط

ديوان ڏيارام کي ڇڳن ماڻهن جو ڏاڍو قدر هو ۽ انهن کي يائن وانگر هلائيندو هو. ڊاڪٽر هرنامداس کي ساري عمر ڇڳن ڪمن ڪرڻ لاءِ هن پاڻ وٽ رکيو. جتي به ڪا آڀا ايندي هئي، پوءِ ڏڪار هوندو هو توهي ڪا بيماري، ته ڊاڪٽر هرنامداس کي مدد لاءِ اتي موڪليندو هو ۽ هن کي خرچ ڪرڻ ۽ ماڻهن کي مدد ڪرڻ جي پوري

اختياري ڏيئي ڇڏيندو هو. ڌرمپور ۾ سهائتا جي ڪم لاءِ، سنڌ ۾ صحت سڌار جي پرچار لاءِ، ڌڪار ۾ سهائتا لاءِ، وبا وغيره ۾ مدد ڪرڻ لاءِ، شانتِي آشرم کولڻ لاءِ، مطلب ته طرح طرح چڱن ڪمن ڪرڻ لاءِ ڊاڪٽر هرنامداس کي ديوان ڪم ۾ لڳائيندو هو. ڊاڪٽر هرنامداس سان سندس خط پٽ به پراپڪار ۽ پاڻ سڌار جي بنسبت آهن. سنه ۱۹۰۳ع کان ۱۹۲۷ع تائين سندس خطن جا فائيل جاچي منجهانئن ڪجهه اڀيوڳي خيال هيٺ ڏجن ٿا.

جنوري ۱۹۰۷ع ۾ سورت مان لکيل خط ۾ ڊاڪٽر هرنامداس کي ديوان اشارو ڪيو آهي ته ڪو قرباني ڪندڙ ودوان له، جو خود فقير ٿيڻ کان نه ڊڄي ۽ فقير ٿي فقيرن ۽ ساڌن ۾ رهي انهن کي سڌاري. هندستان ۾ چڱن قرباني ڪندڙن ماڻهن جي ڪوتاهي آهي.

ٻئي خط ۾ لکيو اٿس ته مونکي رمتو راڳيندڙن سان ڏاڍي دل آهي. اهي چارڻ اڳين ڏينهن ۾ تمام چڱو ڪم ڪندا هئا. اڃا انهن مان ڪي شايد هٿ لڳي سگهن جي ڳائيندڙ اپديشڪ ٿي ڪم ڪن ته ڏاڍو چڱو. اهڙن کي ڳوليندو رهج. سنڌ جي غريب شيوڪن واسطي هڪ ڳتڪو لک. انهيءَ سان شيوڪن کي همت ايندي ۽ پلو ٿيندو. ۲۶ مارچ ۱۹۱۰ع ۾ احمد آباد جي لکيل خط مان معلوم ٿو ٿئي ته ديوان ڏيارام کي خوشي ٿي جڏهن ٻڌائين ته ڊاڪٽر ريوين به ڊاڪٽر هرنامداس سان گڏ اچي ماڻهن جي سڀوا لاءِ شامل ٿيو آهي ته جيئن ڊاڪٽر هرنامداس سندن بدلي بيماريون ڇٽائي ته هو ڀڄياو سان سندن اندر ٺاري.

اپريل ۱۹۱۲ع ۾ لکيس ٿو ته مان Eugenics سنڌي سڌار تي ڪتاب وٺو پڙهان، جيئن اسان کي ڪوڙهين لاءِ جدا آشرم آهي تيئن بي سمجهه يا گهٽ سمجهه وارن ماڻهن لاءِ به جدا آشرم هئڻ گهرجي نه ته اهي چريا ۽ بي سمجهه شادي ڪري وري چريائي پکيڙيندا. انهيءَ لاءِ حقيقتون ڪٺيون ڪريو. ڪهڙو نه ديوان جو هر هڪ طرف پلائيءَ جو ويچار هو!

۱۰ سيپٽمبر ۱۹۱۱ع تي بلو بنگلو بئندورا مان لکيس ٿو ته پلائيءَ جا ڪم ڪندڙ سيڪاري تيار ڪري ڏي. ڪيولرام جي اندر ۾ عام خير جا جذبا جاڳائيندو ره. جيئن هو ٻالڪ پئي کان وٺي چڱائي ڪرڻ ۾ ڇت لڳائي ۽ پاڻ پلائي ڪندو رهي. زالن کي سيڪاري تيار ڪرڻ ڪجهه مشڪل آهي، پر مردن کي سيڪاري تيار ڪرڻ لاءِ ڪوشش پيو ڪريان جيئن هڪ ٽولي ٺهي جنهن جو نالو رکجي غريبن جا پائر. وري ٻئي خط ۾ لکيس ٿو ته پائي ڏيئلداس کي يتيم خاني جي ڪم هلائڻ جو ارادو آهي، کيس انهيءَ ڪم ۾ مدد ڪج. مطلب ته ”آهي ڪا لاچارِي؟ ته رهج حاضر شيواڌاري“.

سنه ۱۹۱۲ع ۾ ڊاڪٽر هرنامداس، ديوان ڏيارام کان آتمڪ صحت جي ستدانتن بابت پڇندو رهيو ۽ جواب ۾ ديوان ڏيارام لکيس ته افلاطون جا ڪتاب ۽ اپنشد پڙه. پتنجليءَ جي يوگ سوترن ۽ شنڪر جي ويدانت سوترن جو اڀياس ڪر. ڪار لائڪل جو سارتر رزارٽس ۽ ايمرسن جا مضمون ۽ برائون ننگ، ٽينيسن ۽ رسڪن جا چونڊيل ليک ۽ سنت فرانسز جا ڪتاب ويهي ويچار سان ڏس.

ڪيترن خطن ۾ ديوان ڏيارام جو اهو اشارو ڏنل آهي ته جتي وڃين، اتي جا چڱا آدمي وڃي پڇ ۽ انهن سان وڃي سنگت ڪر ۽ انهن جي جيون ڇرتز ۽ چڱت ڪمن جو احوال مونکي لکندو ڪز. ڪنهن به سڄي سنت ۽ پڳت جو پتو پوئي ته لکي موڪليندو ڪر.

وري ڪيترن خطن ۾ هوميوپٿيءَ جي پرچار بابت لکيل اٿس. هوميوپٿي موجب هر هڪ زهر اندر، امرت لڪل آهي. ايشور وڌي ۾ وڏو هوميوپٿي هلائيندڙ آهي. هي لڙايون، برايون، ڌڪ درد سندس ننڍي ۾ ننڍي دوا جا وزن آهن ماڻهن جي اندرين بيمارين ڇٽائڻ لاءِ.

۲۲ اپريل ۱۹۲۴ع تي ديوان ڏيارام ڊاڪٽر ڏانهن هيٺينءَ طرح لکيو آهي:

ويجهن عزيزن ۽ پيارن جي موت ڪري ڪو اسانکي چڱن ڪمن

ساذو هيرانند

ڪرڻ کان ڪنارو ڪين ڪرڻ گهرجي، مگر آتمڪ موڪش ۽ جڳت هت لاءِ سدائين پوري پوري ڪوشش ڪندو اچجي. انهن ٻنهي جو پاڻ ۾ تمام گهرو سنڀند آهي. ايشور اسانجي اندر آهي ۽ ڪڪرمڻ ۾ به ڪڪرمڻ کان ڇڻڻ جو ذريعو رکيو اٿس، تنهنڪري جڳت هت جيترو ٿئي اوترو ڪندو رهجي. غم نه ڪجي پر غريبن، بيمارن ۽ دڪين جي دڪ دور ڪرڻ لاءِ ڪم هميشه ڪندو رهجي.

۷ مئي ۱۹۲۴ع جو ديوان ڏيارام، ڊاڪٽر هرنامداس ڏانهن هڪڙو تمام سٺو خط لکيو آهي جنهن ۾ ڏيکاريو اٿس ته سنسار کان ڪنارو ڪري سانت ايڪانت ۽ ڌيان يوگ وڃڻ جو اڌ ڪاري ڪير آهي؟ ڪرم جو ماڳ ڇڏي گيان، ڌيان، سانت ۽ ايڪانت جي منزل اختيار ڪرڻ کان اڳ ۾ ماڻهوءَ کي پاڻ کان ڇڻڻ گهرجي ته:

۱. منهنجي دل سچ پچ پاڪ آهي ۽ تنهنڪري منهنجي طاقت ڏهن ماڻهن جي طاقت جي برابر ٿي چڪي آهي يا نه؟

۲. منهنجي دل سموري ايشور طرف ڇڪيل آهي يا نه؟

۳. ايشور جي مهر ۽ ديا جي نظر مون تي آهي ۽ مون کي ڪنهن به

دنيوي حسن جي پريم کان وڌيڪ تاري ٿي ڪين نه؟

۴. اندر جو ۽ ايشور جو آند هر هر دل هلائي ٿي يا نه؟

۵. ويساھ ۽ ارداس سان منهنجو اندر اڄالو ٿو رهي يا نه؟

منهنجي دل ڪم ۾ ۽ ارادي ۾ ستيءَ جهڙي پوتر، آهي يا نه؟

۶. جوت منهنجي اڳيان ٻرندي نظر اچي ٿي يا نه؟ اوندو کان

اوندو ۾ به اها جوت ايشور جو اڄالو پکيڙيندي ٿي رهي يا نه؟

۷. اندر ۾ ڪي نرم نرم آواز ٻڌڻ ۾ اچن ٿا ۽ اندر ئي اندر ڪي

سوربه آڪاش منڊل جا سر، انهد باج ۽ ڪرتار جي ڪنگري اندرئين

آڪاش ۾ ٻڌڻ ۾ اچن ٿا يا نه؟

۸. ڪي برڪتي درشن پرايت ٿين ٿا، سورگي نظارا نظر اچن ٿا

يا نه؟

۹. هر قسم جي خوف کان آجو ٿي پوريءَ طرح بي خوف ٿيو
آهيان؟

۱۰. سورڳ جون هيرون مونکي هر هر لڳن ٿيون؟

۱۱. دل ٽٽير ٿي ته اهي هيرون کائيندو رهان؟

۱۲. اندر انهن آندن تي ٽڪايان ٿو جيڪي بند ٿيڻ جا نه آهن،
انهن پوترستانن تي ٽڪايان ٿو جن ۾ زنده جوتي پريل آهي، انهن
پوتر گلن تي جن ۾ سرون اشانتي امن آهي؟

۱۳. انهن جي خوشبوءِ پنهنجي سڀن ۾ پيو سنگهان ڪين نه؟
منهنجي تور ۽ قد، دل ۽ اکيون ڪڏهن انهن پاڪ لهرن ۾ لڏن ٿيون؟
جيڪڏهن مٿين سوالن مان گهٽ ۾ گهٽ ڪجهه سوالن جو جواب
ڪو ماڻهو انهيءَ ۾ نٿو ڏيئي سگهي ته اهو اڃا ڌيان ۽ سانت يوڳ لاءِ
تيار نه آهي ۽ جي سنسار جي ڪمن کان پاسو ڪري سانت ۽ ايڪانت
۾ ويندو ته فقط رلائيندڙ اگني جي پويان پيو پٽڪندو ۽ گپ ۾ قاسي
پوندو.

هر هڪ وڏي آچاربه گهڻي ۾ گهڻو زور ڏنو آهي ته اهنڪار کي
ناس ڪرڻ تي. ٽينيسن پنهنجي پاڪ پيڇري (Holy Grail) جي
ڪوتا ۾ نئرت کي سڀني سد گڻن جي ماتا ڪري ليکيو آهي. دينڪ
وهي رکڻ ۽ پاڻ کان هن زور حساب وٺو. هر زور پاڻ کان پڇو ته هن
مهاسترو اهنڪار بابت وڌيڪ ڇا سکيا ۽ انهيءَ تي تڪي ۽ سخت نظر
رکندا اچو.

جڳا ڪم ڪري اهنڪار، ترشنا ۽ چاهنا کي ڇڏ ڪرڻ سڪو ۽
اڃاهه ۽ نشوار ٿيڻ سڪو. قاعدن جي ٻڌڻن ۾ به پريم جا ڌاڳا وائيل
آهن، جيئن ٻڌڻن ۾ مڪتي. تنهنڪري هميشه دل سان چوندا رهو
”جو تڏ ڀاوي سائي پلي ڪار“ ۽ جيڪو فرض ويجهي ۾ ويجهو هجي ۽
سامهون اچيو سو بجاءِ آئيندا رهو ۽ پنهنجي ڌرم موجب ڪرتوبه به
ڪندا رهو.

۲ جون ۱۹۲۴ع جي خط ۾ ديوان صاحب ڊاڪٽر ڏانهن لکيو آهي ته جيڪي سڄي دل سان پراپڪار جو ڪم ڪندڙ هجن، انهن جي ياداشت هر هنڌ ٺاهيندو ره. شاهوڪارن جي ڌيان تي اها ڳالهه آڻيندو ره، ته مفت پستڪاليه جاري ڪن، جن ۾ پڳتي، يوگ، گيان ۽ يوگين، سنتن، سياڻن ۽ عام فائدي جي ڪم ڪندڙن جا چريتر هجن ۽ چڱن اتساهي ڪم ڪندڙن کي اهڙن پستڪالين جي ڪم ۾ لڳائڻ جي ڪوشش ڪندو ره. پڳتي مٿي ڌارمڪ پڇن ڪندڙن تي زور ڏنو اٿس. اهڙا پڇنيڪ پل گهڻي ۽ گهڻي ۾ وڃي آسادي وار جي ويلي مٽر پڇن ڳائين.

لکيو اٿس ته امر تسر ۾ اهڙي قسم جي پستڪاليه هلائڻ لاءِ مون اچي رت ذري گهٽ پوري ڪئي آهي. ڪو اتساهي ماڻهو ٻڌاءِ جو وڃي اهو منهنجو دل ۾ رڻيل پستڪاليه هلائي. اهو پستڪاليه نيٺ شانتِي آشرم جي نالي سان ڊاڪٽر هرنامداس پاڻ وڃي هلايو جنهن جو ذڪر اسان اڳ ۾ ڪيو آهي.

۱۲ مئي ۱۹۲۵ع جي ديوان ڏيارام ڊاڪٽر ڏانهن هي سندر ويچار لکيا: جنهن کي به ايشور جو ۽ سڄي حسن جو ديدار ڪرڻو هجي تنهن کي پاڻ ايشور وانگر ٿيڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي ۽ پاڻ ۾ سڄي سونهن پيندا ڪرڻ گهرجي. سڄي سونهن ۽ سڄو سائين هڪ ئي هنڌ رهندا آهن. اها پرارٿنا ڪندا رهو ته اوهين اصل نئرت ۽ نشوارٽ سان ايشور ڪريا ۾ وڌندا رهو. پرارٿنا ڪندا رهو ته اوهان جي حياتي هن جي شڌ نام تان قربان ٿي وڃي. ايشور پراپتيءَ لاءِ اندر ۾ بک ۽ پياس جاڳايو. ائين نه سمجهجو ته مان پاڻ به ڪو اڃا انهيءَ اندرئين مندر ۾ داخل ٿي چڪو آهيان. مان پاڻ به جڳياسو آهيان ۽ پيو ڪوشش ڪريان.

۴ آگسٽ ۱۹۲۵ع جي خط ۾ لکيو اٿس ته مون ٿورو ٿورو ڪري ۵۱۰۰ رپيا ڪٺا ڪيا آهن جي پئسا تپال ۽ تار آفيس جي خزانچيءَ وٽ

آهن، جن مان گهٽ ۾ گهٽ ويهن ورهين تائين ۲۵۵ رپيا سالياني آمدني ٿيندي. انهيءَ فنڊ جو ترسٽي پاڻي سڃاڻسنگهه بي-اي. ڪيو اٿم. منهنجو ارادو آهي ته انهيءَ فنڊ مان پنهنجي سرگواسي ڌرمپتيءَ جي نالي سانتي آشرم کوليان. مان انهيءَ ۾ آتم وديا تي سٺي ۾ سٺا ڪتاب رکڻ ٿو چاهيان. انهيءَ ۾ پڳتيءَ تي، يوگ تي، صوفي مٽي تي ڪتاب ۽ دنيا جي سڀني ڌرمن جا ڪتاب ۽ سنتن جا جيون چرتر رکڻ ٿو چاهيان.

۲۶- آگسٽ ۱۹۲۵ع جي خط ۾ ديوان لکيو آهي ته هندستان کي گهرج آهي ته گيان يگيه جي. واديا ترسٽ ۽ وشو وديالو جهڙي ڪم جو واڌارو، بوس جو وديالو، ڪيرتن فوج، گمنڊڙ وياڪياڻ ڪندڙ، جي ماڻهن جون پنڀڳتي اوڻايون سڌارين ۽ وڃي انهن کي سمجهائين ته قرض ڪٿي چوڪرين کي پرتائڻ بدران انهن کي ڪاليج ۾ ڇو نه ٿا پاڙهيو ۽ ڇو نه هنڌ هنڌ هنرن سيکارڻ لاءِ ڪتب خانو کوليو ۽ قاعدي جي ڪم ۾ جيڪا دير ٿي ٿئي سا ڇو نه ٿا لاهيو. آخر ۱۳-جنوري ۱۹۲۶ع ۾ شانتي آشرم پستڪاليه کوليو ويو ۽ ڊاڪٽر هرنامداس مئنيجر مقرر ڪيو ويو. کيس لکيائين ته نالو ظاهر نه ڪري. پوءِ ته هر هڪ ڳالهه لاءِ تفصيل وار هدايت ڊاڪٽر هرنامداس ڏانهن موڪليندو رهيو ته ڪيئن روزنامچو لکي، ڪيئن کاتو، ڪيئن ڪتابن جي ياداشت ٺاهي، ڪيئن ڪٽلاڱ، مطلب ته هر هڪ ڪم کي قاعدي موجب ۽ جيئن سٺيءَ طرح ڌنڌو هلايو آهي تيئن هلائڻ لاءِ ديوان کي اونو رهندو هو. تنهن کان پوءِ ڊاڪٽر هرنامداس کي انهيءَ پستڪاليه کولڻ لاءِ ڌنڌو واد موڪلي اٿس. وري جڏهن سندس دل ٻئي طرف وڃي لڳي آهي ته لکيو اٿس ته پنهنجي وقت ۾ ڌن جي، جهڙيءَ طرح قرباني وٺي ائين ڪر. مان تنهنجي دل جي ارادي جي آڏو نٿو اچڻ گهران، جيڪي ٺيڪ سمجهين سو ڪر. ايشور جي آسپس گهرندو ره ۽ سمورو ڪم پنهنجو ڪري سمجهه. ۲۹-اپريل ۱۹۲۶ع ۾ هن کان پڇيو اٿس ته امر تسر ۾ سڀوا سڌن يا استري منڊل جهڙيون سنسٿائون آهن يا نه؟

استري آڌار ۽ وديا لاءِ ايتري ديوان کي ڳڻتي هئي. وري کيس لکيو اٿس ته پلاٽينس پڙهڻ مشل آهي. مان پاڻ جيڪي منجهانئس پڙهان ٿو تنهنجا وري سوال جواب ٺاهيندو آهيان.

لکيو اٿس ته دياميءَ ايشور اوندھ مان اڃالو آئيندو آهي ۽ اونداهيءَ رات کي سج جي پرڪاش جو دروازو ٺاهيندو آهي.

جولاءِ کان ڊسمبر ۱۹۲۶ع تائين جيڪي خط پٽ ڊاڪٽر هرنامداس ڏانهن لکيا اٿس سي گهڻو ڪري آهن ڪتابن بابت، جيڪي شانتِي آشرم پستڪاليه لاءِ گهرايا اٿس يا سفارش ڪيا اٿس. ۲۴ آگسٽ ۱۹۲۶ع ۾ لکيو اٿس ته اڻ ڇپايل، هٿ جا لکيل پستڪ ڌرمي مضمونن تي ملي سگهن ته ڪٿا ڪج. ۲ نومبر ۱۹۲۶ع ۾ ارادو ڏيکاريو اٿس ته گجراتيءَ ۾ سڪمني ۽ جپ صاحب جو ترجمو ڪرائڻ جي ٿو ڪوشش ڪريان. بائيبل جو ترجمو ۷۰۰ ٻولين ۾ آهي. اسانجي ڌار مک گرڻن جو ترجمو به جدا جدا ٻولين ۾ هئڻ گهرجي. ائين ڌارمڪ پستڪن جي پيٽ ڪرڻ سان ئي ماڻهن ۾ ڪشاده دلي پيدا ٿيندي ۽ تعصب کان آجا ٿيندا.

۱۸ جنوري ۱۹۲۷ع واري خط ۾ لکيو اٿس ته جيڪو ماڻهو پنهنجي پويان انهيءَ پستڪاليه جي هلائڻ لاءِ رکي اچين انهيءَ ۾ شوق جاڳاءُ، هاڻي اهو پستڪاليه گورو رامداس جي نالي سان آمر تنس درٻار جي حوالي ڪيو ويو آهي.

۸ جولاءِ ۱۹۲۷ع جي خط ۾ ڊاڪٽر هرنامداس کي اشارو ڪيو اٿس ته هيوميويٽيءَ جا پستڪاليه حيدرآباد، آمر تنس ۽ احمد آباد ۾ کولائي. ۱ سيپٽمبر ۱۹۲۷ع واري خط ۾ لکيو اٿس ته هن زماني ۾، هن دنيا ۾ سڄو ستگورو ملڻ تمام مشڪل ٿي پيو آهي. تنهنڪري آتمڪ آنتيءَ لاءِ آدمي ڌيان جو رستو ڪهڙو ڳولين؟ منهنجي نظر ۾ هيوميويٽيءَ جي اصول تي ڌيان ڪرڻ سان آتمڪ آنتيءَ ايشور پراپتي حاصل ٿي ٿي سگهي. ڪيئن نه ايشور هر هڪ زهر ۾ به اميرت لکائي

رکيو آهي. ڪيئن سوڪشم کان سوڪشم وياڳ به ڪرتار ڪرامت جهڙو اثر رکيو آهي. بي انت ننڍن حصن ۾ به بي انت پاڻ ڄاڻايو آهي. انهيءَ هوميوپٿيءَ جي بي حد سوڪشم حصن جي اثر تي ويچار ڪرڻ سان ايشور پراپتي ۽ آتمڪ آنتي تمام جلد ٿي سگهندي.

۹ سيپٽمبر ۱۹۲۷ع جي خط ۾ کيس لکيو اٿس ته ياد رک ته اڄ ڪلهه دنيا ۾ دڪ ۽ دقتون تمام وڏي ويون آهن. ماڻهن کي هر قسم جا نقصان لڳي رهيا آهن، تنهنڪري ماڻهن ۾ نراسائي پيدا ٿي آهي ۽ اوشواس وڌي ويو آهي، اهڙن لاءِ هوميوپٿيءَ جي حقيقت ته زهر ۾ به اميرت لڪل آهي، تمام ڪارگر آهي. ماڻهن کي يقين ڪرائڻ گهرجي ته هو ڳڻتي ڇو ٿا ڪن.

”پسجي جي ٻانيڻ چوي سڀڪو ٻار کڻي.“ پنهنجن ڪمن جو ورثو پاڻ پوڳي رهيا آهن ۽ سڀ پنهنجا ڏک پاڻ تي پاڻمرادو آندا اٿن جيئن ته ڏسو ته هڪڙي عامل پنهنجي ڌيءَ کي شادي ڪرائڻ لاءِ ۱۵۰۰۰ رپيا ڏنا ۽ ٻيءَ کي ۲۵۰۰۰ رپيا، پر جيڪڏهن اهي ۴۰۰۰۰ رپيا پنهنجي قوم، ذات جي سڌاري تي خرچي ها ته پنهنجي ڌيءَ جي شاديءَ تي شايد ۵۰۰ به خرچ ڪونه ڪرڻو پويس ها ۽ سون جو سڪ به ڪري ڇڏي ها. ”پر خير، ته پنهنجو خير.“

ديوان بهادر مرليڌر ڏانهن خط

بين خطن جو فائيل جو ڏسڻ لاءِ مليو سو هو ديوان ڏيارام جي انهن خطن جو، جيڪي هن ديوان مرليڌر جيرامداس ڏانهن لکيا هئا. انهن خطن ۾ تمام سندر اپديش آهن، ته آتمڪ آنتي ڪيئن ڪجي، ڌيان ڪرڻ ڪيئن سگجي، ساڻوڪ دان ڇا آهي ۽ سنڌ ۾ پراڻڪار جا ڪهڙا ڪم تمام ضروري آهن.

ديوان مرليڌر، ديوان ڏيارام کي پنهنجو گرو ڪيو هو ۽ هن کي راج رشي يا گرو ڪري لکندو هو. تنهن تي ديوان ڏيارام ۲۱ ڊسمبر

۱۸۹۷ع واري خط ۾ کيس لکيو آهي ته مان راج رشي نه آهيان. باقي جي منهنجي صلاح ڪپو ته مان جيڪر چاهيان ته گڙ صاحب خريد ڪريو ۽ هر روز صبح جو اشان ڪري نيرڻ کان اڳ ۾ گهٽ ۾ گهٽ چئن صفحن جو ڀاڻ ڪندا رهو. پرواه نه ڪريو جي پهريائين ڪجهه سمجه ۾ نه اچيو. آهستي آهستي سڀ ڪجهه سمجه ۾ ايندو. اهو آهي پهريون ۽ سڀ کان سولو سبق ڌارمڪ آنتيءَ لاءِ.

وري ۲۲ جنوري ۱۸۹۸ع جي خط ۾ لکيو اٿس ته گرو مري ڪين ويا آهن، اهي جيئرا آهن. جيڪڏهن اوهانجي اندر ۾ انهن جي لاءِ سڄي سک آهي ته اهي ئي اوهانکي سنئون رستو ڏيکاريندا. مان اوهانجو گرو ڪين ٿي سگهندس. آدرش گرن کي خبر آهي ته انهن جي سبق سکڻ لاءِ ڪهڙا ماڻهو پوڄاري آهن، مان پاڻ جگياسو آهيان ۽ جنهن رستي هو مونکي هلائين ٿا انهيءَ رستي پيو هلاڻ. پهريائين سمورو گڙ صاحب پڙهي پورو ڪريو پوءِ پاڻهي خبر پوندو ته اڳتي ڇا ڪجي. ٻچندا رهو پستڪ کان ۽ ضرور لهندؤ جيڪي گهرجيؤ.

۲۴ نومبر ۱۹۰۰ع واري خط ۾ ديوان ڏيارام، ديوان مرليڌر کي لکيو آهي ته خبر اٿو ته سري ڪرشن جي مڌر مرلي اڄ به ٻڌي سگهجي ٿي؟ پر انهيءَ لاءِ گهرجي اندر جو آلاپ. ڪرشن جي موهيندڙ بنسريءَ جو گانو ته موت کي به موهي ڇڏي. تنهنڪري بيشڪ مٿا ۽ بندراڻ وڃو. فقط اها آس نه ڪجو ته ڪو تمام گهڻو گيان حاصل ٿيندو. افسوس! اسانجي وطنين ڪرشن وساري ڇڏيو آهي. ڪرشن ڪنڀو اندر جو پيارو جنهن سان اتمڪ ميلاپ ڪي ورتي ٿا چاهين، باقي ان جي بدران مايا جو موهه ماڻهن جي من ۾ راج ڪري رهيو آهي، ته به جمنا ندي، سري ڪرشن کي ياد پئي ڪري ۽ انهيءَ جي سندر ڪناري تي ويهي، ايشور جو نالو ياد ڪري سگهندو. ڪرشن هر هنڌ موجود آهي ۽ هميشه پيار ٿو ڪري.

۱۳ مئي ۱۹۰۱ع جي خط ۾ ديوان ڏيارام لکيو آهي ته مونکي اهو

ديوان بهادر مرليتر پنجابي

پڙهي خوشي ٿي آهي ته اوهين ڪجهه وقت ڀڳتي ڀاو ۾ لڳايو ٿا. ياد رکڻو ته ماڻهوءَ ۾ سک جي پيار کان به وڌيڪ هڪڙو اوچو پيار آهي. ماڻهو سک کان سواءِ به گذاري سگهي ٿو ۽ ان جي بدران ايشور جي ڪرپا چاهي ۽ پاڻي سگهي ٿو. سنساري سک جي ڪا پرواه نه ڪريو، انهيءَ بدران اندرئين آند ۽ ايشور جي آسپاس جي پراپت ڪرڻ جي ڪوشش ڪريو.

ديوان ڌيارام کي ميري ڪاريليءَ جا آتمڪ مضمونن تي لکيل قصا ڏاڍا وڻندا هئا جو خاص طرح "Romance of two worlds" هن لوڪ ۽ پرلوڪ جو لقاء، "Life Eternal" جاوداني حياتي يا آمريجيون وارن ڪتابن پڙهڻ جي سفارش ڪندو هو. ۲۴ مئي ۱۹۰۷ع ۾ تمام سندر هدايتون لکي موڪليون اٿس. هر هڪ ڪم لاءِ وقت مقرر ڪري ڇڏيو. ڌارمڪ گيان ۾ ڇت لڳائڻ کان اڳ ۾ دليل ۽ دنياوي خيال اول پورا ڪري ڇڏيو. پهريائين ڇت کي ڦرلن کان فارغ ڪري پوءِ پرلوڪ ۽ ڌرم جي ڳالهين جي چئن ۾ ان کي لڳايو. ڪنهن طرح اها عادت ٺاهي ڇڏيو ۽ جڏهن جڏهن ڇت هيڏانهن هوڏانهن ٿئي ته وري ڦيرائي ايشور جي ڌيان ۾ لڳايوس. ۽ اهو ڪم صبر سان ڪيو، جيترا پيرا من پيڪيو. سنت فرانسز هڪڙو مغربي يوگي چونڌو هو ته جيڪڏهن اوهين ڌيان سڳڻ لاءِ پنهنجي من کي به صبر سان ٻٽا روڪي سگهو ته ٻين سان وري صبر سان ڪيئن هلي سگهندو. ڪڏهن به نراش نه ٿيو، پورو پورو وشواس رکڻ ۽ جڏهن به واندو وقت مليو تڏهن من کي پريتم جي پريت ڏانهن آتساه ڏيو ۽ ان جي درشن جي آڀلاڪي ٿيڻ جي ڪوشش ڪريو. اندر ۾ ايشور جي آتي سندر مورتِي پسڻ جي پياس جاڳايو ۽ ڪوشش ڪريو. جيڪڏهن هر هر اهڙي آس اندر ۾ آڻبي ۽ ٿورا لفظ اهڙي قسم جي پراڻا جا اچاربا ته به تمام گهڻو فائدو ٿي ٿو سگهي.

سندس ۱۸ آڪٽوبر ۱۹۱۱ع جي خط مان معلوم ٿئي ٿو ته ديوان

ڏيارام انهن ڏينهن ۾ ۲ وڳي کان ۵ لڳي ۱۰ منٽن تائين هر روز گرانٽ روڊ جي ڀرسان سيوا سڌن ۾ وڃي ڪم ڪندو هو.

۱۵ جولاءِ ۱۹۰۸ع جي خط ۾ انٽر ڌيان ڀڄائڻ لاءِ ديوان ڏيارام وڌيڪ وستار سان سمجهاڻي لکي آهي. لکيو اٿس ته هميشه پنهنجي اندر ئي اندر دل ۾ چوندا رهو ”پار برهم توام گتر مم“ ”پر ميسر مان توڏانهن اڃان.“ جڏهن به ٻيو ڪو ڪم نه هجيو ته مٿيون منتر اندر ۾ چوندا رهو. ايشور کي پريم روپ سمجهو. ڌيان ڀڄائڻ کان اڳ ۾ پنهنجي اندر کي سمجهايو. جيڪڏهن ايشور جو پريم نه هجي ها ته مون کي جيوت به حاصل نه ٿي سگهي ها. هو ئي آهي منهنجي پرائن جو پرائن، هو ئي آهي منهنجي جيوت جي جوت، منهنجو سامهه ڪڇي ٿو ڇاڪاڻ ته هو اندر ويٺو آهي. هو سورج منڊلن تي راڄ ڪري ٿو ۽ هو تڄ کان تڄ وستوءَ ۾ به آهي. هو سڀني شين جو آڌار آهي ۽ سڀئي هن ۾ جيئن ٿا ۽ هن جي وسيلي هلن ٿا. منهنجو پريتم تمام سندر آهي. حواسن جي لوڪ کان پري من جي لوڪ ۾ وڃان ۽ من کان ٻڌي لوڪ ۾ وڃان ۽ ٻڌيءَ کان انٽر آتما جي لوڪ ۾ وڃان. اجهو هيءُ هتي ويٺو آهي. پريتم، هاڻي مون کان پڇي ڪين سگهندين. مون توکي ڀاتو آهي، ڄاتو آهي، مون توکي لڌو آهي.

پار برهم: توام گتر مم، سري ڪرشن توام گتر مم، ست ڇت .
آند توام گتر مم، اوم، اوم، اوم. پنهنجي من کي پريم سان ڀريو
ڪرڻ لاءِ ٻيون به يڪتيون ڪم ۾ آڻيو. تارن جي سونهن جو ويچار
ڪريو. گلن جي. انساني دنيا جي گلن جو، سنتن، رشن ۽ پڪتن جو.
انهنجو ويچار ڪندي ڪندي انهن مان لنگهي پار پئي هن ايڪ اونڪار
جو ويچار ڪريو، جنهن جو ٻاهريون ويس اهي سڀئي آهن ۽ پوءِ هن
کي پيار ڪريو. پوءِ اوم کي هن جو ڇن بنايو. انهيءَ شبد کي پريم
سان پورن ڀريو، جيئن اهو شبد اوهان لاءِ سارٿڪ يعني معنيٰ سان
ڀريو ٿئي. ڌيان ڪرڻ وقت ۽ هميشه مٿئين رت موجب ڪوشش

ڪريو ۽ جيڪو اثر ٿئي تنهنجي خبر ڏيو.

۱۲- آڪٽوبر ۱۹۱۲ع ۾ لکيو اٿس ته جڏهن پهريائين انهيءَ منتر تي من ايڪاگر ڪري سگهو تڏهن پوءِ اهو منتر پورن اُتسام، ويساه ۽ پريم سان جيپندا رهو. جڏهن ساڳي معنيٰ اوم سان لڳائي سگهو ته پوءِ فقط اوم چوندا رهو. اوهان مندوڪيه اڻنشد پڙهيو آهي؟ انهيءَ ۾ اوم جي معنيٰ ڏنل آهي.

تنهن کانسواءِ پنهنجي غريب ڀائرن ۽ ڀينرن جي شيوا ڪندا رهو. شڪارپور جي استرين لاءِ ڪو وڏو اسڪالرشپ جو چنڊو نٿا ڪڻو ڪري سگهو؟ گوڪلداس تبجيال جي دان مان هڪڙو چنڊو ڀيوڪن لاءِ مقرر ٿيل آهي جنهن مان ۱۱۷ بي. اي. پاس ڪري چڪا آهن ۽ ڪيترا وڏي وڪالت ۽ ڪيترا ڊاڪٽري. انهيءَ جهڙو چنڊو ڪو استرين لاءِ ڪڍو. جيڪڏهن انهن مان ڪي ڪاما اسپتال ۾، ڪي جي، جي، اسپتال ۾، نرسنگ جي ڪم سگهڻ لاءِ يا ڪراچيءَ اسپتال ۾ بيمارن جي خبرداريءَ جي ڪم سگهڻ لاءِ موڪلي سگهو ته تمام چڱو ڪم ڪندو. زالن ۽ اڇوتن ڏانهن اسين تمام غافل رهيا آهيون اهو پاپ اوهين ڏوٽي ڇڏيو. ڪيترو نه ڏيارام جو استرين ۽ اڇوتن جي اڌار لاءِ پيار هو؟ وري ٻئي خط ۾ لکيو اٿس ته مون کي خوشي ٿي آهي اهو پڙهي ته اوهين ڌيان سڪندا ٿا ويڃو. جيڪڏهن اوهان جا ٻاهريان ڪم پريم پور وڪ ۽ ٻين جي سهائتا ڪرڻ جي پاڻ سان ڀرپور آهن ته اوهان جو انتر ڌيان سولو لڳندو.

هاڻي ڪجهه انهن خطن بابت ويچار ڪبو جن ۾ لکيل آهي ته سائوڪ، سڪيارٿو ۽ سنڌ لاءِ ضروري دان ڪهڙو آهي ۽ ڪيئن ڪجي؟ ۹- ڊسمبر ۱۹۰۵ع جي خط ۾ لکيو اٿس ته جيڪڏهن پاڻي مولچند ڪوٽيا وارو ڪو ايڊيڪشن ۽ ڀڄن ڪيرتن ڪندڙن جو ڪلاس ڪڍي ته تمام چڱو. جيڪڏهن ڪو ڌن وارو آدمي هن جي آجيوڪا جو خرچ پاڻ پري، جيئن هو آدربورنا جي چنتا کان رهت ٿي سمورو وقت هن

ڪم ۾ گذاري سگهي ته اها ٿيندي هڪ قسم جي آتمڪ پائيواري، جا تمام سندر شراڪت آهي. ڌرم کان سواءِ ڪوبه آڌار يا سڌار اسان جي ديش واسين جو ڪونه ٿيندو. تنهنڪري هيءُ تمام ضروري ڪم آهي ته اپديشڪن ۽ پڇنيڪن کي سيڪاري تيار ڪجي.

دان جي حنر ۾ به حساب ڪتاب چوڪو رکجي. وستار ڪٿي پين کان رکائجي پر پاڻ سڀني رقم تي ڌيان ڏجي ۽ هر هڪ چڱي ڪم لاءِ به آمدني ۽ خرچ جو تخمينو يعني بجيٽ ضرور تيار ڪجي ۽ ان موجب اهو ڪم هلائيندو رهجي.

ودوائن جي ادريورنا لاءِ ديوان ڏيارام لکيو آهي ته هو ۲۲ رپيا درماهو خرچ ڪندو رهندو آهي، پر اهو تمام چڱن ماڻهن جي وسيلي ۽ انهن کي اشارو ڪندو آهي ته ودوائن کي پن بدران پورهيو ڏيو جيئن آخر هو پنهنجو بيت پنهنجي پورهئي مان پالي سگهن.

وديا جي واڌاري لاءِ اسڪالرشپ ڏيڻ مان تمام گهڻو فائدو ٿيندو. منهنجي نالي تي اسڪالرشپ قائم ڪرڻ بدران پنهنجي پتا جي نالي تي اسڪالرشپ جاري ڪندو ته چڱو. پنهنجي ڌن مان هڪ هڪ پائي امانت سمجهو ۽ سڪرت ۾ لڳايو، هميشه اهنسا ستيه، يگيه ۽ قربانيءَ جي رستي تي هلنا رهو. ايشور جي آسپس پراپت ٿيندو.

جيڪي به اوهان کي ملي ٿو سو امانت اٿو. امانتن هلائڻ لاءِ جيڪو قاعدو اٿو تنهن مان خبر پوندو ته پنهنجي ڌن کي ڪيئن ڪتب آڻيو. ڏسجو ته ايشور جي پينل ڪوڊ هيٺ امانت ۾ خيانت ڪرڻ جا ڏوهاري نه ٿيو.

۳۰- جنوري ۱۹۱۳ع جي خط ۾ ديوان ڏيارام لکيو آهي ته ڪي اهڙا بي. اي. وارا يا وڪيل سجهنوءَ جي فقط کاڌ خوراڪ تي يعني پنجاهه رپين مهيني تي غريبن جي شيوا ڪندا رهن. منهنجي دل ۾ امنگ آهي ته ڪڙمين جي اوستا سڌارجي ۽ انهن جي شيوا لاءِ ”سيلاني سورما“ چونڊي مقرر ڪجن، جيڪي هنن کي ننڍن وڏن ظلمن کان

بچائين. پنهنجن ڪڙمين لاءِ مونڪي گهرجن ئي اهڙا، هڪڙو مفت ڊاڪٽر، هڪڙو مفت وڪيل ۽ هڪڙو مفت ماسٽر. سجهنوءَ کي اهڙا جي پنجاهه رپئي مهيني تي وڃي هي سڪرت جا ڪم سنڌي غريب ڪڙمين ۽ ڳوٺاڻن لاءِ ڪن؟

۴- جنوري ۱۹۱۳ع ۾ لکيو اٿس ته اسان کي گهٽ ۾ گهٽ هڪ ٻه اهڙا ماڻهو کپن جي سنڌ جي غريبن جي، سمورو وقت پائرن جيان مدد ڪن، جيئن ڀارتيه شيوڪ سڀا Servants of India Society وارا آجيوڪا تي سمورو وقت ويٺا ڀارت جي شيوا ڪن، تيئن سنڌ جي غريبن جي شيوا لاءِ ڪي غريبن جا پائرن ڪٿا ڪجن ته تمام چڱو. انهن کي پنجاهه رپيا مهيني ڏيڻ لاءِ ته مان به تيار آهيان. مهرباني ڪري ڄاڻيو جي اهڙا جوان هٿ اچنوءَ ۽ مسٽر ويرومل کي به هيءُ خط پڙهڻ لاءِ موڪلجو ته هو به خيال رکي.

شڪارپوري واپاري، بخاري، ٿبٽ ۽ ڇيان ڏانهن ويندا آهن. ڇو نه شڪارپور ۾ اهڙو اسڪول ٺاهيو، جنهن ۾ اهڙيون ٻوليون سيکاريون وڃن. سکيا جي سڌاري جي تمام ضرورت اٿو. ڇو ته شاهي باغ ۾ شيوارام ڦيرواڻيءَ جي صلاح سان ڪو سندر قسم جو اسڪول ٺاهيو؟

۲۵- فيبروري ۱۹۰۱ع جي خط ۾ لکيو اٿس ته پيارن جي موت تي به گهڻو غم نه ڪجي. اهي ڏک ايشور موڪليندو آهي ته اسين ڏيا ۽ ويراڱ جا سبق سکون ۽ سچو سک پراپت ڪريون. اهو به ڏيان ۾ رکڻ گهرجي ته موت ته اصل ڪا وستو ڪانهي. موت فقط هڪ لوڪ کان ٻئي لوڪ ۾ وڃي جيئن جو دروازو آهي.

غريبن جي نياڻين کي پڙهائڻ، بيشڪ پيچ جو ڪم آهي پر هر هڪ کي دان جو ڪم ائين هلائڻ گهرجي. جو ٿي سگهي ته پاڻ مرادو هميشه هلندو رهي ۽ منجهانئس گهڻي کان گهڻو فائدو ٿئي. انهيءَ طرح سڄي قرباني سان گڏ سڄي سمجهه به هلائڻ گهرجي. گيتا ۾ چيل آهي ته ڌن جي دان کان گيان يا وديا جو دان وڌيڪ اُتر آهي. تنهنڪري

وديا دان ڏيئي غريبن ۽ ڪنڀائن جا ڏک دور ڪجن ته تمام چڱو. اهو آهي سڄي ساتوڪ دان. تنهنڪري جيترو ٿي سگهي تيترو گيان يگيه ۾ مدد ڪريو.

ڌرمشالائن ۾ ڌارمڪ پستڪاليه ڪڍو. هوميوپٿي به يوگ جو هڪ رستو اٿو، هوميوپٿي دواخانہ ڪڍو. پاڻ ۾ ست، شو ۽ سندريه جا پاڻ وڌائيندا رهو. انهن ۾ آهي سدا سچ، سدا هٽڪاري، سدا شو جو پندار، سدا سهڻو سائين. انهن جي وسيلي درشن پائيندو سڄي سک دائي سهڻي سائين جو. روز انهن پاڻ جي وڌائڻ جو ويچار ۽ ڪوشش ڪندا رهو ۽ ڪوبه انهن کي وڌائڻ جو وجهه هٿان نه وڃايو، ته پريتم کي پايو. پنهنجن دوستن کي ۽ ڪانگريس وارن کي چئو ته هو هندستان ۾ عام جام تعليم جو پرچار ڪن ۽ وديا وڌائڻ جو ڪم هٿ ۾ کڻن. سڄيءَ سکيا کان سواءِ ايڪتا ڪين ايندي. سڄي ايڪتا کان سواءِ شڪتي ڪانه ٿيندي. هندو مسلمان ۽ هندستان جي سڀني ديش واسين جي وچ ۾ ايڪتا آڻڻ جي ڪوشش پاڻ ڪريو ۽ دوستن کي انهيءَ ڪوشش ۾ لڳايو ۽ عام دڪن کي دور ڪرڻ لاءِ خوب جاچ جوڇ ڪريو ۽ کوجنا ڪريو جيئن گوکلي ڪندو هو. ائين جاچي ماڻهن جا ڏک ۽ گهٽايون دور ڪريو.

ننڍن ٻارن ۾ پيڙيءَ ڇڪڻ، شراب پيئڻ ۽ چوا ٽڙڻ جي خرابين کي روڪيو. خرابيون آهن اوهان لاءِ چڱائي ڪرڻ جا وجهه. انهن خرابين کي ڪيئن دور ڪجي تنهن لاءِ سوچيو ۽ سکيا حاصل ڪريو ۽ پوءِ هڪ هڪ تي پورو ڌيان ڏيئي اهي سڀ خرابيون ۽ ڏک دور ڪريو.

مطلب ته ديوان ڏيارام کي سدا فڪر هو براين گهٽائڻ، ڏک دور ڪرڻ ۽ ماڻهن کي محبت سيکارڻ ۽ ايشور جي ڌيان ۽ جڳت هٿ ۾ لڳائڻ جو.

انهيءَ کانسواءِ مون ڏانهن به ديوان کي خط لکيا. هڪڙو وڏو خط لکيائين سکيا سڌار لاءِ، چيائين ته اونڊل جي هيڊ ماسٽر جي حياتي پڙهي ڏس ته اسڪولن جي رستي ڪيئن سنسار جو سڌارو ڪري ٿو

سگهجي. چئيءَ ۾ لکيائين ته ڪو شاهي باغ ۾ آدرشي وديالو کوليو. مون لکي پڇيس ته ٻارن کي يوگه ڪيئن سيڪارجي؟ پاڻ لکيائين ته ”من لاءِ چابڪ“ ۾ مصالح آڻو. جڏهن کيس اهو لکيو ويو ته انهيءَ ۾ ڪي حصا اهڙا آهن جي بالڪ به سمجهن، پر ڪي اهڙا آهن جي ودوان به مس سمجهي سگهن ته جواب موڪليائين ته ٻارن لاءِ سولا سوال چونڊي ڪڍو. کانئس پڇيو ويو ته پاڻ ڪيئن سڌارجي ۽ ڪيئن اندر جي روشني حاصل ڪجي. تنهن تي پاڻ هيٺيون بيت لکي موڪليائين:

بيت

ڌن سي جي گهرن انتر جوت پرڪاش،
 پر تنهن لاءِ گهرجي اوچ انتر آڪاش.
 ڪمائي جنمن جي آئت آڌار،
 ۽ پڻ هن جنم ۾ شد پر آپڪار.
 اهم ڀاؤ رهت، سنگ ڦل رهت،
 داس ڀاؤ سهت، ڀڳتي ڀاؤ سهت.
 سمپورن شرڌا حاضران حضور،
 سموري سرشت ڏس سائس ڀرپور.
 اهڙي درشت لاءِ وگنيان ويچار،
 گر وائيءَ سان آئينت پيار.
 جپڻ ويچائڻ، انتر نور شوڌڻ،
 ادرشت ڌيائڻ، انتر پر ڀوڌڻ.
 سنڌيا ۽ ڀڄن، ايڪانت رهاڻ،
 سڀ وقت پياس پرڀ درشن ڪاڻ.
 مهاتمان سنگ رستو ڪري سهلو،
 پر اهو درلي، جن هوميءَ جهلو.
 ۾ نيم پال يوگه پهرائين،
 ادرشت رهنما تيجسوي جي چاهين.

ڏيارام جا ليک

ديوان ڏيارام جو پهريون ڀيرو پستڪ جو منهنجي نظر مان نڪتو آهي، تنهنجو نالو آهي *Something about Sindh* ڪجهه سنڌڙيءَ بابت. اهو پستڪ هن سگما يوناني س اکر جي صحيح سان لکيو آهي. انهيءَ ليک ۾ سنڌ جي شهرن، نظارن ۽ ڪوين جو بيان ٿيل آهي. تمام اعليٰ انگريزيءَ ۾ لکيل آهي ۽ ديوان جي ودوتا ۽ ساهتيه سان پيار منجهانئس خوب ظاهر آهي. انهيءَ ۾ شاهه عبداللطيف بابت به چڱو چوڪو ذڪر اچي ٿو. پهرئين باب ۾ شاهه صاحب جي ڏاڏي عبدالڪريم بلڙيءَ واري ۽ شاهه صاحب جي جنگ وجدل جي زماني جو ذڪر آهي. باب ٻئي ۾ شاهه لطيف جي دل جو داستان ڏنل آهي ته ڪيئن مرزا مغل بيگ جي ڌيءَ سان دل ٿيس ۽ اهو عشق اهڙو اهڙو ٿيو جو ڏک وچان مغلن کي سراپ ڏيئي شاهه لطيف سير تي هليو ويو. جڏهن مغلن جا گهڻو ڪري سڀ پاڻي ناس ٿي ويا، تڏهن مغل بيگ جي نياڻيءَ پل بخشائي سراپ هٽايو ۽ هن سان شادي ڪئي.

باب ٽئين ۾ شاهه جي عشق حقيقيءَ جو داستان آهي. سندس ويدانيت ۽ صوفي متن جي سهڻي ۽ سليس سمجهاڻي، سندس ڪافين ۽ رهڻي جو ذڪر آهي.

چوٿين باب ۾ اڏيري لال جي وارتا ڏنل آهي ته ڪيئن هن هندن کي مسلمان ٿيڻ کان بچايو ۽ ٻنهي هندن ۽ مسلمانن کي پنهنجو پوڄاري ۽ مريد ڪيائين. تنهنڪان پوءِ ڪجهه سکر شهر بابت چيل آهي. معصوم شاهه جي مناري، ساڌ بيلي، ستين، خواجه خضر ۽ چئن

يارن ڏانهن اشارو ڏنل آهي.

پوئين باب ۾ سيوهڻ جو ذڪر ڪيل آهي. ڪافر قلع، سوا لڪ پير، شاه قلندر لعل شهباز، ڀڳو نوڙهو، سهڻيءَ سنڌوءَ، ريل جي آتشي گجندڙ لوهه جي گهوڙي ۽ ڪرستانن جي قبرستان، انهن سڀني جو سهڻو بيان ڪيل آهي. مطلب ته واه جو سيلاني ۽ موجي ديوان ڏيارام جي دل ۽ دماغ هئا.

سندس ٻيو ليک آهي ڪاليجي تعليم بابت Collegiate Education هن ۾ ديوان اوج سڪيا جي ضرورت ڏيکاري آهي ۽ سنڌ آرٽس ڪاليج لاءِ اپريل ڪئي اٿس. اهو ۲۷ جون ۱۸۸۵ ۾ لکيل آهي ۽ سنڌ جي ڪمشنر هارٽ ڊيوس صاحب کي اڀڻ ٿيل آهي. انهيءَ ۾ پهريان ڏيارام ڄاڻايو آهي ته ڪيترن عملدارن ۾ اهو وهم ويٺل آهي ته اوجي وديا اٿن سان ماڻهو ڌرم سان ۽ سرڪار سان بي وفا ٿي پوندا. انهن وهمن ڪري نوان ڪاليج ڪولڻ جي رت جي برخلاف گجهي مخالفت ڪندا آهن. انهيءَ ڪري پنهنجي گتجي جي ٽن حصن مان ٻه حصا هن وڌن تعليم يافتن ۽ ججن جي شاهديءَ سان پري ڇڏيا آهن ۽ آخر انهيءَ نتيجي تي پهتو آهي ته اوجي سڪيا نه ڏيڻ معنيٰ ترقيءَ کي ٻڄو ڏيڻ، ٿوريءَ سڪيا ۾ آهي خوف، جيئن چيو اٿن ته ”نيم طبيب، خطره جان“ تنهنڪري سلامتي آهي گهڻيءَ وڌيا ڏيڻ ۾. ڏيکاريو اٿس ته اوج تعليم جي ڪري ئي سرڪار کي ايماندار ۽ هوشيار ماڻهو سڀني ڪمن هلائڻ لاءِ ملي سگهيا آهن ۽ ڪاليجن جي سڪيا ڪري مادري زبانن جي ساهتيه ۾ به سڌارو ۽ واڌارو آيو آهي، جو اوج سڪيا پرائيندڙن ئي پنهنجي پنهنجي ٻوليءَ ۾ نوان پستڪ لکيا آهن. ٽيون اثر اوج وديا جو اهو ٿيو آهي جو وديا ۽ پنگتي سڌاري لاءِ ڪيتريون سياڻون ۽ منڊليون برپا ٿيون آهن. ڪاليج مان پڙهيلن جو چريتر به ڪيترين ڳالهين ۾ سڌرجي ويو آهي. هندستانين کي اوج تعليم ڏيندو ته باقاعدي ۽ قانوني طرح حقن گهرڻ جي هلچل ڪندا، نه ته هو ڪنهن

ڏينهن انهيءَ جي بدلي ۱۸۵۷ع جهڙو بلوو ڪندا.

چوٿون اوج تعليم پهريائين البت ڪجهه خرچ ڪرائي ٿي پر پوءِ انهيءَ ڪري ڏوهه گهٽ ٿا ٿين، پوليس ۽ فوج گهٽ ٿي رکڻي پوي، تنهن ڪري ڏيارام سرڪار کي اپيل ڪئي آهي ته سنڌ ۾ ڪاليج کوليو. سنڌونديءَ تي ڀل ٺاهڻ مان جيترو فائدو ٿيندو انهيءَ کان به وڌيڪ فائدو اهو ڪاليج آخر ۾ ڏيندو. انهيءَ ڪري هاءِ اسڪول کلي سگهندو ۽ انگريزي سڀيتا کي وڌيڪ سولائيءَ سان ماڻهو سمجهندا ۽ اوهان جون نيون نڪتل شيون ماڻهو وٺندا، هندستان جي دولت به وڌندي ۽ پنڀگي سڌاري کي به مدد ملندي.

انهيءَ زبردست ليک سان گڏ شخصي ڪوشش ۽ قربانيءَ جي وسيلي چنڊو ڪٽو ڪرڻ جي ڪري ڏيارام ڄيٺمل ڪاليج برپا ٿيو. انهن ئي سالن ۾ ڏيارام هڪڙو ٻيو وڏو ڪتاب لکيو جنهن ۾ پنهنجي ڪوشش، اورچائي ۽ علميت خوب ڏيکاريائين. انهيءَ ڪتاب جو نالو *History of Alienations in the Province of Sind* هو

يعني سنڌ ۾ جاگير ڏنلن زمينن جي تواريخ. ٺاهيل ڪمشنر جي آفيس ۾ جاگيرن وغيره جي رکيلن دفترن مان. سرڪار جي ٺهراؤ نمبر- ۱۲، ۲ جنوري ۱۸۷۸ع موجب ڇپيل ڪمشنر جي پريس ۾ سنه ۱۸۸۶ع ۾. انهيءَ ڪتاب جا ٻه ٽلها جلد آهن. جلد پهرئين ۾ ۴۴۷ صفحا آهن جنهن ۾ تواريخ ڏنل آهي، پشت به پشت جاگيردارن جي، خيراتدارن جي، پٽيدارن جي ۽ حصيدارن جي، جنهن ۾ سورهن پهرئين درجي جي جاگيردارن جا موروثي شجره پڻ آهن. پهرئين جلد جي مهاڳ ۾ مسٽر پولن اسسٽنٽ ڪمشنر لکيو آهي ته اهو ڪم اصل مسٽر ارسڪن صاحب ڪمشنر، اسسٽنٽ ڪمشنر کي سپرد ڪيو، پر روزمره جو ڪم ايترو گهڻو هو، جو هن ڪم ۾ ڪوبه قدم ڪونه ڪيو هو، جيستائين جو مسٽر ڏيارام گڊومل سي. ايس. ايل. ايل. بي کي هن ڪم سان شامل نه ڪيو ويو. مسٽر ڏيارام هن ڪم ۾ نه رڳو تحسين

جوڳي قابليت ڏيکاري، پر ان ٽڪنڌر محنت ۽ اورچائيءَ جو به ثبوت ڏنو ۽ گهڻو ڪري سندس ئي ڪوشش جو نتيجو آهي جو هيءُ ڪتاب پورو ٿي چڪو آهي.

ديوان ڏيارام نه فقط سنڌ جي جاگيرن جي منجهنس سربستي تواريخ ڏني آهي پر هر هڪ مکيه جاگيردار جي شخصي تواريخ ۽ ان جي زمينداريءَ جو سربستو احوال پڻ ڏنو آهي. ٻيو جلد جنهن ۾ هر هڪ جاگيردار جي زمين جو سربستو احوال ڏنو ويندو سو اميد آهي ته تمام ڪمائڻو ثابت ٿيندو. اهو ٻيو جلد سنه ۱۸۸۸ع ۾ تيار ٿيو. انهيءَ جي مهاڳ ۾ هي لفظ لکيل آهن ته انهيءَ جلد کي لکڻ جي آفرين سموري ديوان ڏيارام گدو مل سي. ايس، ايل ايل بي لهڻي، جو هن انهيءَ تواريخ کي هر طرح مڪمل ڪرڻ لاءِ ڪنهن به قسم جي تڪليف وٺڻ کان ڪنڌ نه ڪڍايو ۽ خوشيءَ سان محنت ۽ اورچائيءَ ڪري تمام پوري پوري تواريخ جوڙي تيار ڪئي آهي.

اهو مٿيون ڪتاب اڃا پورو ئي مس ٿيو ته ديوان ڏيارام ٻيو هڪڙو تمام سٺو ڪتاب مسٽر بهرامجي ملباريءَ جي حياتيءَ ۽ ڪم بابت تيار ڪري ڇپايو. انهيءَ ۾ نه رڳو سندس توڙ تائين وفادار دوست ملباريءَ جو جيون چتر آهن، پر سندس زبردست ليک، جي پنڌي ظلمن، گهٽتائين ۽ سڌاري لاءِ لکيل آهن، سي به ڏنل آهن. مسٽر ملباريءَ جو هردو اسان جي پنڌي ظلمن لاءِ ڏاڍو ڪرڪندو هو ۽ خاص طرح جيڪي ظلم هندو پنهنجي نياڻين، استرين ۽ وڏوائن سان ۽ اڇوت ذات جي ماڻهن سان ڪري رهيا آهن، تن ظالمن جي برخلاف مسٽر بهرامجي پنهنجو زبردست آواز جو اٿاريو هو سو هن چتر جي رستي هنڌ هنڌ پهچايو ويو.

انهيءَ ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيل آهي ته هن ڪتابي وڪري مان جيڪا به پيدائش ٿيندي سا ڪنهن به پنڌي سڌار سڀا کي ڏني ويندي جا تعليم يافته هندو برپا ڪندا. اهو افسوس ظاهر ڪيو ويو آهي ته

پنگتي سڌاري لاءِ پوين ٽن سالن ۾ ايتريون ڳالهين ڪندي به ڪا اهڙي منڊلي برپا نه ٿي آهي جا سچ پچ سڌارا ڪري. اهڙيءَ منڊليءَ قائم ڪرڻ لاءِ گهرجي قرباني، سچي سکيا جي سچي نشاني به آهي قرباني. ديوان ڏيارام اتي اميد ڏيکاري آهي ته تعليم يافتہ جوان ضرور ڪا اهڙي سيا ساري هندستان لاءِ قائم ڪندا، جنهن ۾ ليڊي ڊفرن سيا کان به وڌيڪ چنڊو ڪٽو ڪندا، جا سچي هندستان ۾ پنگتي سڌاري جو ڪم شروع ڪندي، پر ائين ٿيو ڪين، ساري هندستان لاءِ ڪابه يڪي سيا ڪانه ٺهي. هنڌ سنڌ ۾ بيشڪ ڪي سڌار سپائون ٺهيو، جن جو مکيه ڪم آخر ۾ وڃي زناني تعليم لاءِ اسڪول کولڻ رهيو آهي.

جڀ صاحب 1891ع

۲۶- جولاءِ ۱۹۸۹ع کان وٺي ۲۲ نومبر ۱۹۹۱ع تائين ديوان ڏيارام شڪارپور جو سيشن جج ٿي رهيو. انهن ڏينهن ۾ سندس خيال سنڌيءَ ۾ ڌارمڪ گرڻن جي سمجهاڻي ڏيڻ ڏانهن خاص طرح ويو. مٿي ڏيکاري چڪا آهيون ته شڪارپور ۾ گيتا ڪاس هلندو هو، جتي وڪيل، تعليم يافتہ ۽ ٻيا سمجهو ماڻهو ايندا هئا ۽ انهن ڏينهن ۾ ديوان ڏيارام پهريون ڌارمڪ گز سري جڀ صاحب سنڌيءَ ۾ تيار ڪري ڇپايو.

پهرئين ڇاپي جي منڍ مان معلوم ٿو ٿئي ته سادو هيرانند جي چوڻ تي اڪيڊميءَ جي چوڪرڻ لاءِ ديوان ڏيارام، اڳيان ويدانت ٿي ارت گدومل سندس، پاڻي مولچند گيان، منشي آوٽراءِ صاحب ۽ ترمپ صاحب جا پڙهي پنهنجي آئين موجب ارت سمجهاڻيندو رهيو ۽ سڀني جي لاپ لاءِ انهيءَ مان آخر هيءُ ڪتاب ٺاهيائين. جڀ صاحب جي ٺاهڻ جا سبب ۽ تواريخ ديوان ڏيارام انهيءَ پهرئين ڇاپي جي منڍ ۾ هن طرح لکي آهي. لکيو اٿس ته ”موڪل جي ڏينهن ۾ مون جڀ صاحب ۽ سري ڀڳوت گيتا جي سنڌيءَ ۾ ت: ڪا لکي هئي. انهيءَ مان جڀ صاحب

هاڻي ڇڄي تيار ٿيو آهي ۽ سري ڀڳوت گيتا هن کان پوءِ ڇڄي تيار ٿيو آهي ۽ سري ڀڳوت گيتا هن کان پوءِ ڇڄي..” ”جڳ صاحب مونکي ورهين کان برزبان هو ۽ جڀيندي جڀيندي تمام گهڻو فائدو پهتو آهي. ننڍڙن ڇوڪرن کي اڄ ڏينهن تائين ماڻرون چونديون آهن ته جيڪڏهن رات جو ڪٿان هيڪلا اچو ۽ جن پوت جو ڊپ ٿيو ته پهرئين پوڙي ڪري پڙهجو ته جن پوت اوهاڻ جي اوڏو نه ايندو. پر رات جي پوتن کان به وڏا ڏينهن جا پوت پيا آهن جي سدائين اسانکي پيا پٽڪائين. سوين هزارين بچڙا خيال ماڻهوءَ جي دل ۾ اچن ٿا ۽ ڏاهن چيو آهي ته سنن سوڌن ڪمن ڪرڻ کان به پنهنجو اندر اُچارڻ وڌيڪ مشڪل آهي. جڳ صاحب ۽ سري ڀڳوت گيتا اندر اُچارڻ لاءِ، وڏي بل وارا آهن. بچرن خيالن کي من مان ڪڍڻ جو سڀني کان سولو اڀاءُ هيءُ آهي جو يڪدم چڱو خيال جو لشڪر مٿن بڄجي، جڳ صاحب ۽ ڀڳوت گيتا ۾ اهڙن چڱن خيالن جا وڏا لشڪر آهن. هيءُ ڳالهه مان پنهنجي آزمودي مان چوان ٿو ۽ منهنجي ٻين کي به وڃي ٿي ته آزمائي ڏسن.”

”سند ۾ هزارين ماڻهو آهن جنکي جڳ صاحب ياد آهي ۽ اهڙا ماڻهو هنجو پورو مطلب ضرور ڄاڻن گهرندا هوندا. پوري مطلب ڄاڻڻ لاءِ سولو رستو هيءُ آهي ته سڀني ڏکين لفظن جي معنيٰ ڏجي ۽ ست ست جو لفظي ارت ويا ڪرڻ جي قانون موجب ڪجي ۽ گروجن جي ٻيءَ ٻائيءَ جي مدد وٺجي. وري ڪيترائي ڳوڙها خيال آهن جي سري ڀڳوت گيتا ۽ سري ڀڳوت جي ۱۱ سڪند ۽ اپنشدن ۽ وڏن سنتن ۽ پيغمبرن جي ڪتابن پڙهڻ کانسواءِ سمجهڻ ۾ نٿا اچن، تنهنڪري انهنجي به سهائتا ڪجي. مون اهو رستو ورتو آهي ۽ ست ست جو گهڻي ويچار پڄاڻا ارت ڪيو آهي ۽ سڀ ڪنهن پوڙيءَ جو تات پرچ ڏنو آهي جنهن مان پوڙين جي سار ۽ سنڀت جي سڌ پئجي سگهندي.”

”ننڍي هوندي کان مان پنهنجي ماما پتا کي هيءُ ٻائي جڀيندو ڏسندو هئس ۽ انهنجي هن ۾ ڏاڍي شردا هئي. ٽيڪا لکن وقت مون

پنهجي دل ۾ ٺهراءُ ڪيو ته جڳ صاحب جو ترجمو ۽ آرٽ پنهجي ماما کي اڀڻ ڪندس ۽ سري ڀڳوت گيتا جو ترجمو آرٽ پنهجي پتا ڪي. انهيءَ سنڪلپ موجب مان هيءُ پستڪ پنهجي ماما کي اڀڻ ڪريان ٿو. هيءُ به هڪڙي قسم جو شراڌ آهي. شال سقل ٿئي!

جهڙو ورهيه پوءِ هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو درست ڪري سڌاري ڇپايو ويو ۽ ان ۾ ڀيٽ لاءِ ساميءَ جا سلوڪ به ڏنا ويا. وري سوا ڇهن ورهين کانپوءِ ٽيون ڇاپو ۱۰ جنوري ۱۹۰۴ع ۾ ڇپايو ويو. انهيءَ ۾ پوڙين جي سنڀال پوريءَ طرح ڏيکارڻ لاءِ تات پرچ تي وڌيڪ محنت ڪئي اٿس. ٻارهن ورهين کانپوءِ ۱۹۱۶ع ۾ چوٿون ڇاپو ڇپايو ويو. انهيءَ ۾ ڪبير صاحب جا وڃڻ به ڀيٽ لاءِ ڏنا ويا. وري ۱۹۲۴ع ۾ مڪالف صاحب ۽ ٻين ڇاپن جي آرٽن سان ڀيٽ لاءِ ڏنائين ۽ ڪتاب تمام وڏائي سندر ڪيو ويو جو هاڻي ۴۰۰ صفحن جو آهي ۽ ڀڳتيءَ ايشور جي پراڻي جي ڳان جو هڪ پندار ٿي پيو آهي.

سري ڀڳوت گيتا

۱ اپريل ۱۸۹۳ع ۾ ديوان ڌيارام گدومل پنهجي پرڻگيا موجب سري ڀڳوت گيتا سنڌيءَ ۾ ٺاهي ڇپائي. انهيءَ ۾ بهريائين سانڪيه ۽ يوگ جو مختصر مطلب، سهڻيءَ طرح سمجهايو ويو آهي ۽ تنهن کانپوءِ هڪ هڪ سلوڪ جي ٽيڪا يعني پاشانتر ۽ سمجهاڻي ڏنل آهي. منڍ ۾ ڌيارام ظاهر ڪيو آهي ته ”مون پنهنجو ڌيان نه رڳو مول تي ڌري، پنهنجي وت آهر، انهيءَ جي سمجهاڻي جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ انهيءَ ڪوشش ۾ سانڪيه ڪارڪا ۽ پتنجليءَ جي يوگ سوترن ۽ سري ڀاڳوت جي ۱۱ سڪنڊ ۽ اپنشنڊن جي سهائتا ورتي اٿم.“

”هيءُ ڳالهه مشهور آهي ته جيئن انگريزن کي بائيبل آهي، مسلمانن کي قرآن آهي ۽ پارسين کي زند اوستا آهي، تيئن هندن کي گيتا آهي. اهي چارئي پستڪ سيڪنهن ڪورٽ ۾ رکندا آهن. جي انهن

تي قسم ڪندا آهن تن تي گهڻو وزن ڏيڻ ۾ ايندو آهي، ڪڏهن ڪڏهن ته سمورا فيصلا اهڙن قسمن تي ٿيندا آهن. هندن ۾ گهڻي پٺت آهن. پر اهڙو هندو ڪونهي جو گيتا کي نٿو مڃي ۽ اهڙا سادو ڪي ٿورا آهن جن کي اها سڄي ياد نه آهي يا جي هڪڙي ڏهاڙي هنجو پاڻ نٿا ڪن. اصل ۾ هيءُ پستڪ تمام ننڍڙو آهي ۽ اهڙو ڪو ورلي منجهس صفحو آهي جنهن ۾ ويدن جي اتر ڪانڊ مان ڪا واڻي نٿي اچي، ٻولي به بلڪل سولي آهي پر گهڻو ڪري هڪڙو هڪڙو لفظ موتي آهي ۽ هڪڙي هڪڙي تڪ نهايت شيرين آهي. وڏي ڳالهه هيءُ آهي ته هندن ۾ جي ڀاتين ڀاتين مت آهن تن سڀني جو هن ننڍي پستڪ تي وڏو آڌار آهي ۽ اهوئي آهي جنهن ۾ سڀني جو پرڄاءُ ٿئي ٿو.

”سري ڀڳوت گيتا کي پڙهڻ ۾ ياد رکڻ گهرجي ته اڳيان جون گهڻيون منزلون آهن ۽ ٻڌين ۾ گهڻا تفاوت آهن، جيڪڏهن ڪنهن ننڍي ٻار کي نرڳڻ نراڪار جي سمرڻ لاءِ چئبو ته هنجي سمجهه ۾ اها ڳالهه بلڪل نه وهندي پر جي چئبس ته ايشور پتا وانگر آهي يا ماتا وانگي، ته ڪجهه قدر سمجهي ويندو. ڪيترا ماڻهو عمر ۾ ٻار نه آهن پر ٻڌ ۾ ٻار آهن، انهن لاءِ گيتا ۾ ٻارن جي ٻولي آهي. ٻيا ٻڌ ۾ ٻار نه آهن، انهن لاءِ پهتلن جي ٻولي آهي. اهي ٻه ٻوليون ضرور مٿاڇري پڙهندڙ کي هڪ ٻئي جي برخلاف ڏسڻ ۾ اينديون پر سچ پچ برخلاف نه آهن ۽ جيڪو ڪو محنت ڪري رڳي مول جو شرڏا سان اڀياس ڪندو تنهن کي اميد آهي ته آهستي آهستي اها ڳالهه عيان ٿيندي.“

آتمڪ وڪاس لاءِ جيڪو خزانو هندن وٽ موجود آهي. اهو اهڙيءَ طرح درجي بدرجي ديوان ڌيارام ڪوشش ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ تيار ڪندو رهيو. پهريائين ڄپ صاحب ماتا کي ارڻ ڪيائين، ٻيو گيتا پتا کي ارڻ ڪئي اٿس. وري ٻارن کي سمجهائڻ لاءِ ماءُ ۽ ڌيءُ جي عقل جي هار جي ڳالهه لکي اٿس جنهن ۾ ٻارن ۾ ڌارمڪ سنسڪار ڪيئن جاڳائجن سي ڏنل آهن ۽ ڳوڙهن ويچارن وارن لاءِ وري

يوگ درشن سنڌيءَ ۾ پرڪاشت ڪيو اٿس. هاڻي انهن ۽ ٻين پستڪن جو ڪجهه بيان ڏبو.

يوگ درشن

سري ڀڳوت گيتا کان وري ڏهه سال پوءِ ديوان ڏيارام گدو مل ۲۲ مارچ ۱۹۰۳ع ۾ سري يوگ درشن يا راج يوگ جا سوتر پرڪاش ڪيا. ڪتاب جي منڍ واري صفحي تي ظاهر ڪيل آهي ته ”اهي پتتجلي رشيءَ جا پرست ڪيل آهن، جن ۾ سڄي سائينءَ ۽ ساڪيءَ ۽ سڪي جي درشن ۽ ميلاپ لاءِ يوگ جو رستو ڏيکاريو ويو آهي ۽ انهيءَ کي سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. سڀني اڌڪاري پائرن ۽ پيئرن جي هٿ لاءِ ارڀڻ ڪيل آهي هڪ سڄي پرم پياري پريوءَ کي.“

پرستوانا ۾ ديوان ڏيارام ڏيکاريو آهي ته ”حقيقي واٽ ۾ به ماڻهن کي درجي بدرجي وڪ ڪڻڻ گهرجي. پهريائين ننڍڙي ٻالڪ وانگي ريڙهيون پائڻ سکڻ، پوءِ اٿي بيهڻ ۽ پوءِ سولو پنڌ ڪرڻ“ جيڪو سڀني کان هيٺئين ڌاڪي تي هڪ پير رکي يڪدم سڀني کان اوچي ڌاڪي تي ٻيو پير رکڻ گهرندو سو ضرور يا ته ٽنگ ٽڪر ڪندو يا ٽاپو کائيندو، پر هن زماني ۾ ڏسجي ٿو ته جن کي پهرين پنجن درشن جي ڪابه خبر نه آهي ۽ جن کي ڪوبه انيؤ نه آهي سي پاڻ کي ويدانتي سڏائي ويدانت جو نالو بد ڪن ٿا.“

اصل پرمپرا کان اهو رستو هو ته پهريائين ڪرم جو مارگ، جو پورو ميمانسا ۾ ڏيکاريل آهي سو سکجي. انهيءَ جي سوترن ۾ جڻمني رشيءَ ڏيکاريو آهي ته ويدن جي ڪرم ڪانڊ جو ڪهڙو مطلب آهي ۽ ويدن جي ارت ڪرڻ لاءِ ڪهڙا قانون آهن. سڀ درشن، ويدن تي آڌار رکن ٿا ۽ انهيءَ ڪري ويدن کي يثارت سمجهڻ لاءِ پورو ميمانسا جو

نهایت ضروري آهي.

ڪرم جي مارگه سڪڻ کانپوءِ نياڻ ۽ وئشيشڪا ڪمائتا ٿين ٿا. نياڻ دوارن اسين ڏنل وستن بابت پوريءَ طرح دليل دورائڻ سڪون ٿا ۽ وئشيشڪا دوارن آهي دليل دورائي سمجهون ٿا ته هي سڀ استول پدارت اٿن منجهان ٿيل آهي. انگريزي ڪاليجن ۾ به دليل پوريءَ طرح دورائڻ لاءِ ۽ اٿن، ننڍڙن پتڪڙن، مان ڪيئن استول پدارت ٿيا آهن سا ڳالهه سمجهائڻ لاءِ اپديش ملندا آهن. گوتم ۽ ڪٿاد رشين اڳين زمانن ۾ ساڳيو پراڻڪار ڪيو آهي.

سانڪيه جو رچيندڙ ڪيل مني آهي، سانڪيه، نياڻ ۽ وئشيشڪا پڙهيلن کي هڪ پير وڌيڪ پرائي ٿو. ڇاڪاڻ ته هو سمجهائي ٿو ته انيڪ پدارت ۾ آخري پدارت فقط به آهن، پرش ۽ پرڪرتي. جن مان پش اپرنامي آهي ۽ پرڪرتي پرثامي. ٻئي انادي آهن، پر پرش پرثامن جو ساڪي آهي ۽ چيئن آهي ۽ پرڪرتي درشيه آهي ۽ جڙ. سانڪيه موجب جي سڀ وستو ڪري ڪنهن اڌ پوت ڪڙاهيءَ ۾ وجهجن ته پرڪرتي ۽ پرش انهن منجهان ضرور نڪرندا، باقي سڀ پرڪرتيءَ جا وڪار آهن. يوگ، سانڪيه تي بنياد ٻڌي، پرڪرتي ۽ پرش جي پيد جي ساڪيات ڪار لاءِ ساڌن ٻڌائي ٿو. سانڪيه جو ساڌنن سان ڪو واسطو نه هو، تنهنڪري انهيءَ ۾ وشيش پرش جو يعني ايشور جو ذڪر ڪونهي، پر يوگ موجب ايشور پرنيدان، ايشور جو سمرڻ ۽ آسرو هڪ تمام وڏو اپاءُ آهي. اهو اتر اڌڪارين لاءِ به آهي، مڌيم اڌڪارين ۽ آڌم اڌڪارين لاءِ به. يعني من جنجي وس گهڻو آهي ۽ جنجي وس پورو پنو آهي ۽ جنجي وس ٿورو آهي انهن سڀني لاءِ پڪتي ڪمائتي آهي.

يوگ سوترن ۾ انهيءَ ساڌن تي تمام گهڻو زور رکيو ويو آهي ۽ انهيءَ جي سمجهائڻ لاءِ ايشور، وشيش پرش جو ورنن ڪرڻ ضرور ٿيو. تنهنڪري واسٽو ۾ سانڪيه ۽ يوگ مختلف نه آهن ۽ ائين سري ڀڳوت گيتا ۾ چيل آهن. اتر ميمانسا يا سانڪيه ۽ يوگ جون ساڌارڻ

ڳالهيون وهنوارڪ ستيه چيون ويئون آهن، پر جو يوگ جو پارٽ اڀياس ڪري ٿو تنهنڪري مهانيو ٿئي ٿو ته پرڪرتي ۽ پرش به روپ هڪ ئي برهم جا آهن. اهوئي متو ويدانت جو آهي. ”ايڪم ايو ادوتيم” يعني سڀ جيڪي آهي سو پرمارتڪ ستيه موجب هڪ ئي هڪ آهي. جيتوڻيڪ وهنوارڪ ستيه ريت ڀرتڪ ڀرتڪ يا جدا جدا ڏسڻ ۾ اچي ٿو. انهيءَ طرح جيئن ڀڳوت گيتا جي سمجهاڻ لاءِ پهريائين سانڪيه ۽ يوگ جو سنڪشپت سار يا مختصر مطلب ڏيارام سمجهايو آهي، تيئن هتي پومڪا ۾ سڀني درشن جو هڪ ٻئي سان سنڀند ۽ سلسلو ڏيکاريل آهي. مهارشي هميشه اها ڪوشش ڪندا آهن ته سرؤ ساڌارڻ ماڻهن کي ڌارمڪ خزانو سندن چالو پاشا ۾ ٻڌائجي. ديوان ڏيارام به ايئن ڌارمڪ خزانو درجي وار پهريائين ڀڳتي يوگ جپ صاحب جي دواران ۽ پوءِ ڪرم يوگ يا ڪرم سنڀاس گيتا جي دواران ۽ گيتا يوگ، راج يوگ جي دواران سمجهاڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. انهيءَ کانپوءِ ”Diary of Hindu Devotee“ ۾ پنهنجي دينڪ وهيءَ جي ليکڻ دواران ويدانت تي چرچا هلائي اٿس. مطلب ته جيئن سندس سکيا جو زور سيڪجهه درجي وار سکڻ تي آهي تيئن ڌرمي پستڪ به بيشڪ درجي وار لکيا اٿس.

سيڪارڻ جو سٺو رستو آهي ته پهريائين سکندڙ جي من ۾ سوال پيدا ڪجي. تنهنڪري ديوان ڏيارام جو به عمر ڀر اهو رستو رهيو ته جيڪي پڙهندو هو تنهن کي سوال جواب جي صورت ۾ ٺاهي رکڻ جي ڪوشش ڪندو هو. انهيءَ طرح جپ صاحب ۽ يوگ درشن جي فهرست ۾ ئي هڪ هڪ پوڙي ۽ هڪ هڪ سلوڪ ۾ ڪهڙي سوال جو جواب ڏنل آهي سو چٽيءَ طرح پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. راج يوگ جي فهرست لکيل آهي سوتر نمبر- پرشن جنهنجو اٺ سوتر ۾ آهي. هيءُ طريقو تمام سندر آهي. پرستاونو جي پڇاڙيءَ ۾ ديوان ڏيارام لکيو آهي ته سوترن کي سمجهڻ لاءِ پهريائين پرشن پڙهي ڇڏڻ

گهرجن ۽ ساڌارن ماڻهن کي ته ڀر ۽ نيم پهريائين سمجهڻ گهرجن ۽ ڪرم سڌارڻ گهرجن. تنهنڪانسواءِ هر هڪ سوتر جو ترجمو، سار ۽ سمجهائي به ڏنل آهي. مطلب ته سڀني کان سٺو ڌارمڪ خزانو سنسن، ڀرمن ۽ ڏند ڪٽائڻ کان آجو ڪري، سهڻي طرح سنڌي ۽ ڀر سمجهايو ويو آهي.

ساڌو هيرانند جو جيون چرتر

من جي استٽيءَ لاءِ يوگ شاستر جي سماڌي پاد يعني پهرئين حصي ۾ جيڪي ست اپاءَ ڏنل آهن تن مان پنجون اپاءَ آهي ڪلش رهت مهاتمان جي جيوت تي وري وري ويچار ڪرڻ. تنهن ڪري سنت آتم شڌيءَ لاءِ چوندا آهن ته سنتن جون جنم ساڪيون پڙهڻ گهرجن. انهيءَ پتاندر ديوان ڏيارام به ٻن مهاپرشن جو جنم ساڪيون ٺاهيون ۽ لکيون:

هڪڙي مسٽر ملباريءَ جي ۽ ٻي ساڌو هيرانند جي. ساڌو هيرانند جي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيل تاريخ، ۱۹ آڪٽوبر ۱۹۰۲ع آهي ۽ جاءِ ڪلفٽن ڪراچي.

ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهرئين ڀاڱي ۾ ساڌو هيرانند جي اسڪول ۽ ڪاليج جي ڏينهن جو ذڪر آهي، ۱۸۶۳ع کان ۱۸۷۹ع تائين حيدرآباد ۾ ٻالپڻ، اسڪول، پوءِ پنج ورهيه ڪلڪتي ۾ ۱۸۷۹ع کان ۱۸۸۴ع تائين ۽ ڪيئن هن جي مٿان ڪيشب چندرسين ۽ برهمو سماج جو اثر ٿيو. ٻئي ڀاڱي ۾ سندس جيوت ڪراچيءَ ۾ فيبروري ۱۸۸۴ع کان نومبر ۱۸۸۷ع تائين اخبار نويسيءَ جي ڪم واري ۽ پوءِ نومبر ۱۸۸۷ع کان مرڻ تائين جنهن ۾ استري وديا، لوڪ شيوا ۽ وبا ۾ شيوا، پنڀگتي سڌار ۽ چوڪرن لاءِ اسڪول اهي سڀ ڳالهون اچي ٿيون وڃن.

يومڪا ۾ لکيل آهي ته هيرانند خود نثر، نهائي ۽ نمائائيءَ جي

مورتي هو. هو هڪڙو ستي تي رهيل شرميلو گل هو. جنهن پنهنجي خوشبوءِ، ڪيترن ورهين سندن سنڌ جي بيابان ۾ وڻرڻ وڃائي. هو مشهوريءَ کان وٺي ويندو هو. ورهين کان وٺي منهنجي دل ۾ اهو انديشو هو ته اهڙي جي جيوت، جا افسوس وري تمام ٿورا ورهيه هلي، سا ظاهر ڪرڻ واجب آهي يا نه؟ آخر انهن سنسن کي شانت ڪري مون سندس تمام مختصر جيوت جي آکاڻي لکي آهي انهيءَ اميد تي ته من ٻين مسڪين طبع ۽ نماڻن ماڻهن کي ڪجهه انهيءَ مان آنت اچي ۽ اتساه وڌي.

هيرانند جو پورن وشواس هو ته يگيه ۽ قربانيءَ کانسواءِ سائين سهاڻا ڪين ڪندو آهي. هو نه رڳو خود قرباني پنهنجو فرض ڪري سمجهندو هو پر نور نورانيءَ جي حق جي شاهدي ڏيندو هو ۽ سندس سچيءَ سونهن موجب پنهنجي حياتيءَ کي ڦاٽڻ مان جو سچو آند اچي ٿو، تنهن جي به ڏيکاري ڏيندو هو. هن جي جيوت هئي ٻين جي پلي لاءِ، هن جي سموري حياتي ويئي حق تعاليٰ جي تلاش ۾، پريتم جي چاهڻ ۽ ڳولڻ ۾. گهٽ ۾ گهٽ انهن سڀن ڪري سندس حياتيءَ جي خبر وڌيڪ گهڻ ماڻهن کي پوي ته چڱو. ننڍي کان ننڍي ميڻ بتي به ميل تائين پنهنجا ڪرڻا پهچائيندي آهي ۽ اسان جي اکين جا ڪرڻا هر هڪ ستاري تائين ٿا پهچن، تنهنڪري شايد جيون ڪٿائڻ جي ساهتي لاءِ هيءَ ڪوشش به بي سود نه ٿيندي. پڙهندڙ پاڻ معلوم ڪري سگهندا ته ساڻوڪ، سادي ۽ سندر جيون جو ڪهڙو نه اعليٰ مثال هن ڪتاب ۾ پيش ڪيل آهي. هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو ختم ٿي وڃڻ ڪري ٻيو ڇاپو سنه ۱۹۳۲ع ۾ ڇپايو ويو آهي. اهو جيمني ڪمار ڪوٽر لکيو آهي ۽ منجهس تي نوان باب، هڪڙو پهريون جهوني ۽ نئين سنڌ بابت، ٻيو باب ائون ڪراچيءَ جي ڪارنامن بابت، باب

ڏهون اختصار ۽ آخرين سڪيا بابت پڻ درج ڪيل آهن. هيءُ ڪتاب پنگتي شيوڪن لاءِ ۽ شيو پاءُ وڌائڻ لاءِ ۽ پڻ پاڻ سڌارڻ لاءِ تمام ڪمائڻو آهي.

هندو ڀڳت جي دينڪ وهيءَ مان ورق

هن کانپوءِ ديوان ڏيارام يڪن ۽ وڏن ڪتابن جي روپ ۾ ڪي ايترا ليک ڪين لکيا آهن پر هر روز پنهنجي آتمڪ وهي لکندو رهندو هو ۽ انهيءَ مان سؤ چونڊ ڪري ڪتاب ٺاهيا اٿس، انهن مان ايشور جا اتي تيج يا قادر جي ڪمترين "The Least Of God" ۽ ايشور جي تخت اڳيان "Before His Throne" به تمام سندر ڪتاب لکيا اٿس. ڪجهه ڳتڪا ۽ هڪ ڪتاب هوميوپٿي هلائڻ تي لکيو اٿس. ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۰۳ع کان وٺي دينڪ وهيون انگريزيءَ ۾ شروع ٿيون ٿين ۽ هرروز ديوان ڏيارام اهي دينڪ آتمڪ انبو، امنگ ۽ اڀياس پنهنجي پڇاڙيءَ جي ڏينهن تائين لکندو رهيو. اهي انگريزي دينڪ وهيون ٽن سلسلن ۾ ڇڏي ويو آهي. پهريون سلسلو ۱۹۱۲ع تائين، ٻيو سلسلو ۱۹۲۰ع تائين ۽ ٽيون سلسلو ۱۹۲۷ع تائين، جنهن ۾ مرڻ کان هڪ ڏينهن اڳي به سندس داخلا آهي، جنهن ۾ لکيو اٿس "آءُ، مڌي ۽ انت تون آهين، پوءِ مان وري ڇا ٿيس؟" انهن انگريزي ۾ دينڪ داخلا تون آهين، پوءِ مان وري ڇا ٿيس؟ " ۱۹۲۳ع کان وٺي ڏيارام سنڌيءَ ۾ به دينڪ وهي لکڻ لڳو. انهن دينڪ داخلا تون آهين، پوءِ مان وري ڇا ٿيس؟ " ۱۹۲۳ع کان وٺي منهنجو جيئندو جاڳندو ستگورو، گرو نانڪ جيڪو اوهان جي ڄاڻ کان سواءِ تنهنجي ۽ منهنجي، ساري پرور جي خبرداري ڪندو رهيو آهي تنهن مون کي ڌارمڪ ۽ روحاني ڪوتا، بيتن لکڻ جي ذات بخشي آهي.

انهن آتمڪ انيؤ جي سنڌي ڪوتائن جي جلدن جو نالو ديوان رکيو "چابڪ (من لاءِ) ۽ رهاڻ". ٽي جلد ڇپجي چڪا آهن. انهن

دينڪ آتمڪ وهين مان جيڪي پهريائين انگريزيءَ ۾ ديوان لکڻ شروع ڪيون، ڪي ورق پنهنجي دوست مسٽر ملباريءَ جي ايسٽ ۽ ويسٽ اخبار ۾ ڇپائيندو رهيو. اهي پوءِ وري گڏ ڪري هڪڙي ڳتڪي جي نموني ۾ هڪڙي هندو ڀڳت جي دينڪ وهيءَ مان ورق، انهيءَ نالي سان ۱۹۱۷ع ۾ پانني آفيس ڇپايا. انهيءَ ڪتاب جي مهاڳ ۾ ديوان ڏيارام لکيو آهي ته ويدانت ڪا دليلن سان سڌ ڪرڻ جي شيءِ نه آهي پر هڪڙو انيؤ آهي، هڪڙو دل جو درشن آهي. ويدانت پرماتما کي هر هڪ شيءِ ۾ ۽ هر هڪ جيو آتما ۾ پسي ٿو، انهيءَ ڪل کي هر هڪ ذري ۾ ڏسي ٿو، سڀني پردن جي پٺيان هيءُ هڪ پريتم پسي ٿو، مطلب ته ويدانت، ڪثرت کي وحدت ۾ ۽ وحدت کي ڪثرت ۾ ڏسي ٿو. پر اهو ويدانت، اهو آتمڪ انيؤ ۽ آتمڪ درشن ته هميشه سوني سانت جي نعمت ماڻي ٿو. اهو بي زبان آهي، ڇاڪاڻ ته جيڪي به وچن ۾ وجهجي ٿو سو ٻيائيءَ جي ٻنڌنن ۾ اچي ٿو وڃي. آتمڪ انيؤ وارو ويدانت انروچنيه آهي، جنهن کي اسان جي شارپيرڪ نيٽرن ڪڏهن ڪونه ڏٺو آهي ۽ نڪي ڪن به جسماني ڪنڊ ٻڌو آهي، نه جسماني دماغ خيال ۾ آندو آهي. پر هڪڙو ٻيو ويدانت آهي ٻاهريون، زباني، بياني، ويدانت، جو اندرئين بي زبان ويدانت جو اڳواڻ، پروهت ۽ پرچار ڪندڙ آهي. ڪوبه انسان سانت جي ويدانت تائين پهچي نٿو سگهي جيستائين گهري سانتيڪي اورچائيءَ سان اڀياس نه ڪري، دير گهم ڪال نرائن ڌيان نه ڌري ۽ اوچي قسم جو آتمڪ انتظام نه پاڻ تي رکي. انهيءَ حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪو به سچيءَ دل سان ڪاڻي ڪوشش ٿو ڪري سا اجائي ٿي وڃي. زباني ويدانت جو هڪڙو ڪم آهي ته ماڻهن کي دليلن سان سمجهائي ته آتمڪ انٽيءَ لاءِ اڀياس، ڌيان ۽ نير موجب پاڻ پلڻ جي ڪوشش ڪندا رهن. زباني ويدانت جو ٻيو ڪم آهي سانتيڪي بي زبان ويدانت جي حقيقت کي سڌ ڪري ڏيکارڻ. ڪل چار اديش سامهون رکي ديوان ڏيارام هي دينڪ وهيءَ مان:

ورق ڇپايا. انهن مان ٻه اديش ته مٿيان هئا. ٽيون هو ويدانت جي وڌي
يا ساڌن سمجھائڻ. اهي ساڌن ويدانت جي آخرين مقصد سان منجهائڻ
نه گهرجن، ڇاڪاڻ ته اهي آهن فقط اتي پهچڻ لاءِ رستا. رستا ته گھڻا
آهن، پر مکيه رستو آهي اهمتا ۽ ممتا مارڻ، پوءِ کڻي اهي چڱن ڪرمن،
ڀڳتيءَ، يوگ يا گيان سان مارجن. هن مارگه تي هلندڙ کي داسن جو
داس ۽ سجن ۾ سڄو ٿيڻ ضروري آهي ۽ سنسار ۾ رهي وهنوارڪ جيون
۾ پنهنجو ڪرتويہ پالڻ، پوترتا ۽ آزاديءَ ۽ مڪتيءَ لاءِ هرهر هردي ۾
سيني سجن جي سج ۽ گرن جي گروءَ جي درشن پائڻ جي ڪوشش
ڪرڻ ۽ ان جي شبد ٻڌڻ ۽ جوت ماڻڻ لاءِ جتن ڪرڻ. ويدانت جي وات
تي هلندڙ اڳيان ڪيتريون ئي اٽڪون اينديون، انهيءَ لاءِ هن کي ويراڳ
سڪڻ گهرجي. ڪڏهن به اوچ وشواس، آس يا پريم کي ڇڏي نه ڏيڻ
کپيس ۽ نڪي دل لاهڻ يا دماغ وڃائي وهڻ گهرجيس. ياد رکڻ
گهرجيس ته ايشور پنهنجي ڪريا ساڻ هرهڪ وه ۾ به امبرت رکيو
آهي ۽ هرهڪ خرابيءَ ۾ چڱائيءَ جو سبق موجود آهي.

هن وهيءَ جي ورقن کي ڇپائي پڌرو ڪرڻ جو چوٿون اديش آهي
ڏيکارڻ ته پرڻويءَ ۽ آڪاس ۾ هزارين شيون اهڙيون پيئون آهن جن
جو ٻاهرينءَ وديا ۽ وڳيان کي ڪوبه پتو ڪونهي تنهن ڪري اهڙي
اڌوري ٻاهرئين وڳيان کي اندرئين سانتيڪي ويدانت مٿان ڪو تڪڙو
فيصلو نه ڪرڻ گهرجي ۽ پنهنجي فيصلن جي سچائيءَ تي ايتري پڪ به
نه ڪرڻ کپيس. هزارين عجيب پروليون ڀريون پيون آهن، اسان جي
سپنن ۾، آبي، هواڻي ۽ خاڪي بد بدن ۾، هرهڪ مانا جي پريم ۾، جن
جي ٻاهرئين وڳيان کي ڪابه خبر ڪانهي. تنهنڪري ٻاهرئين وڳيان کي
ڪين جڳائي ته اندرئين ويدانتڪ انيؤ تي ڪو اوندھ ۾ قطعي يا ڪچو
فيصلو ڏئي پر جاچي ۽ آزمائي ڏسي.

هن وهيءَ جي ورقن جا ڏھ حصا ڪيل آهن ائين ته خيال اوچتا ۽

هر روز نوان لکيل آهن پر گهڻو ڪري ڪيترن ورقن ۾ ساندھ هڪ قسم جي خيالن جي لڙهه لڳل آهي، تنهنڪري آهن حصا. پهرئين حصي ۾ ڏيارام، ڌرو ۽ بهلاد جهڙي جيون ٺاهڻ تي ڌيان ٿو پڄائي ۽ لکي ٿو ته جڏهن ٻاهريون وگيان به اڃا ڪيترين ڳالهين بابت پڪ تي ڪونه پهتو آهي ته، اندريون وگيان، ڪرم جو وگيان، ڳولڻ ڪيترو نه مشڪل آهي؟ دل ۾ ديا ڌارڻ، ڌيرج ڪرڻ، ڪميا ڪرڻ ۽ سڀ ۾ هڪ پسڻ تي زور ڏنو اٿس. ٻئي ڀاڱي ۾ ماڻهو ۽ وڻ جي پيٽ ڪئي اٿس ۽ لکيو اٿس ته وڻ جو اندر سخت ۽ ٻاهريون سوڪير ۽ اسانجو اندر سوڪير ۽ ٻاهر سٺو آهي. وڻن ۾ به ايشور آهي، پٿرن ۾ به اهو ۽ اسان ۾ به اهو، خراب کان خراب ڪوڙي ۽ ڪوڙهي ۾ به شل ايشور جو درشن ڪري سگهون! مطلب هن ڪتاب ۾ ٻاهريان مغربي وگيان جا ڪتاب پڙهي ۽ انهن ۾ ڏيکاريل سچن ۽ قاعدن جي ۽ اندرئين پوريي آتمڪ وگيان جي سچن ۽ قاعدن جي پيٽ ڪري هڪ جهڙائي ڏيکاري اٿس ۽ ٽيڪا ڪئي اٿس ته ٻاهرين وگيان جي پرولين ۽ شڪ ڀريل ڳالهين کي به ائين جلد پڪ ڪري ٿا سمجهون پر اندرين وگيان جي پڪين ڳالهين ۽ پرولين تي ناحق شڪ ٿا آڻيون. ٽئين ڀاڱي ۾ وري فوٽوگرافيءَ جي وگيان مان ايشور جي درشن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. هڪ هڪ وگيان مان اندرئين آتمڪ ۽ ايشور جا روحاني چتر پيا هروقت پسجن ۽ ڇيچن. اهڙيءَ طرح هر هنڌ وگيان ۽ ويدانت جي سچن جي مشابھت ڏيکاري اٿس. لکيو اٿس ته جڏهن وگيان جي وچتر ڳالهين تي عجب ۽ شڪ نٿا ڪريون ته ويدانت جي وچتر ڳالهين تي به ڪو عجب يا شڪ نه ڪرڻ کپي. منجهس وري پنهنجي ڀائٽي جي بيماري، ڪرم گتيءَ جي سمجهڻ ۽ هوميوپٿي جي لاپ جون ڳالهيون به ڳنڍيل آهن.

چوٿين ڀاڱي ۾ ڏيکاريو اٿس ته سڀ ڌرم اندر کي اشاري ڏيڻ جا جدا جدا رستا آهن. هيءَ دنيا بازيگر جي بازي، اسان جي آتمڪ سڌاري لاءِ آهي.

اومر جي مهما ڳاتي اٿس ۽ لکيو اٿس ته سنتن جو ڌرم آهي ايشور
 انيؤ، جو ملي ٿو سگهي آتمڪ اڀياس سان، ڌيان سان، پنجنن پاڳ ۾
 مطلق حقيقت بابت ويچار ڏيکاري اٿس ۽ لکيو اٿس ته حسابن ۾ اسين
 مطلق جو خيال نڪ سمجهون ٿا ته ڇو نه ڌرم ۾ به. اڌم چيت يا
 اچيت ڇت، سچيت ڇت ۽ ڀرم چيت ڇت جون ڳالهيون لکيون اٿس.

ڇهين پاڳي ۾ لکيو اٿس ته سڀني ڌرمن موجب انسان ۾ ايشور
 جو واسو آهي ۽ اڀياس سان انسان ايشوري ڀد پراپت ڪري ٿو سگهي.
 ستين پاڳي ۾ لکيو اٿس ته پوري درشن موجب من به سوڪشم
 پراڪرتڪ آڪار آهي ۽ سڀئي گهٽتائون شاريڪ ۽ مانسڪ ٿن
 پراڪرتڪ گڻن جي گتيءَ جو وستار آهن. ٽن گڻن جا ميلاب انيڪ
 قسمن جا آهن ۽ تنهنڪري انيڪ آهن اوستائون.

اڀرندي ۽ الهندي سنت پنهنجو ساتوڪ گڻ زورآور ڪندا آهن ۽
 انهن جي ساڪي بلڪل هڪجهڙي آهي. ڪيترن الهندي سنتن جا اڀياس ۽
 انيؤ لکيا اٿس، يوگ ۽ ويدانت جي متن سان سندن مشابھت ڏيکاري
 اٿس. ان پاڳي ۾ ايشور جي انيڪ روپن، رنگن ۽ ڀڳتن تي ڀيڙن ۽
 اٽڪن جو ۽ مشڪلاتن جو ورنن ڪيو اٿس. لکيو اٿس ته پاپ دنيا ۾
 آهي ئي انهيءَ لاءِ، ته اسين ستترتا انيؤ ڪري پيم چونڊيون ۽ ايشوري
 ڀد پراپت ڪرڻ جي ڪوشش ڪريون.

نائين پاڳ ۾ سرليسلي سٽيفن جي "Agnostic's Apology"
 اوشواسيءَ جي عذر جو ڪنڊن ڪيو اٿس. ڏهين باب ۾ ڏيکاريو اٿس
 ته اوڀر ۽ اولهه ٻئي ايشور جي باغيجي ۾ به ڀينر آهن ۽ ٻئي ساڳئي
 ايشور جو ورنن ڪري رهيون آهن. جيمس جي ڪتابن مان لکيو اٿس
 ته جيئن اسين ويچار ڪريون ٿا ته تيئن ئي ٿي پئون ٿا. تنهنڪري ست،
 ڇت، آند تي ويچار ڪرڻ سان اسين اهو روپ پختو ۽ ظاهر ڪريون
 ٿا.

سدا ست، شو، سندر تي ڌيان ڌرڻ سان ۽ اهنڪار ڪڍي اونڪار

جيئن سان ايشور جوت، ايشور درشن ۽ ايشور شڪتي پراپت ڪريون ٿا، پر انهيءَ لاءِ سڀ ڪجهه قربان ڪجي ته سڀڪجهه پراپت ٿئي. پايين ۽ دشمنن ۾ به ايشور موجود آهي جيئن ڪڪرن پٺيان، ۽ ڪڪر به سندس پيدائش آهن. تنهنڪري هر هڪ ۾ شل انهيءَ ريت ايشور بسون ۽ جاڳرت ڪريون. جوترميءَ ڌاتو "Radium" لهڻ لاءِ ڪيترا نه ڪشالا وڳيان وارن ڪيا؟ جاوداني جوت لهڻ لاءِ تنهن ڪري ڪيترا به ڪشالا ڪجن ته صد بار سجايا آهن. انت ۾ لکيو اٿس ته هاڻي ايڪانت جو مدو اچي پورو ٿيو آهي، وري وڃي دنيوي ڪمن ۾ مشغول ٿيڻ وارو آيو آهي. شل اتي به ننڊ ۾، سڀني ۾، توڻي جاڳندي پنهنجي رهبر جي سنگ رهان ۽ هنڪي ياد ڪندو وتان! اهوئي آهي آءِ سج، جڳاد سج، سڄو سنگي. دنيا ۾ ٻيو ڪوبه پريتم، نه پتتي نه پريمي، هن جهڙو سڄو سنگي ٿي سگهندو. انهيءَ ڏانهن ئي تنهنڪري اسين پنهنجو اندر دورايون. انهيءَ تي سدا ڌيان ڌريون ۽ ان کي پايون. انهن لفظن سان پوري ٿي ٿئي، هيءَ ڪلفتن ۾ ٺهيل ايڪانت ۽ سانت جي سوکڙي، هيءَ اندر ۾ اڀياس جي شاهدي، هي پڳت جي دينڪ وهيءَ جا ورق.

وَهِي هَتَان هِن، ائين ٿي ويئي،
سدا ڪٿائين ٿي، پت پر ويهي.

پت جي دينڪ وهي Diary of a Derelict ڪلفتن ۾ ايڪانت جا ڏينهن ڪاٺڻ بعد ديوان ڏيارام، ديوليا ۽ سورت بدلي ٿي ويو، اتي جيڪا دينڪ وهي لکي اٿس سا ۱۹۰۸ع جي ملباريءَ جي اخبار East and West ۾ ڇپجي پڌري ٿي آهي. انهيءَ دينڪ وهيءَ جو نالو رکيل آهي پت جي دينڪ وهي. انهيءَ وهيءَ ۾ ۱ جنوري ۱۹۰۵ع کان ۱ مارچ ۱۹۱۶ع تائين جا دينڪ آتم ويچار ڏنل آهن. پهرين داخلا ۾ لکيو اٿس ته مان يوگ پرشت آهيان. ۴۷ ورهيه جيڪي هن جهان ۾ ڪاٿيا اتم تن جو سدِ ايوگ ڪيو اتم يا نه؟ جڏهن روحاني

وير اندر ۾ اٿيم ٿي ته ان جو فائدو ورتو اٿم يا نه؟ نه. اڃا ته تانگهي ۾ پيو ٿاڦوڙا هٿان، جيتوڻيڪ ايشور ڪريا سان دڪن ۾ دٻيل نه آهيان. پهريائين ته ڪوئن ۽ مڃرن جي دانهن سان وهي چٽيل آهي. نيٺ ڪٺا مار رکايو اٿس ۽ ان تي ويچار پرگهت ٿيل آهن. هن وهيءَ ۾ تمام گهڻا درشتانت شراب خانہ خراب جي خرابيءَ جا ڏنل آهن ۽ ائين لکيل آهي ته سچ پچ شراب جو شيطان ته انسان پاڻ پيدا ڪيو آهي ۽ ان منجهان ڪيئي خون خرابيون پيون ٿين. خبر پوي ٿي ته هنن ڏينهن ۾ ديوان، رستن، ٽالسٽاءِ ۽ برٽنڪ جا ڪتاب پڙهندو رهيو ۽ انهن جو مٿس خوب اثر ٿيو. ڏيکاريو اٿس ته ٽالسٽاءِ جا انيٽو اسانجي سنتن ۽ يورگين جي انيٽو جهڙا ئي آهن ۽ ويدانتي مٿي سان ملي ٿا اچن. هر هر سٺا سٺا ارادا ۽ اشارا ڏنل آهن. جيئن ته لکيل آهي ته مون کي نه فقط پاڻ سڌار ۾ لڳڻ گهرجي پر پراپڪار ۾ به. شل ڪنهن کي دڪ نه پهچايان، سور نه رسايان. شل پنهنجو ستو وڌايان، نفساني حصي ۾ پوترتا رکي، انساني حصي ۾ نئڙت رکي ۽ ايشوري حصي ۾ پريم رکي، شل اهو سچ سمجهان، ته تڪليفون، نرآدار ۽ ٻين جون دشمنيون انهيءَ آتمڪ انٽيءَ لاءِ ضروري آهن ته حياتيءَ جو مقصد نه آهي سک، نه ڏڪ، پر ٻنهي مان گذارو. اندرئين جي آند کان من جو آند وڌيڪ آهي، من جي آند کان ٻڌيءَ جو، ٻڌيءَ جي آند کان انٽرآتما جو آند اٿم آهي. برٽنڪ جو ڪتاب پڙهي داخلا ڪئي اٿس؛ اي منهنجي آتما، روحاني باغبانيءَ جو ڪم سک، پريتم جي پياري ٿيڻ کان سواءِ ٻيو ڪوبه دائمي آند ڪونهي. مان ايشور جو پيارو تڏهن ٿي سگهندس جڏهن تن، من، ڌن کيس ارڻ ڪريان، يعني سندس تڄ پرائين جي به سيوا ڪريان داس پاو سان. هن جا تڄ کان تڄ پرائي ڪير آهن؟ اهي جن کي سنس شيوا لاءِ ڪو وجهه ڪونهي يا دل ڪانهي، وت يا وسيلو ڪونهي. انهن جي نئڙت سان شيوا ڪريان. انهن ڏينهن ۾ ديوان ڏيارام يتيم خانو ڪڍيو هو ۽ اتي شيوا ۾ مشغول رهندو هو.

راجنيتڪ ويچار به اچن ٿا ته سرڪار ڪيئن نوڪر شاهي سرشتي تي پئي هلي ۽ ڪيئن شاهوڪار پيسن جا پوڄاري آهن. ڪيئن هزارين ماڻهو ڪارخانن ۾ ڪلن هيٺان ڇيٽاڙجو وڃن ته به ڪا پرواه ڪانهي. ڪيئن دنيا دارن جو هردو پهڻ کان به پري آهي ۽ ڪيئن کين ماڻهن جي حياتيءَ جو قدر ڪونهي، فقط کائن ڪرڙن تي ڌيان اٿن.

گلدستن لکيو آهي ته آزادي ئي ماڻهن کي آزاديءَ جي لائق بڻائي سگهندي آهي، پر ان جي ابتڙ آهي ڪن راجائن جو متو، ته ماڻهو لائق ٿين ته انهن کي آزادي ڏجي. پر ايشور جي راجنيتي پهرئين متي تي بيٺل آهي جو اسان انسانن کي پاڪ پيچ چونڊڻ جي آزادي ڏني اٿس ته نيٺ آزاديءَ سان لائق ئي پنهنجو پاڻ پيچ چونڊڻ سڪون.

۶ فيبروري ۱۹۰۶ع ۾ داخلا ڪئي اٿس ته انسان جو من به پيانو باجي وانگر آهي، هڪڙا سر وڄائجن ته انسان رواجي انسان آهي، ٻيا وڄائجن ته ديوتا روپ آهي، وري تار برقي وانگي اسان جي اندر جون تارون جي برن ويچارن، وچن يا ڪمن ڪري خراب ٿي ٿيون پون ته ايشور جو آواز انهن جي وسيلي اچي نٿو سگهي. انت ۾ آرادنا ڪئي اٿس ته شل مايا جي سهڻن پر سڀني ماتر گلن مان ايشور لاءِ ڪو گلدستو ٺاهيان ۽ پريم جي جوت دل ۾ جڳائي ايشور جي آرٽي ڪريان. دل جي ڏيئي ۾ شيوا جو تيل وجهندو، رهان ۽ شت ويچار پيدا ڪندو رهان ۽ اندر جي شت بجليءَ سان پاپ ۽ موه ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيان. شل اندر جي مندر ۾ تارا پيا چمڪن ۽ اتي دل بند ڪري منهن جو من موهن سان ميلاپ ۾ رهي، جيستائين ڪرمن جا ڪڪر دور ٿي وڃن ۽ پاپن جا پردا سڀ هٽجي وڃن، جيستائين ايڪاگرٿا جي وسيلي يادگيري به هڪ سجاڳ نند وانگر ٿي پوي ۽ ايشور جي ڌيان ۾ مگهن ٿي ايشور روپ ٿي پوي ۽ يوگ پرشت به آخر يوگي ٿي پوي.

اهڙيون پوتر هيون ڏيارام جون آرادنائون! اهڙا اوچا سندس

امنڱ!

ماء ۽ ڌيءَ. لوپ جو مهاڻم . ست سميليون

يوگ شاستر لکڻ کانپوءِ ديوان ڌيارام جي جيت جو مقصد يوگ سڌ ڪرڻ جو ٿي چڪو. سندس دينڪ وهيءَ مان معلوم ٿو ٿئي ته ڌيان دواران ايشور سان ايڪو لاپ ڪرڻ، اهو آدرش هن سامهون رکيو. پر اهڙي ڌيان ۾ سهائتا لاءِ ۽ ۽ نيم پالڻ، ايشور پرنيڌاڻ ۽ جڳت هت، اهي به مطلب سامهون رکيائين. ٻارن ۾ ننڍي هوندي کان وٺي ڌرم پاڻ ڪيئن جاڳائجي تنهن لاءِ ماءُ ۽ ڌيءَ نالي ڳتڪو لکيو اٿس. انهيءَ ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن سڀا پنهنجي ڌيءَ ڳليءَ ۾ ايشور پڳتي جڳت هت جو ٻچ پوکيو، ڪيئن هن جي اندر کي سوني، موتين ۽ هيرن جي هار کان وڌيڪ سٺي هار جي پاران جي ڪوشش ڪيائين. مٿي نهارڻ، سڀ جي اپائيندڙ جي ساراھ ڪرڻ، آڪاس واڻي ٻڌڻ جي سڌ، جوتن جي جوت پڳوان جو نالو جيئڻ، پڳوان کي پيار ڪري هن تي آڌار رکڻ، سڄي جو پلڻ ڪڏهن نه ڇڏڻ، سورن، سختين ۾ به پڳوان جو پيار پسڻ، پاپ جي اونداهه سان لڙي پڇ جي جوت وڌائڻ، پڳوان جي سونهن ڏسڻ ۽ سنتن جهڙي اندر جي سونهن وڌائڻ ۽ هريءَ جو نالو جيئي جيئري سرڳ پوڳڻ، اهڙيون مٿيون ڪيس ڏنائين ۽ پوءِ چيائين ته وڏي ٿيندينءَ ته جپ صاحب، سڪمني صاحب ۽ پڳوت گيتا جا وڃن ٻڌائيندو سانءُ.

استرين ۾ سڌارو آڻڻ لاءِ ٻيو ڳتڪو جو ديوان ڌيارام لکيو تنهن جو نالو لوپ جو مهاڻم. هن ۾ ڏيکاريو اٿس ته ڪيئن هر هڪ مهيني ۾ هندن جا پرڀ ۽ ورت جا ڌينهن جي اڳي رکيل آهن سي هاڻي ڌيتيءَ لپتيءَ جي گهڻيءَ ۾ زالن وڃائي ناس ڪيا آهن. ڪرڻو ڇا هئڻ ۽ ڪن ڇا پيون! مائڻ پيئرن کي مت ڏنل آهي ته لوپ ڇڏي، ٻيائيءَ جي ٻنڌن

کان پاڻ کي آزاد ڪن.

استرين جي جيوت سڌارڻ لاءِ ٽيون ڳتڪو جو ڏيارام لکيو آهي
تنهن جو نالو آهي ست سهليون. انهيءَ ۾ هڪڙي پڙهيل سلڇڻي ڪنيا
مڌوري، پنهنجن پرڻيلن سهيلين کي، جن کي سندس سسڻ جا سور
آهن، سمجهاڻي ٿي ڏئي، چئين ٿي؛

دڪ سڪ دارون، ڀو سڀ دارون،

پنجن دشتن جي پٽين پاڙ.

ڪرم ڦيرن کان سڀيئي ڇڏائين،

وويڪ ويراڳ تن جي ڪار.

سسون جي هاڻ ڏاڍيون اڱريون،

ڪن چيڙين سان مارامار.

پورو جنم تن اسان ستايو،

ڏاڙهن رکي ساڳيو آ ڪار.

اڳي جي هيون دڪويل ننهن،

سسون ٿي آيون هن سنسار.

ڪيتو پنهنجو اسين پايون ٿيون،

معاف ڪرڻ وڻ ٻيو نه چار.

معافي بيهاري ڪرم چڪر،

نم نم ويڙ وروڌ وارون وار.

جيستائين دوا دڪن پون جي،

پورو ڪري ويڙ منڏوار.

انت ۾ هڪ تمام سندر اڀيش ڏنل آهي جنهن مان ڪي تڪون

ڏجن ٿيون؛

پياريون ٿيو پراڻڪارڻيون،

نراسي ڪري اوهين آساوان.

سنڀال ڪريو ڏکين بکين جي،
 ڪريو سڄيءَ دنيا جو دان،
 پياريون ٿيو پراڻڪارڻيون،
 بي صبر بي شڪر سڌاريو،
 ودوائن، يتيمن، بيمارن جي،
 سڀوا ڪري هردو هٿ ٺاريو،
 ڪرتا پرڪ جي گپت شڪتي،
 ڪري سگهو ٿيون پياريون پرگهت،
 مات ڀوميءَ جو سڌار اڏارو،
 نول جيوٽ آڻي اڪت،
 تن، من، ڌن جنهن کان آيا،
 تنهنجي امانت سمجھي خرچيو،
 امانت ۾ نه ڪريو خيانت
 پراڻڪار ڪري کيس ارڀيو.

ديوان جا سنڌيءَ ۾ ڌرمي ڳتڪا

ديوان ڏيارام جا پنج ڀيا به ننڍا، پر هردي ۾ پوئي پائڻ جهڙا،
 ڳتڪا لکيل آهن جن جو هاڻي بيان ٿو ڪجي.
 هڪڙو آهي گرو نانڪ صاحب جي سکيا بابت سري راڳ تان
 ورتل. انهيءَ ۾ نام چت ۾ رکڻ جي سکيا آهي. لکيل آهي ته موتين جا
 مندر به ڪم نه ايندءَ، جنهن ساڪي نه سنڀاليو تنهن کي نه هيءُ لوڪ،
 نه هو لوڪ، سڀو ته سک پائين. ست ۽ ستوڪ جو سينگار ڪري، شبد
 ويچار ته پريم لڳيئي. من مار ۽ ست سنگ ڪر. رام چپ گڻ ساري ۽
 سچ جي ڪارڪر، هٿ ڇڏي ٽهل ڪر، مطلب ته منجهس امولڪ
 اپديش آهي.

اهڙائي امولڪ سندر وڃن ۽ اپديش آهن. جڏهن ساري وار جي سار ۽ سڪمئيءَ جي سار ۾. انهن کانسواءِ نيتي سڪيا ۾ يوگ شاستر ۾ جيڪو يمن ۽ نيمن تي سمجهاڻيءَ جو ٽڪر آهي اهو ڇپائي ڳڻڪو تيار ڪيو اٿس. انهيءَ قسم جو وڌيڪ ڳوڙهو ڳڻڪو آهي، ايشو اپنشد جو ارٿ ڪيل سنڌيءَ ۾ (ڏيارام) هڪ نمائني جو ۽ اڀڻ ڪيل سدا جيئري، سدا ديال، ستگرو، گرو نانڪ صاحب کي ۲۰ مئي ۱۹۲۴ع جي.

ڏيارام جا انگريزيءَ ۾ لکيل ڳڻڪا

سنه ۱۹۰۸ع کان وٺي ڏيارام کي سڀوا سڌن جو خيال دل ۾ ويٺو جيئن پنهنجي خط ۾ لکيو اٿس. پينشن وٺڻ کانپوءِ روز گهٽ ۾ گهٽ ۳ ڪلاڪ اهو ڪم هلائڻ ويندو هو. استرلين کي سڀوا لاءِ تيار ڪرڻ لاءِ هن انهن ڏينهن ۾ ۱۲ ڳڻڪا ڇپايا جن مان ۳ مکيه آهن:

پريم جي الف بي Alphabet of Love ، نيم جي الف بي Alphabet of law ، انتظام جي الف ب Discipline

اهي اڇي ڪنول مالها White Lotus Series جا پهريان ٽي انگ ڪري ڇپايا ويا آهن ۽ تمام سندر اتساه ڏيندڙ ۽ آتما سڌاريندڙ ڳڻڪا آهن. پريم جي الف ب ۾ اي کان وٺي زيڊ تائين سموري انگريزي الف ب جي هڪ هڪ اکر تي ايشور مهما جي ڪوٽا چونڊي رکيل آهي. جيئن ايشور پراڻا ۽ ايشور اڀڻ جي عادت هر هڪ ۾ پوي.

هر هڪ اکر ۾ استتي، پراڻا ۽ آرادنا آهي، جيئن ته اي اکر ۾ لکيل آهي ته اي پريتم! تون ئي سڀ ۾ سمائجي رهيو آهين، جيڪي آهين سو تون آهين. توتي سمورو وشواس ڪريان ڇاڪاڻ ته سڀڪجهه تنهنجي پريم جو پرڪاش آهي، ته به ساڳئي وقت تنهن جي نيم جي آڌار آهي. مان اڪيلو تو اڪيلي سان ڳالهائڻ ٿو گهران.

جيئن سورج مڪي گل، سورج ڏانهن منهن ڪندو آهي، تيئن اي پريتر! منهن جي آتما تو ڏانهن ٿي رخ رکي. وري بي ۾ لکيل آهي، پريتر! شل پنهن جي نمائيءَ دل ۾ تنهن جو درشن پسان. اجهو هيءَ منهنجي دل پسين ٿو. مان اها سڄي تنهن جي هٿن ۾ رکان ٿو، جنهن جو مطلب آهي ته مان سمورو پاڻ توکي اڀڻ ڪريان. منهنجا مالڪ! ٻڌاءِ ته مون کان ڇا ٿو ڪرائڻ چاهين؟ اهڙن سندر ويچارن ۽ وچن سان هي ڳتڪو ڳتيل آهي.

انهيءَ اچي ڪنول مالها جو ٻيو ڳتڪو آهي Alphabet of Law نيمر جي الف بي هن ۾ انگريزي ڪوتائن مان ۽ پنهنجي ڪوتا جهڙيءَ ٻوليءَ ۾ هندو ڀيم نيمر تمام سهڻيءَ طرح سمجهايا ويا آهن. هن ۾ ڏيکاريو ويو آهي آهي ته پاپ ڪيئن هن جهان ۾ ڏک پيدا ڪري ٿو ۽ سرڳ ۾ پهچڻ جي سڙهي يا ڏاڪڻ ڪهڙي آهي ۽ نرڳ جي ڪهڙي، لکيل آهي ته اپريگره ۽ اعتدال جي ڪري، برهمچريه ۽ پوترتا حاصل ٿي سگهي ٿي ۽ تنهي جي وسيلي سچائي ۽ چٽي جي وسيلي، آدمي انهنسا تي هلي سگهي ٿو. اهي پنج مددگار آهن شوچه يعني اندرين ۽ ٻاهرين صفائيءَ جي هير وجهڻ لاءِ، جي اها هير ٻئي ته ٻئي عادتون پيون ته پاڻ پلي سگهو ۽ تپسياوان ٿي تڪليفون سهي سگهيون، پوءِ سمورو وقت سواڌياءَ ۾ لائي سگهو ۽ انهن مان ايشور پرنيتان جي عادت پوندي، جيڪا آهي جيوٽ جو مٽڪ ۽ آتمڪ چاڙهيءَ جي چوٽي. سمورو پستڪ ڌرم جي اهڙي ته پختي پاڙ ٻڌڻ ٿو چاهي ۽ اهڙين ته سندر ڪوتائن ۾ لکيل آهي جو پڙهي دل ٺري پوي ۽ انسان جو سڄو سڌارو ٿي سگهي ٿو.

اچي ڪنول مالها جو ٽيون ڳتڪو آهي Alphabet of Discipline پاڻ پلڙ يا خود انتظام جي الف بي. انهيءَ ۾ صبح سانجهيءَ اندر ڪي ڪهڙا اشارا ڏيڻ گهرجن، من ڪي ڪهڙي مت ڏيڻ گهرجي ۽

اندر جو ڪهڙو امتحان وٺڻ گهرجي، انهيءَ لاءِ سندر ويچار، وڃن ۽ ڪوتائون لکيل آهن. جيئن منيد ۾ ئي لکيل آهي ته اي منهن جي دل! سرت سان سجاڳ ٿي، جيئن سهڻا گل سجاڳ ٿيندا آهن ۽ دلبر شاه جي در تي چنڊول وانگر لات سان گن گيت ڳاءِ. ڏينهن جو ايشور کي ڇايا استنپ ڪر ۽ رات جو جوتي استنپ. ايشور سان ڳالهه ٻولهه ڪر، ڇاڪاڻ ته هو ٻڌندو آهي ۽ آتما، آتما سان ميلاپ ڪري سگهندي آهي. سامه کان به اوڏو آهي اسانجو سپرين ۽ هٿ پيرن کان به ويجهو آهي اسانجو ايشور. وري ڏينهن جو ڇت جي چڪاس وٺو. ڇا ڪرڻو آهي؟ اهو ڪيو اٿو يا نه؟ ڏکين جي دل ورتي اٿو يا نه؟ سانجهيءَ جو اوهان جي دل اوهان جا ڪرتوبه پورا ڪري مشڪي سگهي ٿي يا نه؟

ائين ئي خاص رات جي ڀرارتنا به ڏنل آهي. هميشه هوت هج مون وٽ، وڃڻ جي ڪانه ڪر وائي، سج لهي سانجهي اچي ٿي، وڌي ٿي هاڻي اونڊاهي.

جڏهن ساڻي ڇڏن سڀ ۽ سڀ ڇڏن سڀ،
نرآڌارن جا آڌار، ٿي تون سهائي.
سڪي ننڊ مون کي ڏجانءِ اي ڏڻي!
سمهان سانت ۾، جاڳان آنند ڪشي.
جڏهن هوت آخر مان توڏانهن اچان،
غمر سان نه ڪو موڪلائي مون کان.
لڏي لهر مون کي دنيا کان پري،
سنمڪه اها شل توسان ڪري.

ائين ڌيارام سڊيو چاهيندو هو ته هر هڪ هن وانگيان دنيا ۾ رهي، ڌرم تي هلي، دلبر جو درشن پائيندو رهي.
سيوا سڌن واسطي لکيل سندس ٻيا ڳڻڪا هت ڪونه چڙهي سگهيا آهن، پر جيڪي هت چڙهيا اتر سي ڌيارام جي استري اڌار جو

اتساه چڱي طرح ڏيکاري رهيا آهن. جيئن هڪڙي اشتهار جو سرو آهي اپيل، سوچنا ۽ نويدن، منجهس لکيل آهي؟ هي وچن؛ .

اسانجي نشاني آهي اچو ڪنول. اسين پرارتا ٿا ڪريون ته هر هڪ استريءَ جي هردي جو ڪنول سورجن جي سورج ڏانهن ٽڙي بيهي. اسين دعا ٿا گهرون ته شل انهن مان هر هڪ سچي شيوا ڪري ديوي ٿئي. هندستان ۾ ڪروڙين ودوائون آهن، اسين چاهيون ٿا ته خاص طرح انهن لاءِ ڪمائتا ڪم ڳولي ڪيون ۽ هيءُ انساني خزانو جو هاڻي گهڻي قدر اجايو ٿو وڃي سو سڃايو ڪريون. جيڪڏهن پنهنجي ست مان پنهنجي ديس لاءِ ڪپڙا ٺاهڻ، ديش پگتيءَ جي نشاني آهي، ته ڇا اها وڌيڪ سچي ديش پگتي نه آهي ته ديس جي استرين مان ايشور جون پٿريون ۽ انسانن جون پگڻيون ٺاهڻ جي ڪوشش ڪجي.

ڌارين جون سنسٽائون هندستان جي سڌاري لاءِ اٽڪل هڪ ڪروڙ رپيا هر سال خرچي رهيون آهن. ڇا اوهين سيوا سڌن کي اها مدد نه ڪندا ته هندستان لاءِ سوديشي غريبن جون پينر، سوديشي سيواڪائون تيار ڪري سگهي؟

اسانجو عقيدو آهي ته حياتي هڪ امانت آهي، پريم ۽ قرباني پري سيوا ڪرڻ لاءِ. جيڪڏهن متن متانت ۾ سڀ هڪ نه به هجن. جيڪڏهن اوهان جو به اهو وشواس آهي ته اسان جي سنهائتا ڪريو ته اهي سچ سچي عام ماڻهن جي سيني ۾ داخل ڪريون، استرين ۽ اڇوت جاتين سان جيڪي صدين کان پاپ ڪيا اٿئون، گويا ايشور جي مک ۽ ايشور جي چرمن سان جيڪي پاپ ڪيا اٿئون، سي سيوا دواران موڪليون.

چوندا آهن ته ماڻهو اول ته پنهنجو گهر ٺاهيندو آهي ۽ پوءِ گهر وري ماڻهوءَ کي نئين سر ٺاهيندو آهي، ماڻهوءَ کي نئون بڻائيندو آهي. ائين به چوندا آهن ته پرستتي يا آس پاس جون حالتون سکيا جو رهي

مان ٻارهن آنا ساڌن آهن. اسين سيوا سڌن ۾ ڪوشش ٿا ڪريون ته نشڪامتا جو وايو منڊل پيدا ڪريون، انهيءَ لاءِ ته اسانجون آئينده جو سيوڪائون، پريم ۽ قربانيءَ سان سيوا ڪرڻ سڪن. حال حاضر اسانوت اڌ ڌڙن ڊاڪٽريائيون، اڌ ڌڙن وديا ڏيڻ واريون، هڪ ڌڙن پنڀگي سيوا ڪندڙ پيڻرون آهن، جيڪي پنهنجي سيوا لاءِ ڪجهه به نه وٺنديون آهن. انهيءَ ڪوشش ۾ اوهين پنهنجي ڌن يا وقت جي قرباني ڪري مدد ڏيندؤ؟ غريبن کي ڇٽائڻ چڱو ڪم ٿا سمجهو، ته اسانجي دواخاني کي مدد ڪريو. بيمارن جي خدمت ڪرڻ سٺي ٿا سمجهو، نه پيسا وٺي خدمت ڪرڻ، پر پريم وچان خدمت ڪرڻ سچ پچ ٿا سمجهو، ته اسان جي نرسنگ ۽ ڊاڪٽري ڪم جي ڪلاس ۾ مدد ڪريو. غريبن ۾ ابتدائي تعليم پڪيڙڻ جي فائدي ۾ آهيو، ته گهرو سڪيا جي ڪلاس هلائڻ ۾ اسانجي مدد ڏيو. هٿ جي هنرن وڌائڻ ۾ وشواس آڻو، ته اسانجي ودوائن ۽ اناٿن جي هنري شالا ۾ مدد ڏيو. بي سهار، نراس ۽ دريدر رلندڙ زالن کي مدد ڪرڻ اوهان کي وڻندو هجي ته بي گهرن لاءِ گهر اسان ٺاهيو آهي ان ۾ مدد ڏيو. گندگي ۽ بيماري روڪڻ ۽ صفائي ۽ صحت جي پرچار کي پچ سمجهندا هجو ته صحت پرچار پاڳ ۽ سلهم گهر جي سڀا ۾ مدد ڪريو. مطلب ائين دلين کي پراپڪار جي ڪمن ڏانهن چڪڻ لاءِ نويدن ٿيل آهي.

ٻئي اشتهار ۾ وري لکيل آهي: -

منهنجون پيڻر، جيڪي پليگ يا ڌڪار ڪري ودوائون ٿي ويون هجو، ڇو نه اوهين اسان وٽ اچو ۽ اچي پنهنجي جيت ايشور اريڻ، پريم پريل ٿهل ۾ گذاريو. اچو اسان وٽ سڀيئي ديالو ديويون، ڪهڙيون به غريب هجو. اچو ستونتيون برف کان وڌيڪ پوتر هردي واريون، اچو اسان وٽ سڀيئي، جيڪي پنهنجي ڪرتويه پالڻ جي سخت

پت تي هلڻ لاءِ تيار آهيو. اچو اچي پنهنجي مائٽر پومِيءَ جي سڀوا ڪريو، سندس هلندڙ حالت ستاريو ۽ سندس ٻار هلڪو ڪريو. اندرين جي چار ۽ ڦندن مان نڪري، منهنجون منڙيون پينر، اچي پرماتما جي پورن رت ۾ پاڻ کي ڪمائڻو ڪريو.

”سڀ ڪجهه ارپڻ ڪريو ايشور جي اچا کي، آڱا ڪاري ٿي آيو ڪڍي، قرباني ڪريو.“ پوءِ اوهانجي حياتي اچو سڳندڻ پريو گل ٿي آڪاس ڏانهن اسرندي ۽ سرڳ جو رنگ لائي لعل ٿيندي.

ويجو وڃي گهر گهر سرڳ آڻڻ ۽ سرڳ ماڻڻ جي سکيا ڏيو. وڃي سمجهايو ته سمپ ۾ رهڻ ۽ سڪدائي ٿيڻ سان، ڪيئن غريبيءَ ۾ به گهر کي گلداز ڪري ٿو سگهجي ۽ دڪ ۾ به دلبر جو ديدار اندر ۾ پائي هردو ٺاري ٿو سگهجي.

سنتن واري قرباني، اوچ آدرش موجب ڪرتوب، ستين جي پوترتا ۽ ايشوري نغزت، نهٺائيءَ ۽ نماڻائيءَ کي پنهنجي آتما جي پون بڻايو. هن ڌرتيءَ کي پنهنجي حياتيءَ جي هڪڪار سان سرڳ پومي بڻايو. هٿن سان ۽ مک سان مٿر گيت وڄايو ۽ ڳايو، پنهنجي آتما جي سڳندڻ سان ديش کي سڳندڻ ڪريو.

اهڙا اهڙا سندر اپديش ۽ دل چڪيندڙ پرپوءِ ڏيارام جي ۱۲ اشتهارن ۾ ڏنل آهن.

ايشور جا اتي تج يا قادر جا ڪمترين

The Least of God

ڏيارام جا آتمڪ اڀياس هر روز هلندا رهندا هئا انهن مان ڪي ڪي، مڙج ايندي هيس ته ٺاهي ڇپائي پڌرا ڪندو هو. انهيءَ سلسلي ۾ هندو ڀڳت جي دينڪ وهيءَ مان ورق ۽ پتت جي وهيءَ مان ورق، انهن

جو بيان اسين اڳيئي ڪري چڪا آهيون ۱۹۱۷ع - ۱۹۱۸ع ۾ جيڪي آتمڪ اڀياس ڏيارام ڪيا سي ۱۹۲۰ع آگسٽ ۾ ڇپائڻ لاءِ موڪليائين ۽ ۱۹۲۱ع The Least of God ”ايشور جا اتي تڄ“ يا ”قادر جا ڪمترين“ انهيءَ نالي سان الهه آباد جي پانني آفيس ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا. انگريزي ٻوليءَ ۾ ڳوڙهي کان ڳوڙها وڳيان ۽ ويدانت تي ويچار ڏيارام پرگهت ڪيا آهن سي هن ڪتاب ۾ آهن. هن ڪتاب جو ٻيو نالو رکيو اٿس:

ديان يوگ ۾ سھائڪ ويچار

منجهس ڏنل آهن فقط ٽي باب، هڪڙو انٽر ڌيان ۽ انٽر وڳيان، ٻيو چيد ۽ سنگره، حصا ڪرڻ ۽ ملائڻ، ٽيون پريم ۽ پاڻ اڀرڻ. مهاڳ ۾ لکيو اٿس ته هن ڪتابي پڌرائيءَ ۾ ٽي مطلب سامهون رکيل آهن؛ پهريون اهو ته وڳيان جي وچترتائن جي وسيلي ايشور جو اڻپو ڪرڻ، ٻيو وڳيان جي حقيقتن مان اهڙا سبق سکڻ، جنهن ڪري اسين حاضران حضور کي هرهند پسي سگهون، ٽيون انهن حقيقتن کي ڪڍو ڪري سڌ ڪرڻ، ته ايشور نمائن جو نمائو، داسن جو داس آهي ۽ هنکي هرهند حاضران حضور ڏسڻ لاءِ اسانکي به داسن جو داس، تڄ ۾ تڄ، ممٽا ماري بلڪل انڪار رهن ٿيڻ گهرجي ۽ پاڻ کي ڪي ڪين، ڪڇ به نه، شونيه سمجهڻ گهرجي.

جب گر هءُ ، ته مئن نهين،

جب مئن هون، ته گر نانهن،

پريم گلي آتي سانڪڙي،

جا مان دو نه سمانهن.

ممٽا مارڻ سان ئي ٻيائيءَ جا ٻنڌن ڪٽي سگهبا آهن. خودي ڇڏي

ئي خدا کي پائي سگهيو آهي. چيو کي اٿن: ازخود گذشتن و به خدا پيوستن، خودي ڇڏي خدا سان پاڻ ڳنڍڻ. تنهن ڪري ڏيارام پنهنجا تخلص به اهڙائي رکائيندو هو. سنڌيءَ ۾ تخلص لکائيندو هو ”نماڻو“ ۽ انگريزي ۾ تخلص هوس ”ٻڙي“، ”شنيب“، ”ڪجهه به نه“، ”صفر“ Zero.

سندس انيؤ هو ته جيڪي آهي سو هو آهي، اسين ڪجهه به نه آهيون. اسان کي اڃا مليل آهي ته ايشور جي اڃا موجب هلڻ پاڻمرادو پسند ڪريون، ”ڪڍي پنهنجو پاڻ، پيون پياريون رام رس“.

باب پهرئين ۾ انتر ڌيان ۽ انتر ڳيان بابت ويچار پرگهت ٿيل آهن، ڪيئن نيئن سان نهاري، ڌيان ڌري، روح رهاڻ ڪري، ايشور جو درشن پرگهت ڪجي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن قدرت جا ڪمترين هرهند موجود آهن ۽ اننت آهن. اسان کي عالمن، شاعرن، ساکين ۽ سنتن جي سکيا ڪتب آئي هرهند سچي جو سچ، سهڻي جي سونهن، چڱي جي چڱائي ڏسڻ گهرجي ۽ قادر جي ڪمترين، ايشور جو آتي تڄ، ٿيڻ گهرجي، ڏني مان اڻ ڏني تي پهچڻ سکجي. پنهنجو آتمڪ وزن وڌائڻ لاءِ اپاو آهن وشواس ۽ پريم، درڊنشجو ۽ اٽل ارادو، نهٺائي ۽ نمائائي، ڌيان ۽ ست سنگ، سواڌياڻ. وقت ۽ وت جو سٺي کان سٺو اڀيوڳ ڪرڻ سان، پنهنجي حافظي، هوش ۽ هردي جي ڪمرن مان سڀ پاڻ جو گند ڪڍي صاف ڪرڻ کپي. چرڻ به چيئن ۾ ۽ آرام ڪرڻ به چيئن ۾ کپي. ڪم جي به ضرورت آهي ۽ ڌيان جي به. بي سمجهن ۾ به سمجهو توکي سمجهائي رهيو آهي. ناراضپو ۽ دک به سبق سيکارڻ لاءِ آهن. موت ته هڪ حياتيءَ جو پردو آهي. پاڻ ۽ اونده، بي سمجهي ۽ موت، فقط وهنوارڪ درشتيءَ ۾ موجود آهن. وهنوارڪ دشتيءَ کان لنگهي پرمارٽڪ درشتي جاڳائڻ سک. سڀ ديس ۽ ڪال، آزاد آتمائن کي سکيا ڏيڻ جو ساڌن آهن ۽ پرڪرتيءَ کي پرش تائين پهچائڻ جو

رستو آهن. اوج گتي آهي جيوت جو راز. اها انتيءَ لاءِ ڪوشش هڪڙو
وشواس جو ڪاريه آهي. ماڻهوءَ ۾ انتر جوت جاڳي ٿي. اندر جيڪو
مندر آهي اهو وساري نه ڇڏيو. پاڻ وڃايو ته سڀڪجهه پايو. پوءِ پريتم
جو مک هرهند پسي سگهندا.

ٻئي باب ۾ چيد ۽ سنگره بابت ويچار ڏنل آهن. پريتم جي سندر
مک پسڻ لاءِ ويچار ڪريو ته ڪيئن نه هر هڪ ڪمترين بي انت آهي،
لازوال آهي، سدا هلندو ٿو اچي ۽ ٻين سان ملي هڪ ٿي سگهي ٿو.
جيئن ته اکر، آواز، تنو، نقطا، انگ، ڪنڊون، وچ جا پٽڪرا وغيره وري
ڪيئن نه سهڻيءَ طرح اهي سڀ ڪنا ٿين ٿا. اتي تڄ ڌرن تي به ڌيان
ڪبو ته بي انت جو پتو پوندو. پوءِ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن سڀ گشت ۽
گيان وگيان تڄ آئشن جا، نقطن جا ٺهيل آهن ۽ ڪيترو نه سونهن پريو
سچ گشت ۽ وگيان مان معلوم ٿو ٿئي؟ سموري وشو انهن اتي تڄ آئن ۽
ائشن جو سنگره آهي. ايشور سڀ کان وڏو آهي. وڏي ۾ وڏي وستو،
ننڍي ۾ ننڍي وستوءَ جو سهڻو سنگره آهي. ايشور سڀ کان وڏو آهي
جو هو پاڻ کي سڀ کان ننڍو ڪري سگهي ٿو.

ايشوري سچ، سونهن ۽ پريم هرهند موجود آهي. اهو هڪ اڻ ڏٺو
سڄي ڏنل سنسار ۾ آهي، سڀني ۾ اهو هڪ موجود آهي، محدود ۾ اهو
بي حد آهي. ڇا آهن عجب سندس رنگ بنسپتيءَ ۾، ڇا پسڻ ۾، ڇا
انسانن ۾! هي سڄو ڏنل سنسار، هڪ وڏي اڻ ڏنل سنسار جو ڀاڱو
آهي، ۽ وگيان موجب يوگ موجب سڄي سنسار جي ايڪتا آهي. وگيان
وار جيڪو سچ آڪاش ۽ آڪاش جي چڪرن بابت لڌو آهي اهوئي
يوگين به لڌو هو. انتر ڌيان سان انتر گيان ۽ وشو گيان پراپت ٿو ٿئي.
وگيان چيد ڪرڻ لاءِ تڪڙو آهي، يوگ ۽ ويدانت وري سنگره، سر
درشتي ۽ ايڪتا انيڙ ۾ لائاني آهي. انهيءَ چيد ۽ سنگره مان رستو
صاف ٿئي ٿو پريم ۽ پاڻ اڀرڻ لاءِ، پاڻ وسارڻ ۽ اهنڪار کي ناس

ڪرڻ لاءِ.

ٽئين باب ۾ پريم ۽ آتم ارپڻ ڪرڻ لاءِ لکيل آهي. هن سنسار جي اتپتي چيئن ۽ جڙجي ميلاپ مان آهي. سمورو سنسار ان ڏنل شڪتین مان ئي پيدا ٿيو آهي، تنهنڪري دنيائون به آهن، وهنوارڪ ۽ پرمارٽڪ، حد جي دنيا ۽ بي حد جي. انهن ٻنهي جي وچ ۾ انتر وهنوار هلي ٿو ايشور جي اتي ٽيڇن جي وسيلي. انهيءَ ريت اڳيان ويدانتي سچا هئا، جن چيو ته بندوءَ مان پنڊ ۽ برهمانڊ ٺهيل آهي. ايشور اتهاس ۾ موجود آهي ۽ اسان جي پاپن مان به آهستي آهستي پيچ پيو ڪڍي. اسين آزاد آهيون، پر ڪرم جي قاعدي اندر، پاپ ڪرڻ جا نتيجا اسانکي پيچ ڏانهن موڪلڻ ۾ سهائتا ٿا ڪن. هڪ هڪ آتي ٽيڇ ۾ بي انت موجود آهي. سڀني ملڪن جي سنڻن جي اها شاهدي آهي.

ڌياني ٿي سانت ۽ ايڪانت ۾ وقت گذارڻ ڪو سوارٽ نه آهي. جيئن سر آليور لاج چيو آهي ته جيڪو به پاڻ سڌارڻ يا پاڻ کي پورنتا حاصل ڪرائڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، سو سچي دنيا کي لاپ ٿو پهچائي. ڏسو سج، چنڊ ۽ تارن جي عجيب سونهن! اهي پنهنجو پاڻ کين ٿي پيا؟ ڪرتار جي ڪنگري سدا ٿي وڃي. جيو ۽ آتما جو ميلاپ آهي. ايشور کان جدائي آهي جيوت کان جدائي، تنهنڪري اسان کي پنهنجو انڪار ناس ڪرڻ کپي ۽ انهيءَ ڪري اسين ايشوري پڊ ڏانهن جلد چڙهي سگهنداسين. هن جي سونهن، سچائي ۽ چڱائي اسان کان ٻاهر يا پري نه آهي. فقط انهيءَ ست، چت ۽ آند تي ڌيان ڌريون، پنهنجو اندر پريم سان ڀريون ۽ پاپن لاءِ پڇتاءَ ڪريون. پاپ نه ڪريون ها ته هن دڪئي سنسار ۾ اسانجو جنم ئي نه ٿئي ها. هاڻي اسانکي تو جهڙو ٿيڻ گهرجي. تون سڀ ۾ آهين ۽ سڀ کان مٿي آهين. هستي به تون ۽ نيهستي به تون. واھ تنهنجي قدرت! واھ تنهنجي حڪمت! شل توکي ئي مان ڌيائيان ۽ توکي ئي مان پايان. هي سچا

نراڪار! ڪروڙن جا ڪروڙ ورهيه ڪري عمر ٽيم، ان پاڻيءَ جي
 پرواهه نه رهي، پون ڪري آهار ڪريان، هردي جي غفا ۾ پاڻ پوريان
 ته به تنهنجو انت نه لهي سگهان! پوءِ ڪيڏو ڪهان تنهنجو نانءُ؟ هي
 سچا نراڪار! ڪسجي ويان، ڪچجي ويان، پيسجي ويان، جلي
 ويان، پسم ٿي ويان، اهڙا به ڪري سادن ڪريان، ته به تنهنجو انت
 نه لهي سگهان. پوءِ ڪيئن ڪهان تنهنجو نانءُ؟ هي سچا نراڪار پڪي
 ٿي گهمان، سون آسمانن ۾ ويان، ڪنهن کي نظر نه اچان، نڪي کان
 نڪي پيڻان، ته به تنهنجو انت نه لهي سگهان، پوءِ ڪيڏو ڪهان
 تنهنجو نانءُ؟ هي سچا نراڪار! لک مڻ ڪاغذ چٽيان، ليکڻ پون
 هلايان، مس اڪت وهايان، نام لکي لکي پڙهان، ويچارين ته به تنهنجو
 انت نه لهي سگهان، پوءِ ڪيڏو ڪهان تنهنجو نانءُ؟

هي منهن جي آتما! توکي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ هنجي چرن ڪمل ۾
 سر جهڪاءِ ۽ پراڻا ڪر ته توکي هوميءَ کان سمورو خالي ڪري، ته
 پاڻ سان سمورو پري ڇڏيئي ”سڀني محلاتن جو مالڪ هوندي به هو
 داسن جو داس آهي، انهيءَ سچي جي شرن اچ، هن جي اتي ٽچن،
 ڪمترين مان هڪڙو ٿيءُ ۽ هن جي پوتر نالي مٿان پاڻ قربان ڪر.
 اهڙن سندر لفظن سان هي تمام ڳوڙهو ڌيان يوگ ۾ سهائتا ڪندڙ
 پستڪ ڏيارام پورو ڪيو آهي. پوين ورهين ۾ ڏيارام جي سموري
 ڪوشش رهي پرپ درشن لاءِ، پريو پاڻ لاءِ، هڪ سان هڪ ٿيڻ لاءِ،
 هر هڪ وڳيان ۾ هن کي ئي ڳوليائين، هر هڪ درشن ۾ هن کي ئي
 ڏٺائين.

هن جي تخت اڳيان Before His Throne

جيئن ايشور جي اتي ٽچن جي پستڪ ۾ ڏيارام هر هڪ وڳيان
 جي وسيلي گٽ، پوتڪي، رساين، بنسپتي، جيون شاستر، من وديا،

اتهاس وغيره جي وسيلي ايشور کي ڏيائڻ ۽ پائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تيئن ئي هن ڪتاب ۾ هر هڪ پورب ۽ پشچم جي درشن ڪار جي درشن مان هڪ جو ئي درشن ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس جيئن هن ڪتاب ۾ وگيان وديا جو پندار پڙهندڙن اڳيان کولي رکيو اٿس ۽ وگيان جي اڀياس ۽ انيؤ جو پرچو ڏنو اٿس تيئن ئي هن ۾ درشن جو پندار پيش ڪيو اٿس ۽ درشن جو به ڪيترو نه ڳوڙهو اڀياس ۽ انيؤ اٿس سو ظاهر ٿو ٿئي.

جدھر ديڪتا هون، اڌر تون ئي تو هي

هر شيءِ ۾ جلوه تيرا هوبهو هي.

پومڪا ۾ لکيو اٿس ته ادويت ڀڳت لاءِ ته هر هڪ درشن هڪڙو ستوتر آهي، هڪڙو ساڌن آهي، پرستم کي ڄاڻڻ ۽ ماڻڻ لاءِ. هو پنهنجي پوجينيءَ پرماٿما، ايڪ اونڪار کي هرهند ٿو ڏسي، اوڀر ۾ به اولهه ۾ به، هو ڏوندي ٿو جيڪي به شيون سڃيون آهن، جيڪي به شيون انصاف ڀريون آهن، جيڪي به شيون پوتر آهن، جيڪي به شيون من موهڻيون آهن، توڙي اوڀر ۾، توڙي اولهه ۾ انهيءَ لاءِ ته جيڪي به منجهس اڃا سنسارڪ سوارٿ، نفساني جذبات، اناتمڪ خيال يا اهنڪاري وڪار رهيل هجن، تن کي جيتي سگهي. سڀ کان وڌيڪ هو مهاتمان جي من ۽ واڻيءَ سان ميلاپ ڪرڻ ٿو چاهي ۽ ڪوشش ٿو ڪري ته پرستم جون پاڇائون انهن ۾ پسي ۽ هنجو من انهنجي گهٽتائين جي مٿان پريم سان برف وانگر ڇانئجي ٿو وڃي جيئن انهن ۾ جيڪي ڪڙبڙ آهي، سختي آهي، دوش يڪت آهي يا ڀڳل آهي، تنهن کي ڍڪي ڇڏي، جيئن هنن جي گهٽتائين جي آڪار کان برف وانگر واقف به رهي ته به مٿان روشني جهڙي، سندر ڪرڻ جي ڪوشش ڪري.

مون درشن ۾ ايشور جي ليلا ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ درشن جي گلن ۽ ميون ۾ ۽ ٻڻ درشن جي ڪنڊن ۽ منڊن ۾، جن جو مطلب نه

گل نه ميو، پر ڪچ ۽ ڪن ڪيڏن ۽ ناس ڪرڻ. مون ڪوشش ڪئي ته هر هڪ درشن ڪار جو ائين ڌيان ڪريان جو ڄڻ هو ان جي تخت اڳيان آيو آهي ۽ پنهنجو انيؤ آهي ۽ پنهنجو انيؤ ٿو چئي ٻڌائي. انهيءَ ريت هر هڪ درشن منهنجي لاءِ سائينءَ جي ساراھ جو سنگيت ٿي پيو.

اولھ جي بلوط کي ڪهڙي حاجت آهي اوڀر جي ناريل کي ائين چوڻ جي ته مون کي ٻه ٻيج پتر آهن، توکي هڪ، مان آهيان ٻه ڦاڪو ٻج، تون هڪ ڦاڪو، مون کي آهي اندر ۾ ڪٺ، ۽ توکي ڪمند وانگر تندون ٿي تندون، مون کي آهي ڪاٺ، توکي آهن ڏاڳن جهڙيون تندون. منهنجو ٿر آهي هيٺ ٿلهو، مٿي سنهون نوڪدار، تنهنجو گول ٿنڀي وانگر. مون کي آهن شاخون، توکي فقط مٿي تي پنن جي چوٽي. مون منجهان ماڻهو ٺاهين وڏا جهاز، تو منجهان فقط ننڍا ترها. ڏس مان توکان ڪيڏو نه وڏو آهيان! نڪا حاجت آهي ناريل کي جواب ڏيڻ جي ته تنهنجو ڦل نڪمو، منهنجو ناريل ڪيترو نه ڪمائڻو. بادام ۽ صوف کي ڪا حاجت ڪانهي ته ڪارڪ جي مٿان ڪلن، جيڪڏهن سج ڪري بنسپوتي جڳت ۾ رس جي اڇ وڇ ۽ له چڙھ ٿئي ٿي ته سجن جي ٻه سج ايشور ڪري آتمڪ جڳت ۾ جيون رس جي له چڙھ ٿئي ٿي. هن سنسار ۾ ادويت لاءِ ٻه جاءِ آهي ته دويت لاءِ به، ٻئي اسان کي ڪجهه نه ڪجهه سيکاري سگهندا، جيڪڏهن اسين پريم سان انهن جي اڳيان پيش ٿينداسون ۽ نه سڻيءَ جي ڇهنٺ وانگر دوش درشتيءَ سان فقط چوڪن لهڻ لاءِ.

شل هنن آتمڪ اڀياسن ۾ جن جن جا درشن گهڻ ڪري سندن ئي لفظن ۾، مون ستوتر روپ ۾ ڀلتيا آهن، انهن جا وڃن ۽ ويچار هن بستڪ جي پانڪن کي ڪمائڻا ٿين! شل انهن جي جوت ۽ پوتر ۽ چمڪندڙ طرح جلندي رهي ۽ ايوگ هٿن جي وسيلي به چڱائي ڪندي رهي. انهيءَ ريت پهريائين ياجنيبه ولڪيه جا ادويت ويچار استوتر جي

روپ ۾ لکيا اٿس، پوءِ بادرين وانگر سندس نرڱڻ آڪار ۾ اڀاسنا لکي اٿس. پوءِ شنڪر آچاريه جي وچن ۾ گوڀند، پرمائند، امبرت، ديا ساگر کي نمسڪار ڪئي اٿس. پوءِ پتنجلي مهراج يوگ سوترڪار جي وچن ۾، اوديا، استما، راگ، دويش ۽ اينويش رهن ۽ اڪليشڪ، آشا، ڪرم، وڀاڪ يعني ڪرم ڦل پڇڻ کان آڃي ايشور کي سنڀوڏن ڪيو اٿس.

پوءِ وياس مهراج، يوگ سوتر جي پاشيه ڪار جي درشن جي ستوتر ٺاهيو اٿس. پوءِ پشچم جي درشن ڪارن جا ويچار پرگهت ڪيا اٿس. پهريائين سڀائينوزا موجب اڀار شڪتيءَ جو پوڄن آچاريو اٿس. وري شيلنگ موجب دليل مطلق جي ساراهه، برگسن موجب اونهي ۾ اونهي ۽ اوچ ۾ اوچ رهسيه ۽ راز جو راڳ ظاهر ڪيو اٿس، انت ۾ يسوع مسيح جو انيؤ پيش ڪيو اٿس، ته ڪيئن پرماتما ڪبوٽر وانگر سندس آتما ۾ اترتي آيو ۽ آزمائش مان لنگهائي سنسار سڌارڻ ۽ پريم جي پرچار ڪرڻ جو اوتار هن کي ڪيو. حضرت محمد صلعم ڪيئن لالهه الا لله مالڪ عرض وسما جي ساراهه جڳ ۾ جاري ڪئي. هڪ هڪ جو پرچار سندن مک ۾ استوتر ۽ آراڌنا جي روپ ۾ وڌو اٿس، ته پڙهندڙ سندن وچن پڙهي، سندن ويچار سمجهي، ايشور اڀاسنا ۽ جڳ هت ۾ پرورت ٿين.

ڏيارام جي جيوت جا هئا اهي ٻه مطلب، ايشور پراپتي ۽ جڳ هت. انهيءَ لاءِ هئا سندن گڙ رچيل ۽ لکيل، شل انهن مان پڙهندڙ فائدو وٺن!

ڏيارام جا ٻيا انگريزي ڳتڪا

ڏٺو اٿئون ته ڏيارام جا ليک ٻن قسم جا هئا. هڪڙا ايشور پراڻا ۽ پراپتي لاءِ، ٻيا جڳ هت ۽ منوشيه شيوا لاءِ. ايشور پراڻا ۽ پراپتيءَ لاءِ ٻه هڪڙا ٻيا به ڳتڪا سندس لکيل ڇاپي ۾ موجود آهن:

هڪ جو نالو آهي آتمڪ پشپ ايهار Soul's Poesy ۽ ٻئي جو
 ڪجهه نئون تنهن جي پوڄڻ لاءِ Something new to worship
 Thee with آتمڪ پشپ ايهار. پانني آفيس اله آباد ۾ ۱۹۲۲ع ۾
 ڇپيل آهي ۽ پويون ڳتڪو حيدرآباد ۾ شتندرد پرنٽنگ ورڪس وارن
 آڏواڻي ڪمپني ۱۹۲۲ع ۾ ڇپايو آهي. آتمڪ پشپن ۾ پهرئين داخلا
 آهي ته مورتِي پوڄڪ، سورج اپاسڪ، درياھ جا پوڄاري، ايشوري پتا
 ماتا روپ ۾ پوڄڻ وارا، اهو آتمڪ اتسام ۽ امنگ نه ٿا مائي سگهن،
 جهڙوڪ ايشور کي پتي يا پتني روپ ۾ پسڻ وارو پوڄاري. جيڪي
 آتمائون پاڻ کي جڙن وانگي جوڙو ڪري ٿيون سمجهن، اهي جڏهن
 هڪ ٻئي ۾ ٿيون توکي پسڻ ته ڄڻ هڪ ٻئي ۾ پريم دواران تنهنجو
 پرم پريم ٿيون مائين. اي منهنجي آتما! ايرشا پريءَ استريءَ مان، هي
 سبق سک ته ايشور کي ڪيترو پيارو ڪرڻ گهرجي. جيئن هوءَ استري
 اهو به نه سهي سگهندي آهي ته ٻئي ڪنهن کي سندس پتي پياري ڪري
 پڪاري، تيئن ايشور کي ئي پرم پيارو بڻائي ان کي ئي ڏيائ، ان سان
 هڪ ٿي.

آتمڪ پشپن ۾ به امولڪ پراڻنئون ۽ سمجهاڻيون آهن، جيئن
 ته هڪ هنڌ لکيل آهي پنهنجن سڀني ساکين کي اکيون بخشيندڙ، منهنجا
 گرن جا گرو، مونکي به تو روحاني بلور بخشيو آهي، ويراج ڏنو اڻيئي
 تصويرن ڪيڏ جي اونداهي صندوق يعني ڪئميرا جي مثل ۽ منجهس
 شيشي جي نلي رکي اڻيئي اڀياس جي، ته پري اوري جون تصويرون جاءِ
 سر ڪري چٽيءَ طرح ڏسي سگهان، پر انهن لاءِ ته توڏانهن اچڻ ضرور
 اٿر.

پريم ميءَ پتا! پنهنجي ٻالڪ کي مدد ڪر، تنهنجي سھائتا بنا
 ڪابه شڪتي پاڻ ۾ نٿو پسان.

وري هڪ هنڌ لکيو اٿس ته سائين ٿو چويم ته مان تنهنجي پتنيءَ
 ۾ حاضر هوس ۽ تو مونکي هن ۾ ڏنو ٿي، پر تيستائين، جيستائين هن

جو من تنهنجي من موجب ٿي هليو. مان هاڻي حاضر آهيان انهيءَ ٻار ۾، جيڪو هوءَ تولا ۽ ڇڏي ويئي آهي ۽ تون مون کي هن ۾ پسڻ جي ڪوشش ٿو ڪرين، جنهن مهل هن جو من توکان بيءَ طرح به آهي تڏهن به، پر هر هر انهيءَ ۾ ناڪامياب ٿو ٿين. انهيءَ طرح ويراڳ جو راز ڪين سگهي سگهندين. توکي شانتي مٽي، پرير جو انيؤ آهي، تو منهنجي ڪيترا ورهيه خدمت ڪئي آهي، پنهنجي ٻالڪ ۾ مون کي پسي. تو مون کي دوستن جي روپ ۾ به ڄاتو آهي. پنهنجي پٽيءَ ۾ به تو منهنجو درشن ڪيو ۽ پنهنجي ٻالڪ ۾ به مون کي پسڻ جي ڪوشش پيو ڪرين. ڪيترائي ڀل مٽي پرير جا ان ريت پيو ماڻين، پر هر هر مونکي پسڻ کان ٿو گسين. جڏهن ٻاهرينءَ وڏيءَ دنيا ۾ يا ويجهي گهرو سنسار ۾ تنهنجي من موجب ڪم نٿا ٿين، جڏهن توکي ڪو ستائي ٿو يا تڪليف ٿو ڏئي، تڏهن وري وري مون کي انيؤ ڪرڻ ۽ انهن ۾ پسڻ کان پيو گسين. ماڻهو آڏو اچي، نقصان رسيئي، ڊڪ پهچئي، ستائجن، تڪليف ڏسين ته به انهن ۾ تون مون کي ڏس، اندو ٿي وڃين ته به تون مون کي ڏس، ٻوڙو ٿي وڃين ته به مون کي ٻڌ، گونگو ٿي وڃين ته به مون سان ڳالهائ، ڊڪ دارون ۽ سڪ روڳ اٿئي.

مون سان سوداگري نه ڪر، پنهنجو پرير چوٽ ڏينم، نه عيوضو گهر نه انعام. ڪين چيو ٿي مانءُ ته مان فقط انهن جو آهيان جن کي مان پاڻ چونڊيان ۽ چونڊيندو آهيان انهن کي جيڪي مون کي پيار ڪندا آهن.

پوڄا لاءِ ڪا نئين شيءِ واري ڳتڪي ۾ منڍ ۾ ئي سورجن جي سورج کي، گرن جي گروه، سڄي ستگر کي پراڻا ڪئي اٿس ته اتر ديس ۾ واسو ڪراءِ، هن دوندن پرئي سنسار مان مڪت ڪر، وترڪ ۽ ويچار کان مڪت ڪر. هي پرماتما! تنهنجي شڪتيءَ هي سنسار جوڙيو، تنهنجي شڪتي هر هنڌ آهي اها پسان. اها هر هڪ ٻاهر جي لڙهه ۾ ۽ هر هڪ اندر جي لڙهه ۾ آهي، پر سڀ کان وڌيڪ اڳڪاٽ ۽

سانت ۾. تنهن ڪري منهنجي آتما! تون به گهريءَ سانت ۾ داخل ٿي ۽ ايشور لولي ڏيئي ننڊ ڪرائيندو ته هن سنسار جي شين ڏانهن ننڊ اچي وڃيئي ۽ آتم لوڪ ڏانهن سجاڳ ٿين. هن جي لوليءَ کان وڌيڪ مٿي ڪا ٻي لولي ٿي نٿي سگهي. هن ڪتاب ۾ به وڳيان مان ويدانت جا ويچار ڪيڏ جي ڪوشش ڪئي اٿس، نئڙت منجهان نهال ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس، ساديءَ رهڻيءَ منجهان اوچن آدرشن کي پهچڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس ۽ انت ۾ سندر پرارٿنا ڪئي اٿس ته هي ايشور! مدد ڪر. جيئن پنهنجا آتمڪ وڪار سڀ دور ڪريان، ڪروپ سڀ ڪڍي ڇڏيان، آتما کي پوتر ۽ تنهنجي پريم لاءِ تيار رکان. تنهنجي وڏائي ۽ تنهنجو پريم ئي منهنجي اندر کي پوتر ڪري سگهندا، گهرن ۾ شانت آڻي سگهندا، ڇت ۾ سنتوشي ۽ دل ۾ دياوان ڪري سگهندا. دل ته چوڀر ٿي ته پريتم توسان اهڙو پيار ڪريان جو موت سان به مسخري ڪري سگهان. پنهنجي حياتيءَ جي هر هڪ لهر تنهنجي لهر ٺاهيان، سڄي نئڙت ۽ نمائائي پنهنجي داس کي بخش ۽ نت نئون سج سنئون ڪو پنهنجي پوڄن جو رستو ڏيکار، نمسڪار ٿو ڪريان مان توکي، سورجن جا سورج، گرن جا گرو.

ڏيارام جا سکيا سڌارن لاءِ ڳڻڪا

سکيا جي واڌاري ۽ سڌاري لاءِ ديوان ڏيارام کي سڄي عمر شوق رهيو. گيان يگنيءَ لاءِ خاص پريم هئس. ايترن اسڪولن، ڪاليجن، پائشالائن ۽ پستڪالين سان تنهنڪري سندس سنڀڌ هو. پنهنجي پينشن مان به پئسا بچائي سرچڳديش چندر بوس کي ماهوار موڪليندو رهيو ۽ هميشه ڪجهه نه ڪجهه ماهوار ملند رهين، انجو بندوبست ڪري ويو. انگريزيءَ ۾ به ٿي ننڍا ڳڻڪا انهيءَ شيءِ تي لکي ويو آهي. هڪ جو نالو آهي "Our Educational System" اسانجي سکيا پرناي يا تعليمي سرشتو. انهيءَ ۾ ٿي ليک آهن. هڪڙي

جو سرو آهي ته شاگردن جو وقت ۽ وت بچايو ۽ وديا جو ڪم جدا جدا نمونن ۾. ڪٺو ڪري هلايو. ابتدائي تعليم توڙي انگريزي تعليم ۾ چونڊ هر هڪ کي پنهنجي قدرتي طاقتن ۽ لاڙي موجب جدا جدا وڌيڪ سکڻ جي چوٽ اختيار ڏيو. جيئن ايم اي ۾ ڪي فقط ساهتيه پڙهندا آهن، ڪي فقط درشن، ڪي وڳيان، تيئن چونڊ مئٽرڪيوليشن ۾ به شاگرد پنهنجي مرضيءَ موجب وڌيڪ وڌيڪ؟ هر هڪ کي ضروري وڳيان، ماتري پاشا جي وسيلي ڏيو. سکيا جي سڄي سرشتي کي سولو ڪريو جيئن چوڪريون ۽ غريبن جا ٻار به ڪجهه نه ڪجهه پنهنجي ضرورت آهر ٿوري وقت ۾ سکي سگهن. يونيورسٽي ڪاليج چونڊ گڏجي پنهنجا وياڪيان ريڊيو جي وسيلي هڪ هنڌان ئي گهر گهر يا گهڻن هنڌ ٻڌائين؟ سنڌيما سکيا لاءِ ڪم آڻيو.

ٻئي ليک جو سرو آهي لڪشمي ڪين سرسوتي. انهيءَ ۾ مسٽر ويلس جيڪا هڪڙي اُتم اسڪول ماستر مسٽر سانڊرسن جي آکاڻي لکي آهي ان مان ڪي چونڊيل ٽڪرا ڏنل آهن. انهيءَ ڪتاب ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن تعليم جو سڌارو مسٽر سانڊرسن پنهنجي اونڊل شهر جي اسڪول ۾ ڪيو ۽ ڪيئن سندس مٿو هو ته نه فقط زمين، آسمان، جبلن، ندين، سمنڊن، وڻن، حيوانن، ماڻهن يعني قدرت جي ڪتاب جي وسيلي ايشور جي مهما ماڻهن جي دلين ۾ پيدا ڪريو، پر ڪاريگريءَ ۽ ڪلن جي وسيلي به ايشور جا عجب انسانن اڳيان ظاهر ڪريو. دنيا ۾ سوارٿ ۽ چرٽ بدران همدرد ۽ سهڪاريه آڻيو. سنسار سڌارو ٿو ته اسڪول سڌاريو.

دنيا ته ڪلن ۽ بجليءَ جي ترقيءَ ڪري نئين ٿي پيئي آهي، پر اسڪولن ۾ اڃا انهن ڳالهين جي بوجهه آڻي ئي ڪانه آهي. نئين دنيا ۾ رهڻ جي لائق ڪرڻ لاءِ نئين وديا ۽ نون اسڪولن جي ضرورت آهي. هر هڪ انسان جي اندرين جيوني جوت جاڳايو، ايجاد ڪرڻ، اڀائڻ ۽ ٺاهڻ واري شڪتي جاڳايو، ته پوءِ هن مان نيچتا ۽ سوارٿ، ڪروڌ ۽

وروڌ، ڪسڻ ۽ لوپ نڪري ويندا، هو ڪجهه اُپائيندو ۽ ٺاهيندو ۽ انهيءَ ۾ خوشي حاصل ڪندو.

ٽئين ليک ۾ سڀني وسوارن ۽ وديا سان لاڳاپو رکندڙن کي خاص طرح اپيل ڪئي اٿس ته شاگردن جو وقت نه وڃايو، سندن وت ۽ وٽ آهر سولي سڌي ۽ سڪدائيءَ طرح وديا ڏيون ۽ مرضيءَ موجب ڪمن چونڊڻ جو وجهه ڏيون.

ٻئي گڻڪي جو نالو آهي Suggestions for Research يعني ڪوچنا لاءِ اشارا ۽ ڏيکاريو اٿس ته ڪوچنا ڪري لکين رپيا ملڪ جا بچي پوندا ۽ بڪ، بيروزگاري ۽ دڪ دور ٿي ويندا. ڪيئن پرم اٿن جي وسيلي هوميوپٿيءَ سڌ ڪيو آهي ته دڪ دور ٿا ڪري سگهجن. ڇو نه ديسي دوائن جا اثر پاڻ تي پريڪيا ڪري ڏسجن ۽ انهن جا پرم اٿون انهن دردن کي دور ڪرڻ لاءِ ڪم آڻجن. انهيءَ طرح University Reform وشو وديالن جي سڌاري لاءِ به سندس اشارا آهن، جيئن سکيا جو سڌارو ۽ واڌارو ٿي سگهي.

صحت سکيا تي ڪتاب ۽ گڻڪا

سکيا کان ٻئي نمبر ۾ صحت سکيا ۽ صحت سڌار جو خيال ڏياريام کي هوندو هو. صحت سڌار منڊلي، ڳوٺن ۾ ڦرندڙ سيلاني خيرياتي دواخانو، ڌرمپور جو سلھ گهر، اهي سڀئي انهيءَ ڳالهه جو ثبوت آهن. ساڌو هيرانند کان هوميوپٿيءَ لاءِ شوق هن ۾ پيدا ٿيو هو. اهو شوق ويو وڌندو، تان جو آخر ۾ هوميوپٿيءَ جو پرچار به ڏياريام لاءِ هڪ دلپسند ڪم ٿي پيو. ڪيترائي دفعا هن پنهنجي پٽ ديوان ڪيولرام ڏانهن ۽ ٻين عزيزن ڏانهن خط لکيا ته هرڪو گهر ۾ هوميوپٿيءَ جو استعمال ڪري ته طبيبن تات گهٽ ۾ گهٽ پوي ۽ لکيائين ته هنڌ هنڌ هوميوپٿيءَ جي هلائڻ تي ڏياريام هڪ ڪتاب ۽ ٻه گڻڪا لکيا آهن. ڪتاب جو نالو آهي The Practice

ديوان ڏيارام جون دينڪ وهيون

Homeopathy يعني هوميوپٿي جو استعمال. انهيءَ ڪتاب جي پهرئين باب ۾ لکيل آهي ته ڪهڙن ڪتابن جي گهرج آهي. پهرئين جملي ۾ لکيل آهي ته ڪوبه ماڻهو جو پنهنجي مرض جي تشخيص ڊاڪٽرن جي مدد سان ڪرائي پنهنجو علاج پاڻ ڪرڻ گهري، سو ٻن ڪتابن يعني ڪلارڪ جي نسخن جي ڪتاب ۽ بورڪ جي مٽيريا ميڊيڪا جي مدد سان اهو ڪم ڪري ٿو سگهي. پر هندستان ۾ ته گهڻو ڪري ماڻهو مانس آهاري نه آهن، تنهنڪري کين ٽين جي Po-tency يعني سؤ جي ٽيهينءَ سگهه واري نفيس يا سوڪشم ٿيل دوا چڱو ٿي اثر ڪري. گهٽ سوڪشم گهول تمام سخت اٿن. پوءِ وري انهيءَ کان وڌيڪ فهرست ڏنل آهي. ان بعد هر هڪ وشيءَ تي خاص ڪتاب ڏنل آهي. مطلب جيڪي ڪتاب ڏيارام پاڻ پڙهيا ۽ ڏنا هئا تن جو ذڪر آهي. بئندورا ۾ سندس شخصي پتڪاليه ڏنم ته خبر پيم ته ڪيتري نه شوق سان ديوان ڏيارام هوميوپٿيءَ جا ڪتاب پڙهندو رهندو هو. ٻئي باب ۾ هوميوپٿيءَ جي ٽن مکيه وشيشتائن بابت ذڪر آهي. هڪڙو ته بيمارين جا سبب ايتري قدر ٻاهريان نه آهن، جيتري قدر جيون شڪتيءَ ۾ اندريان خلل. ٻيو ته دوائن جي اٿن ۽ ڀرم اٿن جو اثر اهي بيماريون ڇٽائي ٿو، جيڪي بيماريون اهي ئي دوائون استول روپ ۽ وڏي انداز ۾ وٺڻ سان ماڻهن ۾ پيدا ٿيون ڪن. هر هڪ وڪ يا زهر ۾، انهيءَ طرح وڪ جي اثرن کي دور ڪرڻ جو اميرت به موجود آهي. ٽيون ته دوائون فقط بيماريءَ موجب نه ڏيڻ گهرجن، پر بيمار جي شخصي طبيعت ۽ مزاج موجب.

باب ٽئين ۾ لکيل آهي ته هوميوپٿيءَ مان خبر ٿي پوي ته وڪن ۾ به اميرت لڪل آهي، تنهنڪري پاپ ۽ ڊڪ به ايشور انسان جي سڌاري لاءِ خلقيا آهن، ڀرم اٿن جي اثرن تي ويچار ڪري پرماتما جي بي انت شڪتيءَ ڏانهن ڌيان وڃي ٿو.

باب چوٿين جو سرو آهي پراميڪ اصول ۽ اهي آهن ٻه. هڪ ته

دل جو اثر جيوت تي آهي، جهڙو ڀريم اهڙي جيوت ڀريم ۾ خلل پيو ته طبيعت ۾ خلل پيو. پيو ته جهڙو من تهڙو شرير، يعني من جو اثر تن تي تمام گهڻو آهي، تنهنڪري دل ۽ من جو خلل ڇاڇڻ ضروري آهي، تن جي خلل کي سمجھائڻ لاءِ ۽ ڇٽائڻ لاءِ.

باب پنجن ۾ ڪنهن مرضن جو علاج ڪيئن ڪجي تنهن لاءِ هٽيمن جي مٿي کي ٽيڪو ڏنل آهي. پهريائين ته هر هڪ مريض جي گهريءَ ۾ گهريءَ اندرينءَ خرابيءَ جو قسم ڇاڇجي. اهو ڇٽائڻ بعد دوائون هن جي ٻاهرين ۽ مٿاڇرين علامتن تي اثر ڪري سگهنديون. ڪنهن بيمارين ۾ اول ته ٽن قسمن جي اندرين خرابين مان، بنيادي ڪنهن مرضن مان هڪ نه ٻي خرابي جا موجود هجي اها هٽائڻ گهرجي، پوءِ ٻاهرين علامتن جو علاج ڪري سگهيو.

هن ڪتاب جي پڙهڻ مان خبر پوندي ته ڏيارام جو هوميوپٿيءَ سان ڪيترو نه شوق هو ۽ ڪهڙو نه گهرو اڀياس ۽ خوض ڪيل هئس. دوا ڪهڙي سوڪشما ۾ ڪم آڻجي ۽ ڪيئن ساڳي ئي دوا جيڪڏهن هڪ سوڪشما ۾ عجب اسرار اهڙو ڪم ڪري ٿي سگهي، اهو اصول خوب سمجهايو اٿس. اهڙا ٻيا به اصول ڌارمڪ ۽ دارشنڪ ويچارن سان ڳنڍي ويو آهي. ٻن ننڍڙن ڳتڪن ۾ *Mind and its cure* جي بيمارين جو هوميوپٿيءَ موجب علاج ڏيکاريو اٿس. ڏيکاريو اٿس ته اها هوميوپٿيءَ جي خصوصيت آهي ته من ۽ اخلاق جي بيمارين کي به اڻڌين جي سوڪشم ڀرم اٿن سان ڇٽائي ٿو سگهجي. پڇيو اٿس ته ٻئي ڪهڙي ڊاڪٽري نموني ۾ اهڙا اسرار پريا علاج آهن.

ٻئي ڳتڪي ۾ *Infinitesimals* ڀرم اٿن جي مهما لکي اٿس ۽ لکيو اٿس ته ڀرم اٿن جي پٺيان ڀرم آتما آهي. ڀرم اٿن تي ڌيان ڪرڻ سان ڀرماتما جو درشن لاپ ڪري سگهجي ٿو.

سنن ليڪڪن جي هدايت آهي ته هرروز هڪ جملو ته گهٽ ۾ گهٽ لکندا رهو. ڏيارام جو به اهو اڀياس هوندو هو. ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۰۳ع کان وٺي پنهنجي ديهانت تائين روز روز جا اڀياس ۽ ويچار انگريزيءَ ۾ پنهنجي دينڪ وهيءَ ۾ داخل ڪندو رهيو. جولاءِ ۱۹۲۳ع کان ته پنهنجي آتمڪ وهي سنڌي ڪوتا ۾ به هرروز لکندو رهيو ۽ ان جا پهريان ٻه جلد من لاءِ ڇاپڪ جي نالي سان پاڻ ڇپايائين ۽ ٽي جلد سندس پرلوڪ پٿارڻ بعد ڇپجي پٿرا ٿيا آهن. انگريزيءَ ۾ سندس دينڪ وهي ۲۴ ورهيه هلي. اها ٽن سلسلن ۾ ورهايل آهي، ٽلهي ليکي اٺن اٺن ورهين جو هڪ هڪ حصو؛ پهريون حصو ۱۹۱۲ع تائين، ٻيو ۱۹۲۰ع تائين، ٽيون ۱۹۲۷ع تائين. ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۰۳ع ۾ پهرين داخلا آهي ۽ ان ۾ لکيل آهي جيڪب صاحب مون کان چارج ورتي، ڪلفٽن ويس. ۱۹ آڪٽوبر ۱۹۰۳ع تائين داخلائون آهن ته سادو هيرانند جي جيون چتر لکڻ ۾ اهي ڏيهن متصرف ڪيائين. پهريائين دينڪ وهيءَ ۾ معمولي داخلائون آهن، پر پوءِ دينڪ وهي سندس ويچار ساگر ٿي پيئي، ويچارن جو خزانو ٿي پيئي، جنهن ۾ جيڪي سبق هرروز ايشور سامهون ٿي آندس، دينڪ اڀياس مان جيڪي سنو ٿي لڳس، جيڪي اندر ۾ امنگ ٿي آيس، سي داخل ٿي ڪيائين. اسين ڏسي چڪا آهيون ته انهيءَ مان وچان حصا هڪ ”هندو ڀڳت جي دينڪ وهيءَ مان ورق“ ۽ ”پتت جي دينڪ وهيءَ“ جي نالي سان جدا جدا ڪتابن جي روپ ۾ ڇپيل آهن. سندس پوئين داخلا انگريزي وهيءَ ۾ آهي ۶ ڊسمبر ۱۹۲۷ع جي، ته هي ايشور جڏهن آءٌ، مڌي ۽ انت تون آهين ته مان وري ڇا آهيان؟ مطلب ته مان ڪجهه ڪين آهيان.. سندس آخري داخلائون ۲۴ آگسٽ ۱۹۲۷ع کان ۶ ڊسمبر ۱۹۲۷ع تائين ”ينگ بلڊر“ ماسڪ پتر ۾ سندس پت ديوان ڪيولرام ڏيندو رهيو آهي. انهن کي پڙهڻ مان خبر پوندي ته پڇاڙيءَ ۾ دينڪ وهيءَ ۾ تمام ننڍيون داخلائون هيون. هر روز گهڻو ڪري هڪ وچن گرو گز

صاحبن منجهان، هڪ شخصي ويچار يا امنگ. پر اهي وڃن، ويچار ۽ امنگ، سچ پچ امولڪ ماڻڪ آهن، جيڪي ڏيارام جي آتمڪ اڀياس ۽ آنتيءَ جو ڏس ٿا ڏين، جيئن ته ۴ ڊسمبر ۱۹۲۷ع ۾ لکيل آهي ته گندڪ وانگر بدبوءِ دار ٿيڻ به ته قرباني آهي، قدرت کي اهي شيون به ته کين.

۱ ڊسمبر ۱۹۲۷ع ۾ لکيل آهي ته ڪارو ۽ بدشڪل ٿي رهڻ ۽ جلائڻ واسطي پاڻ ارڀڻ ڪرڻ، اها به ته ڪوئلي جي قرباني آهي. پر انهيءَ ڪري انعام به وڏو مليو اٿس، جو شڪتيءَ جي شيوا ڪرڻ لاءِ چونڊيو ويو آهي، ڪٿي ته منجهانئس ڪمائن پڌارت ٺهيا آهن ۽ ڪٿي ته هيرو به ٿي ٿو سگهي. وري ڏسو ته ڪهڙا نه اوج امنگ ڏيارام جي دل ۾ اڀرندا رهيا! ۱۹ نومبر ۱۹۲۷ع ۾ داخلا آهي ته هي مٺڙا! مون کي سڪار ته اونداهيون حياتيون چمڪايان، بيمانن کي سمنان سڪاريان، طوفان آيل دٻن لاءِ شانتي مٺي اس جهڙو ٿيان، ۽ پريم جي گلن سان ماڻهن جا ڏوهه ۽ سندن مورڪتا ڍڪي ڇڏيان! يا وري ۲۹ آڪٽوبر ۱۹۲۷ع ۾ داخلا ڪئي اٿس، ته هي ديالو! مون کي شڪتي ڏي ته مان هن نمائيءَ جيوت مان ڪي اهڙا اثر پکيڙيان، جيڪي گهڻو، نه ته به ڪجهه ته چڱو اثر تنهن جي پرڄاتي ڪن. مطلب ته انهيءَ دينڪ وهيءَ ۾ جيڪي به ڏيارام کي پڙهڻ، ڏسڻ، ٻڌڻ ۾، لکڻ جهڙو لڳندو هو، يا جيڪو به آتساهه، امنگ يا ويچار انهيءَ مان يا ڌيان مان اندر پيدا ٿيندو هئس، سو لکي ڇڏيندو هو. Young Builder جي ۱۹۲۹ع جي جنوري انڪ کان وٺي دينڪوهيءَ جا پڇاڙي تائين کان وٺي ٽڪر لکڻ بدران، ٽئين سلسلي جي دينڪ وهين جي شروعات ڪئي ويئي آهي. اهو ٽيون سلسلو ۱۸ سيپٽمبر ۱۹۱۹ع کان شروع ٿو ٿئي ۽ ان ۾ پهرين داخلا اها آهي، ته مان ڀانيان ٿو ته مان حاضران حضور جي حضوري ڪجهه قدر پاڻ انيو ڪئي آهي. هن دنيا جي رنگ برنگي بت

خاني ۾ ايشور جي عجب قدرت آهي ته جيڪي شيون زهر ٿيون اُپائين، اهي اندر ئي اندر امرت به ٿيون اُپائين. هن دنيا ۾ سرگ جو سواد به ڪڏهن ڪڏهن اسانکي ملي ٿو ۽ نرگ جا نظارا به موجود آهن ۽ انهن پنهي جي وچ ۾ بي حد درجا پڻ موجود آهن. منهنجي آتما، مڪتيءَ جي چاهنا به ڇڏي ڏي، سڀ ڇڏي ڏي، سڀ انهيءَ هڪ تي رک، ڪرم ۾ به هن هڪ کي ڏس. اها به شايد سندس ليلا آهي. ڏيارام جي دينڪ وهين جي پڙهڻ مان معلوم ٿو ٿئي ته هيءُ سندس ويچار ساگر آهي، انهيءَ ۾ جيڪي به هرروز کيس سجهي آيو يا جنهن به گهڻا مٿس اثر ڪيو يا ويچار اٿين ڪيو، سو هو داخل ڪندو رهيو آهي. انهيءَ ويچار ساگر ۾ موتي ماڻڪ به مٿو آهن ۽ رواجي ويچارن جي به وهڪ آهي. جيڪو به انهيءَ کي گهريءَ طرح صبر سان پڙهي ڏسندو ته ان کي جدا جدا ڳالهين بابت ڏيارام جا خيال معلوم ٿي سگهندا ۽ خبر پونديس ته ڪيتري نه ڏيارام ۾ پڳتي، ڌارمڪ اتساه، جڳت هت لاءِ جوش، ڪشاده دلي، سوڪشيم درشتي، قدرت ۽ ڪاريگريءَ جي ڪتاب مان ڪاريگر ۽ قادر کي پسڻ، ڏني مان اڻ ڏني جو ويچار ڪرڻ ۽ انهيءَ سان هڪ ٿيڻ جي سدائين ايلاشا موجود هئي، جيڪو اهي پڙهي ڏسندو سو موج ماڻيندو.

چابڪ (من لاءِ) ۽ رهاڻ

ڏٺو اٿئون ته ۲۷ جولاءِ ۱۹۲۲ع کان وٺي ڏيارام پنهنجو آتمڪ انيٽو سنڌي شعر ۾ به هرروز لکندو رهيو ۽ انهيءَ آتمڪ وهيءَ جا ٻه جلد پنهنجي جيئري چابڪ من لاءِ ۽ رهاڻ جي نالي سان ڇپائي چڪو ۽ باقي ٻيا ٻه 3 جلد ڇپجي تيار ٿيا آهن. تخمينو آهي ته ڪل ٽي ست جلد ٿيندا. نالي جي هيٺان لکيل آهي ته اهي دينڪ داخلائون آهن ويچار، پرارٿنائون، ستوتر ۽ انيٽو، هڪ نمائي جا، گرو گڙ صاحب

کي اريپيل. لکيو اٿس ته ”چار وره اڳي اصل پوري تاريخ ڏيبي ته ۲۷ جولاءِ ۱۹۲۳ع کان. وٺي اوچتو ئي اوچتو مون تي اچي گروءَ جي باجهه ٿي، سچ پچ مان اچي بيتن ۾ چٽڪيس ۽ صبح جو جهنجهڪري ۾ ۽ ٻين وقتن تي به جيڪي بيت خود بخود اندر ۾ ايندا رهيا سي لکڻ شروع ڪيم. مان اوندهه ۾ ئي پينسل سان لکندو ويندو هوس ۽ پوءِ ڏينهن جو اهي پڙهي صفا ڪري لکندو هوس. مون ۾ چٽڪ ڪا نئين آتما اچي ڪم ڪرڻ لڳي. اهي بيت ۽ گيت جڏهن ڪجهه ڏينهن کانپوءِ پڙهي ڏسندو هئس ته مونکي ائين ڪين لڳندا هئا ته اهي ڪي منهنجا لکيل آهن. مونکي گڙ صاحب لاءِ جو اتي پريم هو، تنهن مونکي اها ذات ڏني ۽ مان تنهنڪري اوهانکي به عرض ڪندس ته هاڻي هنديءَ ۾ جو گڙ صاحب موجود اٿو، ان مان مون وانگر ڪجهه حصو پڙهندا رهو. مون ته تمام گهڻا پيرا ڏنو آهي ته منهنجي مشڪلاتن جو جواب ان منجهان عجب طرح نڪري ايندو آهي.“ منهنجي گروءَ مونکي ڇا سيکاريو آهي؟ گروجن زور ڏنو آهي انهيءَ ڳالهه تي، ته مان هؤمئي يا اهنڪار پاڻ مان ڪڍي ڇڏيان. فرمايو اٿس ته ڪنهنڪي ”برو نه ڪوٺ“. يوگ سوتر جيڪي مون گهريءَ طرح اڀياس ڪيا آهن ۽ جن جو ترجمو سنڌيءَ ۾ ڪيو اٿم، تن مون اڳيان اهنسا جو تمام اوچو آدرش رکيو آهي. ٻڌ ڀڳوان مون کي سيکاريو آهي، ته مان پنهنجو ئي وارث آهيان ۽ جيڪڏهن سڀ ڪجهه سمجهي سگهان ته سڀ کي معاف ڪريان. تنهن کانپوءِ وري هوميوپٿيءَ جي اڀياس جو چٽڪ ايشور جي اتي ٿيڻ جي اڀياس جي سلسلي ۾ هڪ اڳتي قدم آهي، تنهن مون کي ”پاڻ بدلائڻ“ جي راز سان سنمڪ ڪيو آهي. انهن مان خبر ٿي يوير ته جڏهن ڪنهن خراب کان خراب زهر جو به سٽول، سوڪشم ۽ ڪارڻ شريرو جو ڍڪ لاهي ٿو ڇڏجي ۽ انهن جي به هڪ ڀاڱي هڪ لک پڙين واريءَ پتيءَ تي پهچجي، ته انهن جي آتما تائين پهچي ٿو سگهجي ۽ اتي سندس اندر جو اميرت آهي. اهي حقيقتون تنهنجو عجب اسرار ٿيون

ڏيکارين، تنهن ڪري مونکي به پنهنجو آتمڪ جوهر ظاهر ڪرڻو آهي، ته مونکي به ٻاهريان پرڏا، ستول، سوکشم ۽ ڪارڻ شريڙ جا هٿائي، پنهنجي من کي ماري مهين ڪري، ڪجهه نه ٿي، پنهنجي جوهر جي طاقت ظاهر ڪرڻي آهي. پاڻ بدلائي آتما جو پرڪاش ڪرڻو آهي.” اهو ڪرڻ لاءِ مون کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟ مونکي شيوا ڪرڻ گهرجي ۽ ننڍو سورج ٿي شيوا ڪرڻ گهرجي ۽ سورجن جي سورج جو سڌا ڌيان ڌرڻ گهرجي، جيڪو منهنجي گروه جي معرفت مونکي هلائيندو رهيو آهي.

مٿئين ترجمي کي ٽڪري مان خبر پوندي ته چابڪ (من لاءِ) ۽ رهاڻ جا ويچار، پارانٿائون، ستوتر ۽ انيؤ ڪهڙيءَ طرح لکيا ويا ۽ ڪهڙن ويچارن پرنالين ۽ چڪرن جو اثر خاص طرح ڏيارام جي دل ۽ دماغ تي ٿيل هو. هيءَ شاهدي سندس پاڻ ئي بيان ڪيل آهي. تنهنڪري سندس جيتو سمجهڻ لاءِ تمام پختي ۽ ڪمائتي آهي، تيئن ئي ڏيارام جو آتمڪ چتر جن کي به چڱيءَ طرح سمجهڻو هجي تن کي هن چابڪ ۽ رهاڻ کي وري وري ويچار سان پڙهڻ کپي ته کين سندس دل، دماغ ۽ حياتيءَ جي انيؤن جي وڌيڪ چڱيءَ طرح خبر پئجي سگهندي.

ڏيارام کي هيءَ اندرئين الهام ۽ انيؤ کي سنڌي بيتن ۾ لکڻ جي ڏات ۲۷ جولاءِ ۱۹۲۳ع کان گروه بخشي. سندس ديهانت ۷ ڊسمبر ۱۹۲۷ع جي ٿيو يعني ڪل ساڍا چار ورهه هيءَ ڏات کانئس الهام ۽ انيؤ لکائيندي رهي. انهيءَ مان ۲۶ جولاءِ ۱۹۲۶ع تائين لکيل ويچار، پارانٿائون، ستوتر انيؤ پنجن جلدن ۾ چابڪ (من لاءِ) ۽ رهاڻ جي نالي ڇپجي چڪا آهن، يعني ٽن ورهين جون داخلائون ڇپيل روپ ۾ موجود آهن.

مرهڪ جون داخلائون ستن ڀاڱن ۾ ورهايل آهن يعني ڪل ۲۱ ڀاڱا ڇپجي چڪا آهن جن جا سرا جدا جدا ڏنل آهن. پهرئين ورهه جا

ست ڀاڱا پهرئين جلد ۾ ڇپيل آهن ۽ ان ۾ 328 صفحا آهن. ٻئي ورهيه جا ست ڀاڱا ۲۷ جولاءِ ۱۹۲۴ع کان ۲۶ جولاءِ ۱۹۲۵ع تائين، ٻئي جلد ۾ ڇپيل آهن ۽ منجهس ۴۱۳ صفحا آهن يعني واڌي جي وهڪ وڌندي ويئي. ٽئين ورهه جي واڌي ٽن جلدن ۾ ڇپايل آهي ۽ ۵۲۸ صفحا ٿي والاري. انهيءَ کان اڳتي جي اڃا مونکي خبر نه آهي. پهرئين جلد جي پرستاون ۾ هيٺيان لفظ لکيل آهن جن مان ڏيارام جي انٽر ڀاو جو ڪجهه پتو پئجي ٿو سگهي:

”ستگرو تو ڪرائي هيءَ سيوا،
ارڀي به توکي، هي الڪ اڀيوا.
پر تي به توکي، پراڻ پيارا،
سرن تنهنجي مان جيءَ جيارا.
مارينس بچائينس وستو آهي تنهنجي،
مون ۾ نه سگهه سڦل ڪرڻ جي.
چرڻ تنهنجا شل سدا ار ڌاريان،
امرت نام شل سدا اڇاريان.
ڀارت ڪنڊ شل ٿئي ڀڄن ڪنڊ،
ڀوڄي سد هڪ اڪال اڪنڊ.
سنڌڙي به وٺي ان ۾ ڀاڱو،
ماڻي شال سد سڄو سهاڱو.“

هن پرستاون مان سندس نمائڻي، ايشور ارڀڻ، امرت نام اڇارڻ لاءِ اتساهه، اهي سڀ ظاهر آهن. ڇا آهي سندس سد ڀاو ڀارت لاءِ، ڇا حب سنڌڙيءَ لاءِ.

انهيءَ جلد جا جيڪي ست ڀاڱا آهن انهن جي نالن مان به سندس امنگ ۽ اڃا جي خبر پوي ٿي. پهرئين ڀاڱي جو نالو آهي ”بج مندر مان نج مندر“ انهيءَ نالي مان ئي سندس ايشور ايڪتا لاءِ ڀرپل اڃا ظاهر آهي، مطلب ته هن نورتي مارگ جي ياتريءَ هاڻي وطن ڏانهن رخ رکيو

هو ۽ سموري ڪوشش انهيءَ ڏس ڏانهن هئس. ڀاڱي ٻئي جو سرو آهي
 ”نام جيئن سان جيو تسنا، جهڙي چنڊ جي پاڻيءَ تي.“ انت ۾ لکيل
 آهي.

نام جيئن سان پرڪا جوت، جدا جدا روپي.
 ڀاڱي ٽئين جو سرو آهي ”گڻ ٿا ورتن گڻن سان“ ۽ پهرين داخلا
 آهي:

اندرين اک ڪڏهن پٽيندين، اندرين اک ڪڏهن پٽيندين؟
 اندرينءَ اک بنا اندارو.

اندرين اک نج گهر درشن، اندرين اک نج گهر پرشن
 ڪڏهن تون پرڏا لاهيندين،

جيوتي سرمون ڪڏهن پائيندين؟

ڀاڱي چوٿين جو نالو رکيو اٿس ”ورات درشتي“. اُن جي منڍ ۾
 پرارتنا آهي اسٽر شرڌا جي راس لاءِ ۽ آخر ۾ لکيل آهي:
 لڌم لڪل، ڙي، لڌم لڪل،

گهٽ گهٽ جوت جنهنجي نرميل.

لڌم لڪل، ڙي، لڌم لڪل،

هاڻي ڇا ڪندو مونڪي اجل؟

هاڻي ڇت منهنجي آتي سيتل،

هاڻي انهيءَ ٻي اچل.

ڀاڱي پنجين جو نالو آهي ”جيءُ وڏو سانگ“. منڍ ۾ داخلا آهي

”سورج ينتر شرير ۾“ ۽ انت ۾، ”اڌياس اترڻ ۽ ورات درشتي“،

جنهن مان ڪجهه وڃن هيٺيان آهن:

انيڪ سُر، تون هڪ راڳي،

تون سنساري، تون ويراڳي.

تون پاڻ پوين پنهنجي شرن،

تون پاڻ لڳين پنهنجي چرن.
 پاڻ ڄاڻي ته اهمتا ڪنڊن،
 پاڻ ڄاڻي ته تڻ پٺڻ.
 اننت روپ اننت نام،
 ”يڳت جنان ڪي من بسلام.“
 ڀاڱو ڇهون ڪوٺيل آهي ”گروءَ جي تصوير اندر ۾.“ اهو شروع
 ٿو ٿئي پرارٿنا سان ”تار تارڻ هار“، ”پنج ذات رچنا نواز“، ”نام
 پنهنجو ڏي ڏاتار.“ آخر ۾ ڏنل آهي؛ ”ستوتر، ستگرو تصوير جو.“
 منهنجا ستگرو پاتشاهه، ڪهڙي ڪريان تنهنجي ساراهه؟ تصوير
 تنهنجي نڪتي اندر، سوييا تنهن مان من مندر. شل ڪڍي نه تون
 وسرين، شل سڀ ۾ نظر پرين. شل وڌ نرمل ڪرين، شل جيءُ پاڻ
 سان جڙين. منهنجا ستگرو پاتشاهه، ڪهڙي ڪريان تنهنجي ساراهه.
 ڀاڱين ستين جو نالو آهي انتر جوت درسڻ، پر انيؤ نه پورو. منڍ ۾
 آهي سندر گرواڻي ويچار، آڪڻ اوکا ساڇا ناءُ، ڪئن من ڪي آڻڻ ٿاءُ،
 ڪئن هردي پريم ڌارڻ، ڪئن تنهنجي نام اچارڻ ۽ آخر ۾ لکيو
 اٿس، جنهن مان ڪجهه بيت ڏجن ٿا،
 اپديش ڏيڻ جو، مون نه اڌڪار،
 انيؤ نه پورو گهٽ گهٽ نه منار.
 شبد اناهت، نه اڃا مان سڻان،
 انتر جوت درسڻ، پر پرڀ نه پسان.
 دير ۾ درستي، ڪيس ڀاوي سو ڀلو،
 ڪرپا ڪري پنهنجي ڪندو جنم سڦلو.
 اپديش ڏيڻ جو، مون نه اڌڪار،
 پر ادير اتهاس به گروءَ جي ڪار.
 مان هڪ واڻهڙو، ڪريان واڻ بيان،

ستگروء مدد، جا ڏيان نيشان.
 ساڪشي پريان، ته جيئرو جاڳندو .
 ستگرو منهنجو، شرڏا پريم بندو.
 ساڪشي پريان، ته عاشقي پنت ايڪ،
 مجازي مذهب، جيتوڻيڪ انيڪ.
 گرو گز صاحب، جيڪي سيڪاير،
 اپنشدن، مشنوي به ٻڌاير.
 يورپي سنتن جو، به اهڙو ئي مت،
 سار سپ هڪڙو ۽ هڪڙو ئي تت.
 شاهديون انيڪ، سائينءَ جي وحدت،
 شاهديون انيڪ، پريم جي ڪرامت.
 جيڪي هن داس کي، من مارڻ ڪم آيو،
 سو پائرن شال ٿئي سجايو.
 ڏيارام جي ڇت جي چتسالي جنهن کي چڱيءَ طرح سمجهڻي هجي
 ان کي هيءُ چابڪ من لاءِ ۽ رهاڻ ڌيان سان سانت ۽ ايڪانت ۾ پڙهڻ
 گهرجي. سڄي عمر جي اڏيڻ، ڌيان ۽ اڀياس مان جيڪي سٺي کان سٺو
 هن کي هٿ آيو سو هن ۾ درج ڪيل آهي. آهي الهام، پر آهي سندس
 اندر جو آئينو، جو ٻين جي ڀلائيءَ لاءِ بيتن ۾ ظاهر ٿيل آهي. جيڪڏهن
 هن گيان روپي خزاني مان جدا جدا رتن ۽ ماڻڪ ۽ موتي جدا جدا ڳنڍي
 پوئي رکجن ته جدا جدا قسمن جي ماڻهن ۽ جدا جدا عمر وارن
 شاگردن کي منجهانئس آنند ايندو.

يڪمشت نموني، خروار. سندس پهرئين جلد جي پهرئين ڀاڱي کي
 ڪو وسترت ڄاڇي ڏسي ته خبر پونديس ته منجهس 220 داخلائون
 آهن، پر اهي جدا جدا قسمن جون آهن. ڪيترا ته آهن منجهس استوتر،
 اٽڪل ۳۴ کن، پر ڪهڙو نه عجب رس! سندن نالا ئي وڻجن ته دل

ناريندڙ: سڀ تون ئي تون، ست سري اڪال، اڻ ڏٺو پريم، تنهن جون
 منرا اڏيوت، ڪير چئي توکي دور، ڏيان پيوت، سرڙ جو ڪير آڌار؟
 واه تنهنجي يگيه! نرگڻ مان سگڻ ٿي آئين، اڪال مان سڪال ويس
 ڌاريءَ، آءُ انت جو تو نئين آڌار، ڪير ڪري تنهنجي ذات جو بيان؟ بي
 رنگ مان ٻارنگ ٿئين، پاڻ ڪيئن التائين؟ وس ۾ امبرت ڪيئن ٿو ڏئين؟
 ۶۵ - ۶۶ - ۶۷ - ۶۸ داخلائن ۾ ائين پيو ڏسڻ ۾ اچي ته ڄڻڪ
 پنهنجي آتم انيڙ پيو لکي، پنهنجي رام ڪهاڻي پيو ٻڌائي، اهي
 داخلائون هيٺ ڏجن ٿيون:

(65)

تنهن جي نام تان ٿيان قرباني،
 سهڻا انوپ اڳوچر جاني،
 جا لوڪ چون تنهنجي نا مهرباني،
 سا مون پسي سڄي مهرباني،
 لوڪ چون مون پت گوائي،
 پت ويل جي تو پئج رکائي،
 پت وڃڻ سان سمجھ من آئي،
 نڪري ويئي بدنام بدلائي،
 شترن جي دوستي تو ائين بتائي،
 دور ٿئي سڀ تات پرائي.

(66)

سوتڪ اکين کان هڪ هو آجو،
 پر نيٺ ٿيو ايمان جو ڪاجو،
 ايمان آيس ته مان اڪامي،
 ڪام نهوڙئس آيس بدنامي،
 بدنامي ڪئس سڄو اڪامي،

هؤميء نواري، تون ٿيئڙس حامي.

(67)

ڪروڙ اڱن کان هڪ هو آجو،

پر نيٺ ٿيو ايمان جو ڪاڄو.

ايمان آيس ته مان اڪروڙي،

ڪروڙ پتوڙيس، ڇهٽيس لوڙي.

بدناميءَ ڪئس سڄو اڪروڙي

هؤميء نواري تون ٿيئڙس سنڀوڙي.

(68)

جي ڪيرائن سي چڙهائن،

جي ماريئن سي جئارن.

ڪيميا تنهن جي سو پڇائي،

جو هؤميءَ جو رت چاڻي.

درويشي آهي دوست جو روپ،

وڪ آهي اميرت انبوپ.

تنهنجا پيارا سمجهن ڏک ڪل،

ڏک انهن ليءَ ناهه خلل.

بين ستوترن جا سرا ڏسجن ته اڪهه آپ اڪهه ڀات، ٻه پر،
مورت سڦل تنهنجي پيارا، ڪثرت ۾ وحدت، سرشتي، سج ۾ اڻو
وغيره. انهن مان ڪيترن ۾ اهڙو اونهو گيان ڀريل آهي جو ساڌارن
ماڻهو ته ڇڏ پر ڪي خاص ودوان به سمجهي نه سگهن، جيئن ته 124
ستوتر آهي ڳڻت وديا جي مهمما تي. انهيءَ ۾ ڳڻت جا جيڪي روپ،
ڀاڳ ۽ وڌيون ڏنبيون اٿس سي ته ڪي جن ايمر اي تائين ڳڻت پڙهي
هجي سي سمجهن. مشڪل مشڪل انگريزي لفظن جي برابر
سنسڪرت شبد ۽ هندي شبد ڏنا اٿس، جنهن مان خبر ٿي پوي ته
ڳڻت جي ڪيتري نه گهري خبر ڪيس هئي. ٻن ٻولن ۾ ئي سچ چيو

اٿس:

ڳوڙهو ڀاري تنهنجو ڳڻت شاستر.

ورلي ڪو انهيءَ وديا جو ڀاتر.

جڏهن مان يونيورسٽي لائبرري ۾ لائبررين هئس، تڏهن ڳڻت جي اصولن جا ڳوڙهي کان ڳوڙها ڪتاب ڏيارام گهرائيندو هو. ايترو سندس شوق هو ڳڻت سان ۽ اهڙو ئي وڳيان سان، جيئن هيٺ ڏسنداسون. وري ۱۴۸ داخلا واري ستوتر کي کڻي پڙهجي ته ڪيئن دوست ۽ دشمن، ڀاپ ۽ پڇ، دٿوي ۽ آدري سمپد، سرگ نرگ جي پروليءَ جي خبر پئجو وڃي ته سڀني ۾ هڪ ئي ايشور نظر ٿو اچيس. پر عجب ۾ عجب ته آهي سندس آرٽي گارين جي ۱۷۴ داخلا. انهيءَ ۾ پنهنجي پريتم کي، چورو، نگرو، نڳ ۽ ظالم ڪوٺيو اٿس ۽ لکيو اٿس ڪري آرٽي گارين جي هاڻي ڪريان ٿو ننڊ، من ننڊ ۾ ڪو درس ڏين، سد بيدار، اڪنڊ، اپنڊ. ڪيئن نه پنهنجي رام سان انگل ٿو ڪري! واه، ڏيارام واه!

جيڪي پرارٿنائون جو شوق رکندا هجن تن کي وري جيڪڏهن پرارٿنائون جون داخلائون جدا ڪڍيون ڪري ڏجن ته تمام آند ايندو. اندر لاءِ تمام اتر اشارا ڏنل آهن ۽ سچيون پرارٿنائون نام دان لاءِ، پرگهٽ ٿيڻ لاءِ، امرت پيارڻ، واڳون وارڻ لاءِ، سچيون پرارٿنائون ڏنل آهن پت رکڻ لاءِ، پنجن دشمنن کي مارڻ لاءِ، دوجا پاڻ نوارڻ لاءِ. ڪهڙا نه امولڪ وڃن! بي شڪر نه ٿيان. جڏهن دڪ جي چپاٽ لڳيم. سائين نه وساريان جڏهن اڃا ابتر ڪجهه ٿيڻ. يا ته جتي چوي ٿو:

انڌ ڌنڌ مان ڪڍي ڪر يار، منهنجي حيات طلب نواز. پرارٿنائون به ۲۶ کن آهن، ڪڍ سڀ ڪوڙ، جوت جڳاءِ، سيڪار مونکي، ڏي ذات نروان. ڪنهن کي اتر پرارٿنائون سڪڻيون هجن ته اهي پڙهي ڏسي سنت ڏيارام جون پرارٿنائون چابڪ ۽ رهاڻ ۾. نه فقط ڀڳتي ڀاو وارن لاءِ سندر ستوتر ۽ پريم پريون پرارٿنائون موجود آهن، پر ويچار وان

ودوائن لاءِ به تمام سٺو مانسڪ پوڄن موجود آهي. ڌارمڪ ويچار وائن لاءِ، گرواڻيءَ مان ائين ٿيل ويچار. ويگيانڪ درشتيءَ وارن لاءِ آهن وگناني ويچار ۽ اتهاسڪ ويچار.

گرواڻيءَ سان ديوان ڏيارام جو اتينت پيار هو. هي ڪتاب سمورا گرو گز صاحب کي اڀريل آهن. داخلا نمبر 72 مان ڏيارام جي شرڌا معلوم پوي ٿي. لکيو اٿس:

گز صاحب هن وقت ۾ گرو،
 گز صاحب ساد سَنگت ڌرو.
 گز صاحب ۾ آهي اها ڪنجي،
 جا ڏئي ٿي سڀ اڌياتمڪ پنڄي.
 مٺي نمائي منوهر پريمي واڻي،
 رس، گيان، ڌيان جي راڻي.
 وس هن داس جي هردي ۾،
 ٻار ڏيئو شبد جو اندر ۾.

پهرئين ڀاڱي ۾ اٽڪل ۳۰ داخلائون گرواڻيءَ جون اچن ٿيون. سندن سرن مان ڪجهه قدر خبر پوندي پوميون پومڪائون، نانتو ۾ ايڪتو، پرتينت جو ڪوٽ جيتڻ، ڪچا ۽ پڪا، گرم ڪانسواءِ اوند، اتم شڪتي، آتما ۽ پرماٽما، قدرت، دنيا دورنگي، اتم نيچ، بن بوجهي سڀ مٿيا پئي، سهاڳ ۽ ڀاڳ، اڳن، ٻن قسمن جو پاپ ۽ تپ، ايڪتا، هومي، مهارس اڌڪار، گيان، جنهن لاءِ چيل آهي:

پوڄن گيان مها رس مينا،
 جن چاڪيا تن درسن ڏينا.

انهن ۾ ڪيترو وگيان ۽ انيؤ پريل آهي ۽ ڪهڙي نه سٺي راه ڏيڪاريل آهي، تنهن جو تخمينو ڪجهه داخلائن پڙهڻ مان پئجي سگهندو، جيئن ته داخلا ۴۰ جنهن ۾ يوگ شاستر موجب درجا ڏيڪاريل آهن يا ۱۴۹ آڌتي ۽ دتي، جتي هوميءَ جو عجب رنگ ڏيڪاريل

آهي. يا ۴۱۴ داخلا ٻج شڪتين بابت جن مان ٿئي سارو وڪاس. جيڪڏهن گرواڻي پريمين لاءِ اهي گرواڻي مان اُتپن تيل ويچار ڪنا ڪري رڪجن ته تمام آئند اچين. تيئن ئي شاگردن لاءِ وگيان جا عام ڪتاب پڙهائڻ بدران جيڪڏهن وگيان ويچار وارا شعر ڪنا ڪري ڇپائجن ته تمام سٺيءَ طرح سنسار جي اڌيت شڪتين جي خبر پئجي سگهندي. وگيان جون اٽڪل ۳۶ داخلائون آهن ۽ انهن منجهه اڄڪلهه جي اولهندي وگيان جون حيرت انگيز کوجنائون ۽ خبرون بيتن ۾ پوتل آهن، جيئن انهيءَ سچ جي پندار کي ڏسي به پڙهندڙ سچي سائينءَ تائين پهچي سگهن. عام طرح چوندا آهن ته سائنس يا وگيان ماڻهوءَ کي ناستڪ بڻائي ٿو، پر ڏيارام جي درستيءَ ۾ وگيان نه فقط ايشور ڏانهن رجوع ڪرڻ جو سڀ کان سٺو ساڌن آهي، پر وگيان جي رستي ڏيارام ويدانت تائين به ٿو پهچائڻ گهري. داخلائن جي نالن مان خبر ٿي پوي ته نه فقط پوتڪ، رسائڪ، جيون شاستر، پر من وگيان ۽ آتم گيان جون ڳالهيون به ڏيارام درج ڪيون آهن. جيئن ته ڪجهه داخلائون آهن اديت اڻو، جوت جو ويگ، وديت ۽ چنڪ، پريم شڪتي، ترورا ۽ آواز، ڪهڙو ڏاڳو پايان ڌيان لاءِ، سرشتي ۾ گڙتو آهي آڪرشن.

هڪ داسي تنهن جي گڙتو آ ڪرشن

سڀ ڪم ڪري اڻ ڏئي پورن.

ڇايا، موثرگتي، ٻوڇ، مک، آڪاش، هم يگ، (برفن جو زمانو) انش، اٽڪرانتي، ابابيل، نيل ندي، ڌرتي ڪمپ، وستو، بل ۽ شڪتي، پتڪڙا جيوڙا، جيوڙن وشي، ڊاهڻ ۽ ٺاهڻ، اڻو، سرشتي، موتيءَ جي آڻيتي، واسنائون ۽ ڪامنائون، نئين من وديا، گرمک ٿيڻ.

آهر ڪيندري نه ٿيءُ، ڪڏهن جي اچين پنهنجو اڏار.

ٿيءُ تون پرپ ڪيندري، سچي سان ٿيءُ سچار.

ٿيءُ پننگ ڪيندري، لوڪ هت جو ڪر تون ڌيان.

معلوم ٿيندو ته ڪيترو نه گيان جو پندار ڏيارام سنڌيءَ ٻوليءَ ۾

موجود ڪيو آهي. وڳيان وشيءَ تي سنڌيءَ ۾ ٻي ڪا اهڙي ڪوٽا ڪيل مشڪل ملندي. اسڪولن ۾ سرشتي سکيا لاءِ هي وڳيان ويچار واريون داخلائون جدا جدا ڇپائجن ته تمام فائدي واريون ٿينديون ۽ پڙهندڙن ۾ ويڳيانڪ ۽ ڌارمڪ درشتي ٻئي آئين ڪنديون.

وري اهڙائي اُتم آهن اتهاسڪ ويچار. پهرئين جلد جي پهرئين ڀاڱي ۾ ڪل ٽي داخلائون اتهاسڪ ويچارن جون آهن، پر اهي به تمام ڏاڍي ويچار جي گهرائي ڏيکارين ٿيون. پهرين داخلا آهي ۱۰۱ ڪروڙ جي پراجي، نه ڪروڙ سان، يعني تواريخ جو سبق آهي ته جنگ، جنگ سان نه هٽائي سگهجي.

ٻي داخلا آهي ۱۰۵، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته درڪار، دشمن، ڊڪ، ٽي موٽا گرو منڪ. يعني گهرج، ويري ۽ تڪليفون اهي سڀ اسان کي وڪاس لاءِ موڪليل آهن، جي اهي نه هجن ها ته ماڻهو هوند سڌري ڪين سگهجي ها.

انهن ڳرن جو هٿ ٿئي نه پالهو -
جيستائين ماڻهو منمڪ، مد، متوالو.
اهي سيڪارين هڪ حاضران حضور،
جن رکيو پاڻ ستڱروءَ کان دور.
اهي سيڪارين اُتم تت ويچار،
اهي سيڪارين سنسار جو سار.
۽ ٽين داخلا آهي ۱۷۶ ۽ سندس سرو آهي؛
جن غلام ڪيا، سي غلام ٿيا،
تن ظلم سٺا، جن ظلم ڪيا.
اتهاس جي هيءَ شاهدي - دل هنداءِ ڪر نه بدي.

ڀڳتي پاڻ وارن لاءِ ستوتر ۽ پرارٿنائون، ويچار وانن لاءِ گرواڻي ويچار. وڳيان ويچار ۽ اتهاس ويچار، فقط اهي داخلائون چابڪ ۽ رهاڻ

۾ موجود نه آهن، انهن کانسواءِ انيؤ پريمين ۽ سڪيا پريمين لاءِ ڏيارام پنهنجا سنسارڪ ۽ آتمڪ انيؤ ۽ سڌيءَ طرح سڪيا جون داخلائون به ڪيون آهن، ڪن يوگين لاءِ اهي تمام ڪمائتيون آهن، گرمڪن لاءِ اهي اندر جو پٽ ٿيون ڏيکارين. پهرئين جلد جي پهرئين پاڳي ۾ ۲۳ داخلائون اهڙيون آهن جي انيؤ جي خاني ۾ داخل ٿيون ڪري سگهجن، جيئن ته سندس اُتم انيؤ آهي.

جا لوڪ چون تنهنجي نامهرباني،
 سا مون پسي سڃي مهرباني.
 درويشي آهن دوست جو روپ،
 دڪ آهي امـرت انـوپ.

پنج پوت، پوت پريت، مايا، ديو، ٿي اک من اک پاءُ، مايا جو منتر، هڪ تروپي، ديا، دعا ۽ دوا، خودياريءَ مان داياوري، نه ٿيءَ پاڻ سان ڪوڙو، اتم گيان وان ڪير؟ ڌيان ۽ ڌن، بندو ۽ ساگر، دڪ جي ڪيميا، ڪلون ۽ ڪلايون، منهنجو ڪرم ۽ تنهنجو ڪرم، جيوت ڌاران نه ڌرم نه ڪرم، اڪل جون ڪلون، جڳت سپنو، سک دڪ، خوشي رنج، ٻه روپ ايشور جا، اوزار ٻڌ جو، سرن پوڻ، اتم درشي، سو سمر درشي، مايا، اتم گهاتي، درلپ، شرڌا، ٻڙي. انهن مان پوين ٻن مان ڪجهه وچن مثال طور ڏجن ٿا، دليل ڊوڙائڻ سان ڪنهن به انت لڌو، شرڌا انينٽ ضروري، جي شرڌا پونجي ثابت، ته سات ملامت، پونجي لاپ به ڪروڙي. پنڊت پلي دليل ڊوڙائڻ، مان ته بالڪڙو پرڀ پرائڻ، عقل طوفانن ۾ ٿين گهڻا غلطان مون ٻالڪ لاءِ آهي شرڌاومان.

لڪي آيا آهيون ته ڏيارام جو تخلص هو ٻڙي. تنهنڪري ٻڙيءَ جو مطلب جو خود لکيو اٿس سو ڄاڻڻ ضرور آهي:
 ٻڙيءَ جي قيمت ڪهڙي گهٽ وديا،

تڇ انگ ڪري اننت اميا.
 هؤميءَ مارڻ آهي پڙي ٿيڻ،
 هؤميءَ مارڻ آهي اننت ٿيڻ.
 يعني مري جيءُ، ڪجهه نه ٿيءُ، ته سيڪجهه ٿيڻ.

هاڻي اچو ته سندس سڀ کان سٺيون داخلائون سالڪيءَ لاءِ
 ڄاڻيون. اهي آهن سکيا سنڀندي داخلائون جتي سنوان سڌا امر ٿو
 ڪم آڻي ۽ پاڻ کي به ۽ ٻين کي به سکيا ٿو ڏئي. اهڙيون به ۴۵ کن
 داخلائون جلد پهرئين جي پهرئين ڀاڱي ۾ آهن. انهن جو به جدا سنگره،
 ڪن خاص قسم جي منورتي وارن ماڻهن لاءِ تمام ڪمائتو ٿيندو.
 منجهن عجيب پرڀوڌ آهن جيئن نالن پڙهڻ مان ئي معلوم ٿيندو:

آسا ۾ نراس ره، خودياريءَ مان خدايوري، نه ٿيءُ پاڻ سان
 ڪوڙو، سنڃت ڪرم، قل اڃا ۽ اهمت ڇڏ، نيت سڌار ۽ انڌ نوار، اندر
 ۾ ڏس ڏئي، پير کان ويساهه وڌو، ٿيءُ پهلوان، ٿيءُ پرواڻ، ٿيءُ
 سجاڳ، عضوا گهڻا پر ايڪ ساهه، ويراڳ، حيوان اندر ۾. پهريون
 ڏاڪو اٽئي سڪرت، مر مر جيئي، زهر ۾ دارون، ڏهاڳ ۽ سهاڳ،
 جهڙي پریت تهڙي ریت، پاپ ۽ اڳيان، انت نه پاتو ڪنهن به، سخت
 پريڪشائون، هڪ نه وسار، واجههءَ درسڻ لاءِ، ڪرڪڻ ڪنجھڻ،
 مورڪ يار، سڄو پاڻ سڄو ڏاتار، من روڪ، ياد ڪري بار بار.

اهڙيءَ طرح ٽن ورهين جا ايڪويهه ڀاڱا ۽ هڪ هڪ ڀاڱي ۾ ست
 قسمن جي سامگري ڀريل آهي، ڀڳتي ڀاڙ وارن لاءِ ستوتر ۽ پراڻٿائون،
 گيان پريمين لاءِ گرواڻي ويچار، وگيان ويچار، اتهاس ويچار ۽ ڪرم
 مارگ وارن لاءِ انڀوءَ سکيا.

هڪ هڪ ورهه جي جلد لاءِ وري پرستاون پڙهڻ مان ڪجهه
 ليکڪ جو مول مطلب سمجهه ۾ اچي ٿو ۽ سندس اندرين منشا جي سڌ
 ٻوي ٿي. ٻئي جلد جي پرستاون پڙهڻ سان چابڪ لفظ جي مطلب جي
 خبر ٿي ٻوي. لکيو اٿس.

چپي چپي، هڻ من کي چابڪ،
 تن وڻ مشڪل رهڻ صادق.
 جنمن جا پارِي وڪار پلوان،
 نهوڙي ويندءِ، نه رهين ساوڌان.
 پريڪشائن ۾، جو فتح مند،
 سو وڏو پاڳي، سوئي ارجمند.
 رام نام جو ڪره بيچار،
 سي ڏنونت گني سنسار.
 ۲ - ڪاٿيون ڪوٽير گهڻيون گهڻيون،
 ڪاٿيون عاشقن پڪتن ٿيون.
 رجايم ڪڇ، جيڪي لڌم،
 مان نه اتم، مان ته اڌم.
 ۳- اڳر نه ملير جي ديهه ڇڏڻ تي،
 ملندم تڏهن جن کي ڏيائيم.
 اشارا جن جا ٿيا سڦلا،
 خيال جن جا سمرت آئيم.
 هت سنگ جن جو، دل جنين سان،
 موت پڄاڻان تن سماگم.
 ست سنگين نالا لکيم هن لي،
 پائر پڙهي ڳولن پرماتم.
 يقينو منڪي، انيؤ گهڻو،
 غائب پرگهت، دور نزديڪ.
 روح ورتن ائين ٻين جي روحن،
 ڏاهن جي وات ثابت ٿيڪ.

ملاقات تن هاڻي ادرشت،
 آھن چڻ مور اشرير:.
 پرچاڻ بنا هن داس جي،
 واپرن قلم مشڪ حرير.
 ۴- جاڳرت نند جو هيءُ جهان،
 جيئن ماتا پيٽ نند استان.
 موت در کولي ڪندم سجان،
 ڏسندس جيوٽ انوسندان.
 هت منهنجا سنگي لهندم سار،
 ياد ڪرائيندا پريو پيار.
 ۵- شل هي پستڪ ٿي ست سنگ،
 اهڙو سنگ جنهن ۾ ڪونه پنگ.
 پريپ سان لارائي رنگ،
 سچي عشق جو شل ٿي چنگ.
 آتم وديا جو شل ٿي انگ،
 ڪڍي سڀ تعصب زنگ.
 نوازي مذهبي جنگ،
 دل ڪنهنجي نه ڪري تنگ؛
 پيدا ڪر اسٽر امنگ.
 دنيا نشو لڳي سڪيو،
 پريپ حاضر سمجهڻ ڏکيو.

۶- شڪرانا هر گروهه جا، ٻيو سال خير سان پورو.
 شڪرانا هر گروهه جا، نه اجايو نسورو.
 شڪرانا هر گروهه جا، جنهن روز لڪارايو.
 شڪرانا هر گروهه جا، جنهن روز ڏيارايو.

شڪرانا هر گروءَ جا، جنهن تندرست رکيو.
 شڪرانا هر گروءَ جا، جنهن پرايو هي بکيو.
 شڪرانا هر گروءَ جا، جنهن ڪار ڪمارائي.
 شڪرانا هر گروءَ جا، جنهن سکيا ڄمارائي.
 ۷- اورَ ناهين ري ڪوئي، اَن ناهي ناهي ري.
 سروَ وياپڪ سائين، نه سائين کان به پري.
 آفتاب لا مڪاني، جلوو تنهنجو بيڪران.
 آفتاب لا مڪاني، سچا صاحب قرآن.
 جسم سيني عالمن، انتر جسم تنهنجي جان.
 آستان توشهم راستي، سر نمايان يڳوان.
 پردي ٻاهر پاڇا پاڇا، پردي ٻاهر پڻ پڙلاءُ،
 پردي اندر عشق نظارا، پردي اندر عشق صدا.

ڏيارام کي ايشور هرهند نظر پيو ايندو هو ۽ عجيب هئي سندس
 حب الوطني! پرستونا ۾ سنڌ کي هن طرح آيس ڏني اٿائين:

۸- سنڌ غريبڙيءَ ۾ ستگرو،
 ڏياريءَ پنهنجيءَ جو ڏيئو ٻارج.
 سنڌ غريبڙيءَ ۾ ستگرو،
 مٿيءَ پنهنجيءَ جو، پاڳ ورهائج.
 سنڌ غريبڙيءَ ۾ ستگرو،
 پڪتيءَ سڄيءَ جو پايو ٻارج
 تارڻ هار، ديال، ستگرو،
 سهرڊ شرڌالو، پراپڪاري تارج.

ڀاڱي ۹ جي پنجاهينءَ داخلا ۾ سنڌڙي بابت خوب پنهنجا امنگ
 ظاهر ڪيا اٿس.

جلد ٻئي جا به ست ڀاڱا آهن، پهرئين جو نالو آهي ائڪيه مندر جي

ضروري پوڙي، مستقيم يقينو مطلق ۾. ان جي منڍ ۾ سندر پراڻا
آهي:

نئون سال اديم جو، پريو پيارا،
ڪج برهم گياني، ڪرتا ڏاتارا.
جي توکي ڄاڻن سي پراڻڪاري،
جي توکي ڄاڻن سي آڳياڪاري.
جي توکي ڄاڻن تن نرمل جڳت،
جي توکي ڄاڻن تن نرمل منت.
ڏي اهڙي ڄاڻ پريو سنيهي،
اُچار ڪارڻ، سوڪم، ديهي.
ڏي اروگيم سٿول سرير،
من ٻڌ ڀر سڄيءَ اڪير.

ٻئي ڀاڱي جو نالو ”سهيلي پريم جوت“، ۽ منڍ ۾ سندر
پراڻائون، پرنام سان من ۽ انت ۾ وڃن آهن:

ڪهڙي نه سهيلي جوت، ڏني تواچ پراڻ پتي.
ڏني ڏني تون ڪنت پيارا،
بخشيندين نيٺ سنجوگ ستي.

ڀاڱي ٽئين جو نالو رکيو اٿس ”اوڙاه“، منڍ ۾ آهي سندر پراڻا:

هي حبيب هي قريب،
سيڪار مونکي عاشقن جي ٻولي.
من ائين رتل ٿئي،
منهنجي سوڪيم ديهه جي چولي.
سيڪار سائين محبت،
جنهن جو، پيارا، تون ئي لائق.
بخش مونکي سا غنيمت،

جا رکير تنهنجي درسن شايق.
 پڇاڙيءَ ۾ لکيو اٿس؛
 چابڪن جو نيٺ ٽٽڙو اثر،
 داس هڪ کن اوڙاهه ميسر.

چوٿين ڀاڱي جو نالو آهي ”سوريه درشن“، منڍ ۾ آهي سهڻو
 پرڀوڌ، سمجھ پاڻ کي نيچ کان نيچ.

ڏس سڀ ۾ هڪ سائين،
 ڪر تنهنڪي پنهنجي ارداس.
 اهو نيٺ اونائيندو، رهه تون سڀ جو داس.
 نيچ کان نيچ ملي اوچ کان اوچ،
 اهڙي سگهه آه اهمتا جي ڪوچ.
 سمندر نه ٻوڙي غريب ٻوچ.
 ۽ انت ۾، انتر سوريه، جي انيؤ بابت ڪوتاهي،
 هڪ پڇيڪ ٿيو ڪن بي هوش.
 اُمرت ويلا، ورتائين نروڌ.
 انتر ڀرن وچ سوريه پرڪاش،
 بي هوشيءَ مان، جڏهن سجاڳ.
 اهڙو پرڪاش، اڳ ڪڏهن نه ڏٺل،
 ڪڙيو سج هيڪر، وري جلد بهر.
 پوءِ ڀرن وچ، ساڌارن حالت،
 پر جوت وڪاس، ڪيئن ڪن به اسٿت
 انتر جي نه سج، ته ڪيئن پرگهت،
 ڪهڙي به شير نيار حالت.

پنجين ڀاڱي جو نالو رکيو اٿس، سيتل نهچل جوت انوپ ۽ منڍ ۾
 ئي سرووپاڪ سيتل نهچل جوت بابت بيت لکيا اٿس؛
 آدتيه ورتا، تيچ سُپرنا،

تون ساگر جوت، اسين ته جهرنا،
 ڪرمن ڀرماڻ اچن آورڻا،
 من بادلن مان به درس ڪرڻا.
 جيوت، وديا، ليءِ انا تم اڳيان؛
 آباد ٿيندو نيٺ بيابان.
 تعليم سا شڌ جا ڏي پتجا،
 حاضرن حضور تون سڀ جاءِ.

انت ۾ لکيو اٿس ته ”آديسي تسيءَ آديس، آءِ، انيل، اناد،
 انا هت، جڳ جڳ ايڪو ويس.“

ڇهين ڀاڱي جو نالو آهي ”انتر سمشت جو پتيجا“. منڍ ۾ ايشور
 کي استاد سان مشابيهت ڏنل آهي:

استاد ودياوان نيڪ خصلت،
 شاگردن پنهنجن ۾ وجهي طاقت.
 ٿيئن، ڀريو دياوان، نيڪ مصلحت،
 پنهنجي پڪتن کي ڏي تقويت.
 ۽ انت ۾ سمشت کي سمبڙڻ ڪري ان جي سرن ورتي اٿس،
 پر تصور کان اعليٰ، سرو حدن کان اعليٰ.
 سمشت کان گهڻ اڳڪٿا، هر هڪ ويڪتي سمشتا،
 سمشت اناد اننت، نرم مل سدا تنهنجو منت.
 سمشت هست ۽ سار، سمشت سدا نمسڪار.
 تنهنجو اڄ پتيجا انتر، جڏهن ڀاري طوفان ٻاهر.
 هنن چابڪن لاءِ وري لکيو اٿس:
 ننڍ ڏٺائين خيال، جن جهڙا نه اچن حال.
 قلم پيارا تنهنجي هٿ، تون ئي آهين منهنجي وٽ،
 سڀ تو مان ئي مولود، سڀ تو کان ئي پالود.
 جلوه تنهنجو اڄ آيو، هڪ ڪڻ جنهن آپ مٽايو.

شال اهڙيون ڪئون وڌن، شال ٿنن سڀ پنڌن.
 ستين ڀاڱي جو نالو رکيل آهي ”اور ناهي ري ڪوئي.“ منڍ ۾
 الهام بابت ڪوتل لکي اٿس ۽ لکيو اٿس ته کيس انگريزي شاعر
 ڪئڊمن وانگر الهام آيو آهي.

ڳائڻ وائڻ کان جو ڀڄندو هو،
 تنهنجي مليو الهام.
 انگريزي شاعر، پهريون ٿيو،
 ڏن سڀال جنهن ڪام.
 حڪم ٿي، هڪ رات سڀني ۾،
 ڊچ نم، هر گڻ ڳاء.
 اچي ڪنوڻ ڪنوئي، سندس من ۾،
 ذات تنهنجي هراء.
 ڇهين صديءَ ۾ سنت پرڳهتيو،
 ڌنار تي ٿي ڪرپا.
 مو مسڪين تي به، تو ڪرپا ڪئي،
 ديال ماتا باپا.

۽ آخر ۾ بيت آهن، جن جو سرو آهي ”اور ناهي ري ڪوئي.“
 اندرين آڪاش، اڏند ڪٽولي،
 چڙهي وري لهي، پتا ڪر سا اڏولي.
 ٻن ورهين جو ٻالڪ ٻولي ماتا سان،
 ٿيئن مان توسان ٻوليان.
 پتا ماتا منهنجا، سدا ڪريالو،
 هردي دريون ڪوليان.
 جو ٿڌ پايو، سو پروانا،
 سوڪ سَهجَ مَن سوئي،
 ڪرڻ ڪارڻ سمرت اپارا،
 اور ناهي ري ڪوئي.

ڏسبو ته ٻئي سال جي چاڪن ۾ پڳتي پاڻ ڀرڌان آهي ۽ انتر جوت جو پرڪاش وڌيل آهي.

هاڻي چاچيون ڪجهه احوال ٽئين سال جي چاڪن جو. پرستونا مان وري به ساڳيو سر پيو آلاچي. سڪيو اٿس؛

ڌنار ٻچڙي، دين وانگي، شاخون پن گڏ ڪير.

ڌاتار، ديا ڪندو آيو، ساڪشي ديا، وري ڀرير.

۲- سنڌڙيءَ شل سڌ پوي، ڪهڙا نه وڏا جهان علم،

مات ٿي منجهس تعصب، مٿن سڀ سندس ڀرم.

۳- مون مسڪين جو سين کي عرض،

جهان سمجهڻ، اسانجو فرض؛

تنهن سمجه لاءِ ڪير محنتون،

شل ڀائرن، ٽين ڪمائتيون.

هن مان صاف آهي ته ڪيئن ڌيارام اندرئين ۽ ٻاهرئين گيان جو

جيڪو پندار ڪٺو ڪيو سو چاڪن جي وسيلي، پنهنجي ٻاهريان

وڇڙيلن، پر اندر ۾ ياد رهندڙ، ڀائرن لاءِ ٻئي هر روز لکيو.

وگنان جا عجب، ويدانت جا عجب، جهان سمجهڻ ۽ جيو آتما ۽

پرماٽما سمجهڻ، اها هئي سندس ڪوشش ۽ انجو نتيجو هو چاڪ.

جيڪي موتي هت لڳا هئس سي ٻين کي پهچائڻ جي ڪوشش ڪيائين.

شل ان مان سڀئي لاپ وٺڻ، وٽ ۽ وقت آهر. ٽين سال جي پهرئين ڀاڱي

جو نالو رکيل آهي ”جي تيور ڌيان، ته تيور جيوٽي.“ منڍ ۾ پرارٿنا

آهي؛

سنيم ڪر سد آنند، سنيم ڪر سد آنند.

سنيم ڪر پرمانند، سنيم ڪر سد اڪند.

اور ڪو ناهي ري، اور ڪو ناهي ري.

تو ۾ به تيج ري، جو ڪنهن کان نه پري.

تيجسوي تيجسوي، جو سڀ آباد ڪري.
 ۽ انت ۾ جيڪي اشارا ڏنل آهن تن مان هڪڙو آهي.
 امرت ويلا ايڪانت شانت، امرت ويل رتن سان راڄ.
 راڄ راڄ رتن سان، جيئڙا، گر پرساد، پائين ساڄ.
 تيور ويراڳ وڏي ڪيميا، لائي سا پريمي ڌيان.
 اننت، نرنجن، جوت سروپ.
 ڏيندءِ نيٺ پرتئڪش گيان.
 ڌيان ڌريان، پرگهٽ ٿئي جوت.
 سگرو، گهٽ گهٽ ڪر، تنهنجي اوت پوت.
 ٻئي پاڳي جو نالو آهي ”وروڌن هوندي به ايڪو.“ منڍ ۾ آهي مڌر
 اوت پوت جي ساراه.
 ٻاهر پساه جو اسين ڪڍون ٿا،
 تنهنجو اثر آه بلڪل زهري.
 نباتي عالم، سج جوت مدد سان،
 بنائي سو اناجي شڪري.
 مايا جي وڪ مان، اناتر جي وڪ مان،
 آتما ڪڍي، ايئن، جيوت جوت،
 جيئءَ، ڌييءَ گر منتر پوتر،
 تو ۾ به ٿيندي مڌر اوت پوت.
 ۽ پوئين بيت جو سرو آهي، ”وروڌن هوندي به ايڪو.“
 منترن وروڌن، هوندي به تون ايڪو،
 وروڌن به سرود، ساهرو گهر پيڪو،
 تون ئي تون، ديال، دينن لاءِ ٿيڪو،
 پاوي جيڪي توکي، سو داس لي، نيڪو.
 لهرئين کي پنتا، ساگر ايڪتا،

نرگڻ اڪال ۽ ساگر ۽ بنب،
 پرتببن پنتا، بنب کي ايڪتا،
 کنڊ برهمند، موجون پرتببن،
 تئين ڀاڱي جو نالو آهي ”مطرب جي تار“ منڍ ۾ آهن ويچار، ”تون
 منهنجو بڻ“.

نه چوي هوا ساه نه ڪڻ،
 نه چوي جوت منڪي نه چڻ.
 ڪير آه مون ۾ ساه ڪڍي ٿو،
 ڪير آه مون ۾ جوت ڇڏي ٿو.
 اوت پوت سڀ ڪير اٿي ٿو،
 ڪير ٻيڃي ٿو، ڪير لڏي ٿو؟
 مان هڪڙو وڻ، تون منهنجو بڻ،

مون ۾ اوگڻ، ڪرين تون گڻ.
 ۽ آخر ۾ هڪ انيؤ ڏانهن اشارو ڪيو اٿس ۽ ايشور کي مطرب ۽
 پاڻ کي ان جي تار ٿيڻ لاءِ آراڌنا ڪئي اٿس:

هي مطرب پيار، ڪرينم پنهنجي تار.
 هي رزق داتار، ڏينم ڄَميرُ ڄَمَار.
 هي گڻن داتار، آڻ ڀَلَن قطار.
 هي مڪڻي داتار، ڪر هوميءَ ”زيرو زار“.
 هي سونهي سردار، وڻ منهنجي مهار.
 جيئن منزل نغز کي، چنگ ۽ تارون،
 جهان، هي مطرب، تو چنگ ۽ تارون.
 مطربا، دل ربا، خوش نوا، خالق.
 ماهه، مهر، سپر جا اعظم مبالڪ.

آگر رک پنهنجي، منهنجي مسڪين تار.
 آگر رڪني پنهنجي، مئل جيئار.
 هن ورهيه جي داخلائن جي چوٽين ۽ پنجين پاڳي مان جلد چوٽون
 ڇاپيو اٿن، پر سلسلو ساڳيو هلندو اچي.
 چوٽين پاڳي جو نالو ”مطرب جي ست.“
 انقلاب زور، هن سرشت،
 جتي لائين، اونهي درشت.
 مڇيءَ مغز، مُنڪ لڪيل،
 اوڍيا ڀر، وڍيا تڪيل.
 مڇيءَ مغز، مُنڪ لڪيل،
 اوڍيا ڀر، وڍيا تڪيل.
 منڪ ڀر به، جيڪي نهت،
 هڪ ڏينهن، ٿيندو پرورت.
 غريبي سا بادشاهي،
 وٺي ڀر ڏس پاڻ الاهي.
 ۽ آخر ڀر لکيو اٿس ”سچ ڪنڊ اڪنڊ“ بابت، ته اهو هتي به حاضر؛
 سچ ڪنڊ اڪنڊ؛ آهي نه ڪنهن هنڌ،
 سچ ڪنڊ اڪنڊ؛ گهرجي ڪانه ٻنڌ.
 سچ ڪنڊ اڪنڊ؛ آهي سيڪنهن هنڌ،
 سچ ڪنڊ اڪنڊ؛ پاڻهي پنهنجي ٻنڌ.
 سچ ڪنڊ اڪنڊ؛ ناهي ڪو سنڌ،
 سچ ڪنڊ اڪنڊ؛ پوي ڪرڻو نه ٻنڌ.
 جي ستگر ڪڍي، داس ڌنڌ ٿانڌ.
 پنجين پاڳي جو نالو رکيو اٿس ”جَزُون ڀر شعلا آڌري“. پهريائين
 ڪئي اٿس پرارڻا، پاڇي واريءَ جوت کان پار پهچائڻ لاءِ؛

تار، تار، الڪ نارائڻ، پار پار دڪڻ - اترائڻ
 آد جڳاد، نرنڪارا، آد جڳاد ايڪنڪارا.
 ٺٺن جت، سچ جوت اڪارا، نه چاڀڪ نه مارڻ هارا.
 نه ماڻي جا پتا ماتا، نه ڏاڙهڻ هار ڪتا.
 آخر ۾ انويو ڏٺو اٿس؛

ننڊ بڻيل گيت، جاگرت نه ياد،
 وري ٻهر نند، آيو تنهنجو ناد.
 جاگرت، اهو به، وري گم ٿيو،
 ڪوه اندر ڪوه، تنهن اندر ٻيو.
 پڪيڙا، پڪيڙا، چو اڃ مڙا تنهن جا ٻول،
 اچن ٿا منهنجي ڪن، ويئي ويئي نامَ تول؟
 معشوق تو دوارا، ڏي آلت شراب،
 معشوق تو دوارا، ڏي سوال جواب.
 هر هر ذري دوارا تنهنجي ناظري،

ڏنم پاڻ ۾ به تنهنجا، شعلا آذري،
 ڇهين پاڳي جو نالو آهي ”انواز ۽ آثار“. هن سال ۾ ڏسجي ته
 شمس تبريز ۽ مشنويءَ جو خاص اڀياس ديوان ڏيارام پي ڪيو آهي.
 پويان ٻه پاڳا هن سال جا فارسي لفظن سان پُر آهن، جيئن ٻهريئن سال
 جا پاڳا هندي پاشا جي لفظن سان.
 ڇهون پاڳو شروع ڪيو اٿس، ”خود انڪار مه اقرار“ جي بيتن
 سان؛

ضربخاني مان نڪرن ڪئين سڪا،
 چئي سگهجن سڀ راجا جا ڪڪا.
 هرڪو سڪو، هزار گم ڪري،
 چئي سگهجي، راجا کان پري.

چئي سگهجي. وري، راجا حاضر،
 شڪل سنديس، سڀ ڪڇ جي ناظر.
 هڪ پائي، ٻه ائين، راجا راڻي،
 جتان سگي، ات نيٺ سماڻي.
 آخر ۾ انوار ۽ آثار تي بيت لکيا اٿس، ڪجهه ڏجن ٿا؛
 هڪ گوهر کان، انيڪ انوار،
 انيڪ انوار؛ انيڪ آثار.
 انوار، آثار؛ تن سڀني هڪ آثار،
 پرسر سنڀند، مه ڪل اپار.
 هڪ وقت هئين عالم آنوار،
 ڪري آئين، هت عالم آثار.
 محنت ڪرڻ سان، وڃي سگهين پار،
 محنت آئيندي، مهر سڃيار.
 محنت سڀاڳ، لاراهيند ڀار،
 ملائيند نيٺ، هي روح، منار.
 وري لکي ٿو؛

ٽيون ورهيه، ٽيون ورهيه، جلد ئي ٿيڻو پورو،
 ڪهڙو نه ليک، ڪهڙو نه ليک، ڀرتو ستو ۾ سمورو.
 مون نه سٺ، مون نه سٺ، ڪهڙو پائيندم پرڀ چوڙو،
 اڀاڻي ٿي سڀاڻي، منڌ، منڱ نه اڃورو.
 منڌ منڱ نه اڃورو، ڪڏهن ٿيڻو نه ڪجوڙو،
 هردي ادار ڌاتار، ستو ڀرتو، سد، سدورو.
 منڌ ويڳاڻي، گهر پٽ مسافر،
 اهڙو آنند، ڪڻ، هردي ٿيو حاضر.
 انوار آثار؛ آثار انوار،

سڀ روپ انوپ، هڪ يارَ غارَ.
 جو سمجھون مسافر، سدا باقرار،
 جو سمجھون مسافر، سدا گھر ٻار.
 ائڪو نام ڏيائون، سڪ پاوه ميرِي پائي -
 هؤ مِي، دوجا دور ڪر، وڏي وڏيائي.
 تئين ورهيه جي ستين ڀاڱي جو نالو به عجيب، هماچل شڪر ۽ رات
 جو سج، يعني هماليه جي چوٽي ۽ رات جو اُجالو. پهريان بيت اٿس
 ڀرتو تي، وري به الهام جي اتهاس کي ٿو ياد ڪري؛
 چوٽيهه مهنا، روز روز، ستو کان رج، ٿمر رتا.
 چوٽيهه مهنا روز روز، پوتل، پرڀ جا پتا،
 چوٽيهه مهنا روز روز، پاتل پرڀ جي عطا.
 پوئينءَ باقي ستوتر آهي، هماچل شڪر ۽ رات جو سج،
 پوءِ پنهنجي تار ۾، شاهه راهه غيبي عالم،
 ڏسج نه منهنجي عين، سرو ڌڻي، نرليپ نرالمر.
 بيچون تون درون بيرون، دل غفا اڄ يار غار،
 سيتل هماچل، شڪر، شانت ايڪانت ات آپار.
 اک لڳي ويئي، نام چپيندي،
 جاڳيس رات، سج آڪاش چڙهيو.
 انتر آڪاش، چڙهيو سورج،
 تارن اچن، فرش عرش، مڙهيو.
 وڌندي ويئي، تيزي بارش،
 وڏي ڀڙ ڏن، نام جي به، اُرو.
 مينهن ڪرپا جو، وسيو هردي،
 انويو جو اُگيو نئون ٿرو.
 ستگر لائق، ڪيا پنهنجا،

پريپ وت ڪيو. نمائو سُرخرو.
ڪيئن نه ڏيارام ائين پنهنجي عمر جي پوين ڏينهن ۾ منزلون پار
ڪندو ٿي ويو ۽ ست سروي ۾ سماءُ ڄڻ لاءِ روز روز سانباھون ٿي
ڪندو رهيو.

چاڪن ۽ رهاڻ مان جيڪڏهن جدا جدا سنگره ٺهن، ته وگيان
ويچارا حصا هوندا شاگردن کي ڏاڍا ڪمائڻا ٿين، جو انهن ۾ وگيان
جون عجيب حقيقتون ڏيکاريل آهن ۽ وگيان جي وسيلي هنن ۾ ڌرم پاو
جاڳائڻ جي ڪوشش ڪيل آهي. ستوتر ۽ پرارتنائون به هردي ٺاريندڙ
آهن. وري انويون ۾ جي اندر لاءِ اشارا آهن ۽ سڪيائن ۾ سمجهاڻيون،
سي پڙهي ته دل جي عجيب درستي حاصل ٿي ٿي سگهي. گرواڻيءَ جي
پريمين لاءِ گرواڻي ويچار ۽ گر پرساد تمام سٺو آهي ۽ ڇت پرساد جي
سامگري آهي. آزمود گارن لاءِ اتهاسڪ ويچار تمام سٺو توشو آهن.
جدا جدا قسمن جي ماڻهن لاءِ، وديارٿين چاهي ويدانتين لاءِ، چاڪن ۽
رهاڻ ۾ دماغ، دل ۽ جيوت لاءِ سڄو خزانو پريل آهي. شل اهو
سندواسي ڪم آئين!

بين ڪتابن تي محنت

ديوان ڏيارام ڪشالو ڪري نه رڳو پنهنجا ڪتاب ٺاهيا، پر بين
جا ٺاهيل ڪتاب به نظر مان ڪڍندو هو. مرحوم شمس العلماء مرزا
قليچ بيگ، چچ نامي جو ترجمو پارسيءَ مان انگريزيءَ ۾ ديوان ڏيارام
جي چوڻ موجب ڪيو، ته اهو سو ڪتاب اول ديوان صاحب پاڻ نظر
مان ڪڍي، ڪيترن هنڌ ضروري ڦير گهير ڪري، پوءِ مرزا صاحب کي
موتائي موڪليو ته هاڻ ڀلي ڇپائي پڌرو ڪريو. ديوان صاحب
جيتوڻيڪ انهيءَ ڪتاب تي تمام گهڻي محنت ڪئي ۽ ان جو منڍ به
پاڻ لکيائين، ته به ائين ڪونه اڻايائين ته مون ڪا انهيءَ تي محنت ڪئي
آهي. مرزا صاحب کي به انهيءَ ڳالهه ڄاڻائڻ کان جهلي ڇڏيو هئائين، نه

ته هو پنهنجي ڪتاب جي منڍ ۾ ديوان صاحب جي شڪرگذاري ضرور ظاهر ڪري ها.

مرزا قليچ بيگ سنڌيءَ ۾ رباعيات عمر خيام جو ترجمو ڪيو ته ديوان ڏيارام انهن رباعين جو تات پرچ اهڙي عمدي نموني لکيو آهي، جو جئن پڙهه تئن فرحت پيئي اچي. ساڳيءَ طرح ديوان ڪوڙيمل، ساميءَ جا سلوڪ گڏ ڪري ٿي ڇپايا، ته سلوڪن جو تات پرچ ديوان ڏيارام لکيو. اهي ٻئي تات پرچ نهايت نزاکت سان لکيل آهن. اهي ٻئي تات پرچ نهايت نزاکت سان لکيل آهن ۽ منجهن ٻولي اهڙي سڀڪ ۽ سواڊي آهي جو ويجهڙائيءَ ۾ مسٽر پيرومل مهرچند سنڌي نثر جي ڪتابن مان چونڊ مضمون پنهنجي ڪتاب ۾ آندائين. مسٽر پيرومل جو اهو ڪتاب ”بهار نثر“ جي نالي سان مشهور آهي ۽ ويجهڙائيءَ ۾ بمبئي يونيورسٽيءَ وارن جڏهن اهو درسي ڪتاب ڪري منظور ڪيو، ته ڪيترن ماسترن ديوان صاحب جي انهن ٻنهي مضمونن جي نهايت گهڻي ساک ٿي ڪئي. سچ پچ اهي مضمون پڙهڻ وڙان آهن ۽ ديوان صاحب جي قابليت جي ساک ڀرين ٿا.

آخرين سکيا

منشيہ جيون جو مقصد آهي يوگ، يعني ايشور سان ميلاپ يا ايشور پراپتي. يوگ شاستر موجب انهيءَ مقصد کي سامهون رکي، سڀ ماڻهو ٽن درجن ۾ ورهايا ويا آهن. هڪڙا اتر اڌڪاري، ٻيا مڌيم اڌڪاري. تيان مندا اڌڪاري اتر اڌڪارين لاءِ ايشور پرنيدان هڪڙو مکيه ساڌن آهي. مڌيم اڌڪارين لاءِ يوگ جي ساڌن پاد جي پهرئين سوتر ۾ لکيل آهي ته ٽي ساڌن آهن يعني تپ، سواڌياءَ ۽ ايشور پرنيدان. مندا اڌڪارين لاءِ اٺ يعني ٻن - نيم - آسن - پراڻاڀام - پرتهار - ڌارٿا - ڌيان - ۽ سماءي.

جيڪڏهن جدا جدا ماڻهن جي حياتيءَ کي ڄاڻي ڏسبو ته خبر پوندي ته ڪن جي ساري عمر پنهنجي چال سڌارڻ جي ڪوشش ۾ لڳي ٿي وڃي. ڪي ان ڪا مٿي اهڙي قسم جا سايرش آهن جو سر درسي، سيٽل سڌا، سڀ جا سکڏائي،

ممتا ميل اندر ۾، رڪن نه رائي،

سامي سڏائي، ڪن اپڪار آڇاهه ٿي.

يعني چال ڪافي سڌريل اٿن ۽ منجهن پراپڪار ورتي ڀريل آهي. اهي ٿيا مڌيم درجي جا يوگ اڌڪاري. تنهن کان مٿي ڪي اهڙا آهن جن پنهنجي چال به اڳيئي سڌاري ڇڏي آهي ۽ پراپڪار به انهن ۾ سپاويڪ آهي ۽ يڪدم صرف ايشور ڌيان ۾ لڳي، منشيہ ماتر کي نئين رستي لائڻ جي ڪوشش ٿا ڪن، جيئن گرو نانڪ ديو. هي صاحب جي سڌا جپ ۾ لڳي ٿا وڃن ۽ ٻين کي به نام دان ڏيڻ جي ڪوشش ٿا ڪن، اهي سمجهن اتر اڌڪاري.

ڏيارام جي جيون چترتر ڄاڻڻ مان ايئن پيو ڏسڻ ۾ اچي ته سندس آتمڪ اوستا هن جنم ۾ مڌيم اڌڪارين جي درجي واري هئي. سندس جيون چترتر ۾ وڌيا وٺڻ کانپوءِ تي مکيه ڀاڱا ٽا ڏسڻ ۾ اچن. هڪڙو تپسيا پرڏان ڀاڱو، جنهن ۾ ڏيارام ۾ پراپڪاري ورتي پر ٻل ۽ پرڏان هئي، اهو آهي سندس نوڪريءَ جو زمانو. وري 1904ع کان وٺي ڪلفٽن ۾ رهڻ کانپوءِ سواديا ۽ جو انگ وڌڻ شروع ٿو ٿئي ۽ ٽپ سان گڏ سواديا ٻه لڳو لڳ هلندو ٿو رهي. اهو زمانو ۱۹۱۲ع تائين هلي ٿو. پوءِ ڏيارام سنسٽائن ڪولڻ ۽ هلائڻ جي ڪم ڪا هتجي فقط سواديا، وڳيان ۽ ويدانت ورتي وڌائيندو، ايشور پرنڌيان جي رستي تي چست طرح هلڻ شروع ٿو ڪري. جولاءِ ۱۹۲۳ع ڌاري يوگ جي پومڪا هن ۾ ظاهر ٿئي ٿي، الهام جو زمانو اچيس ٿو ۽ ايشور پرنڌيان سندس مکيه ساڌن رهجي ٿو وڃي. انهيءَ طرح يوگ پرشت، يوگ يڪت جي پدويءَ تي پهچي ٿو ۽ اميد ڪري ٿي سگهجي ته ٻي جنم ۾ سندس پدوي اتم اڌڪارين جهڙي ٿي سگهندي.

سندس جيون مان اسانڪي اها سکيا ٿي ملي ته ماڻهو هن دنيا ۾ آيو آهي پاڻ سڌارڻ لاءِ ۽ پورٽا حاصل ڪرڻ لاءِ. جيڪي به دڪ ۽ تڪليفون ڏسي ٿو سي کيس ڪرمن انوسار ملن ٿيون ته سنئين راه تي هلڻ سکي ۽ يوگ لاءِ اتم اڌڪاري ٿي سگهي. ڏيارام جي مکيه سکيا ماڻهن لاءِ هوندي هئي، ڀر، نيم ٻالڻ جي سکيا، ايشور پراپتي ۽ جڳت هت لاءِ ڪوشش ڪرڻ جي سکيا. انهيءَ لاءِ هن اسڪول ۽ سنسٽائون ڪوليون جن جو ذڪر تيرهين باب ۾ ڪيل آهي. انهيءَ لاءِ هن ليک لکيا ۽ پستڪ رچيا، جن جو ذڪر پنڌرهين باب ۾ ڪيو ويو آهي ۽ انهيءَ لاءِ هن ايشور استت ۽ پرارتنا لاءِ امنگ ڏيکاريو جنهن جو ثبوت چابڪ ۽ رهاڻ مان ملي سگهي ٿو.

هلندڙ زماني ۾ سنڌ جا جيڪي به مهاپرش ٿي گذريا آهن تن مان ڏيارام به هڪ مکيه هو. سندس پراپڪار ورتي، اسان سڀني کي

پراپڪاري ٿيڻ تي سڀڪاري. سندس گهرو گيان ۽ وشال ود وٽا ڏيڪاري
 ٿي ته ماڻهوءَ لاءِ فرض آهي، جهان سمجھڻ ۽ پاڻ سمجھڻ ۽ پرماتما
 سمجھڻ. انهن کي سمجھڻ جي هن ساري عمر ڪوشش ڪئي ۽
 پنهنجي جيوٽ سان سڌ ڪري ڏيڪاريائين ته: جان جئين تان سک -
 جيئن سک سکڻائي. سکڻائي ٿيڻ سان ۽ سکيا پراپت ڪرڻ سان،
 انسانن سان ايڪتا حاصل ڪرڻ ۽ اندر جو آرام ۽ ايشور سان ايڪتا
 حاصل ڪرڻ، اهي جيوٽ جا مکيه مقصد هن پنهنجي حياتيءَ هلائڻ سان
 ظاهر ڪيا. شل اسين اهي سڀ سبق دل سان هنڊايون! جڳت هت لاءِ
 هر قسم جون سنسٿائون جيئن هن کوليون ۽ هلايون، تيئن اسين به
 کوليون ۽ هلايون، خاص ڪري اسڪول، ڪاليج ۽ هنري سياڻون، اوج
 وڌيا لاءِ اسڪالرشپون، صحت آشرم، سيوا سڌن ۽ شانتِي آشرم هنڌ
 هنڌ کوليون. ڇت پراساد ۽ اندر جي آرام ۽ ايشور سان ايڪتا پراپت
 ڪرڻ لاءِ پڇن پاءُ، گيان، ڌيان، ڌارمڪ درشتي ۽ رهڻي وڌائڻ جي
 ڪوشش ڪندا رهون!

هرمڪ مهاپرش پنهنجي ديش ۽ ڪال جي ساٿين کي سمجھائي
 ڏيڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، ته جيوٽ جو مقصد سمجھو ۽ اها اجائي
 نه وڃايو. پنهنجن پنجن دوتن کان پاڻ پڇايو ۽ آتمڪ اُنٽي ڪريو ته
 جنم مرڻ جي چڪر کان ڇٽو ۽ جيون مڪت ٿي ڌرم ميگهه وانگر
 سڀني تي ديا، ڌرم ويچار جي ورڪا ڪريو ۽ سنسار کي سرڳ بڻايو ۽
 آتمائن کي پرماتما جي آندڙ دربار ۾ داخل ٿيڻ ۾ مدد ڪريو. شل اهي
 سبق اسين سندس حياتيءَ مان سکي سگهون! ۽ سنڌين لاءِ سنڌيءَ
 ٻوليءَ ۾ جو ڌيارام الهام ڇڏيو آهي، سو پڙهي پاڻ سڌاريون ۽ اپڪار
 ۾ اڳتي تڪڙي وڪ ڪئي سگهون.

اوھ شانتِي! شانتِي!! شانتِي!!!

ضمیمو

هندي لفظ	سنڌي معنيٰ	هندي لفظ	سنڌي معنيٰ
شرقا	ايمان	پستڪ	ڪتاب
سندا	جاني عزت	سھائتا	مدو
نمرتا	ھيٺاھن	يڪيہ	خير جو ڪم
ايشور پراپتي	اھل الله	آسيس	دعا
گرو	مرشد، استاد	پترستان	خوشي وارا
چرن ڪملن	قدر پير	ڌيان	فڪر، سوچ
جيوت	زندگي	گيان	ڄاڻ
جوت	روشني	وديدان	علم جي خيريات
آشيواد ايلاشي	دعا جو اميدوار	گياني	ڄاڻو
ارپڻ پتر	ارپنا	داني	سخي
وديا	تعليم	لگا	پيري
سنڌائون	جماعتون	ڪلا	سڌ، سمجھ
استرتا	دل جي ٽڪاءُ	ڌرم ورتي جاگرت	ديني خيال جي سجاڳي
چِت	ذهن	ودوان	علم وارو
پرستنا	خوشي	ڪريا	ڪرم
آتما	روح	پراپت	حاصل
آنند	سڪ	پنڪتي	سماجي
لاپ	فائدو	سندر	سھڻا
جنم ساڪي	زندگيءَ جي ڳالھ	وگيان	پڌ سڌ
پالڪن	پڙهندڙ	گورو	مري ويل جي سڙيل رک
پرستائي	خوشي	پانيتر	اڻڊريس
سوياڳيہ	خوش قسمتي سياڳ	سنگين ڀاري	دوستن جي جماعت
سمتيءَ	سمجھ	دڪشني	ڏکڻ وارا
ڪميا	معاف	ساھتہ آچاري	علم جو استاد
سنڌائون	سياڻون، جماعتون	آتياچار	وڏو ويچار
آتمڪ امنگ	روحاني امنگ	وشہ	مضمون
ويتتي	عرض	ڳٽڪي	مجموعو، ڪتاب
سپيتا	تہذيب	آپدا	مصيبت، آفت

هندي لفظ	سنڌي معنيٰ	هندي لفظ	سنڌي معنيٰ
استاڀن	پرڀا	اُپديش	تبليغ
وديالڀ	اسڪول	شرڌا	ويساه
پستڪالڀ	ڪتابخانہ	ڀڳتي ڀاءُ	ڀوڄا جو پيار
پرار ٿنا يون	عبادت خانہ	راجنيٽڪ	دستوري، قانوني، سياسي
ايڪائنٽ	گوشہ نشيني	وگيانگ گيان	سائنس حڪمت هنر
مؤن	ڳالهاڻڻ		جو علم
هنسا	ڪوس، ڏوهہ، گناهہ	ايڪائنٽ	گوشہ نشيني دؤر
جوتي بردان	روشنِي بخشي	گرنٽ صاحب	سڪن جو مذهبي ڪتاب
پرارٿنا	عبادت، ڌڻي در عاجزي	ڀاڻ	دؤر
ورت	روزو	سموادن	گفتگو
سنڌيا	مذهبي عبادت	ايڪائنٽ	اڪيلاڻي
پرارٿنا	بندگي - عبادت	ڌارمڪ ڪتاب	مذهبي ڪتاب
ديهانت	وفات	سانت اڀياس	خاموش مطالعو
ڌرم پتي	زال	نير پوروڪ	ٽائيمر ٽيل مطابق
ڪريا ڪرم	ڪفن دفن	گرواڻيءَ	مرشد جو چيل ڀول
پورن ويراڳ	دنيا وي خواهشن کي	ارٿ	سڪن جي مرشد گرو
	مڪمل طرح سان ترڪ	ودوان	نانڪ شرن جو ڪتاب
	ڪرڻ جي شڪتي.	روگئن	مريفن
ويوڳ	ويجوڙو	وڪار	بيماري، نقص
ايڪائنٽ	گوشي نشيني	پرڀا	واٽ، رستو
گيان	ڄاڻ، سمجھ، دانائي	سڪرت	نيڪي
ايڪائنٽ	وحدانيت	جيوت	زندگي
گنڀير پستڪ	ڳوڙهو ڪتاب	پوٿر آتما	پاڪ روح
آتمڪ آنتيءَ	روحاني ڀلاڻي	وهيءَ	ڊائري
ڀئي دان	ڀئي خيرتون	جيون چرتر	سوانح عمري
گيان يڪم	عقل سمجھ جي	تپسيا	تپسيا
	خيرات صورت ۾	وگيائي	ڏاهپ وارو، عقلمنديءَ
نيڪائون	شرحون، معنائون		جو حڪمت پريو خيال
نندا	گلا	گرواڻيءَ	مرشد واري ڀولي
ڀنٽ	مذهب		

هندي لفظ	سنڌي معنيٰ	هندي لفظ	سنڌي معنيٰ
سمي	وقت	اندر جو روح	اتر آتما
آتمڪ انٽيءَ	روحاني واڌارو	نيڪ خواهشون	شپ سنڪلپ
پريمين	پيارن	سوئل	پنگتي
آسيس	دعا	شيون تَت	پدارتن
اڪال اڪنڊ	غير قانوني خدا	تعلقات	سنهڌ
پاڳ	حصو	مجلسون	سيائون
ڪيرتن	پڇن، حمد، ثنا	قانوني، سياسي	راجنيٽڪ
پريات	پرهم ڦٽي	مذهبي	ڌارمڪ
پر آپڪار	بني تي احسان	صحتمند جسر	نروڳي ڪايا
جڳم هٽڪارين	ڪندڙ، خلق جو ڀلو	دوائن جي مدد	لوشڌ سھائتا
	چاهيندڙ	قاعدن قانونن	نيمن
پلھار	قربان	مميتن	مميتن
پرپ	الله	جماعت	سنسٿا
پونجي	موڙي، ملڪيت،	گھر	آشرم
ڪيرتن	پڇن، حمد ثنا	ذهني پاسخاطري	چت پرساد
ھري ڪٿا	الله جي ڳالھ	روحاني بيهودي	آتمڪ انٽيءَ
پنيہ	نيڪي	مذهبي	ڌارمڪ
دان	خيرات	حمد ثنا	پڇن ڪيرتن
ڀائبي ڀاءُ	ڀائبي سان پيار، ڀائبي	حاصل	براپت
	جو لحاظ	عبادت پوڄا	ڀڪتيءَ
ڀوجل	دنيا وي سمنڊ	اٿوسيشن	منڊلي
سڪرت	چڱا، نيڪ ڪم	ڪائونسلر	منٽريءَ
مڪت	چونڪارو	پيدا	اُتپن
آمرت ويلي	صبح وقت	خدمت ڪندڙ	شيوڙ ڌاري
گھٽ گھٽ	دل دل ۾	ڪتب خانہ	پستڪالھ
ايڪتا	هيڪڙائي	خيرات، سخا	دان
ست سنگھ	گلاڄائي ورونھن	نيڪ تمنا	شپ ڪامنا
انت	پڇاڙي	بني جي ڀلائي	پر آپڪاري
سنسٿائون	اٿوسيشن	قائم ڪرڻ	استاپن ڪرڻ
مها پرشن	مذهبي جوڳي	دانائي جي خيرات ۾ وساء	گيان يڪيہ ۾ وشواس

هندي لفظ	سنڌي معنيٰ	هندي لفظ	سنڌي معنيٰ
نارين ۾ وڌيا	عورتن ۾ علم	ستترتا	خود مختياري، آزادي
پنگتي	سماجي	پراتري ڀاءُ	ڀائيچاري جو پيار
ناري وڌيا	عورتن جي تعليم	اتياچار	بي انصافيون
وڌيا پرچار	تعليمي تبليغ	ورڌ تحرڪ	پر خلاف تحريڪ
ڪيڻين	ڪيتريون ئي	ڌرت	ڌڪار
برڪشن	وڻن، درختن	ڌرمي سنسٿائون	ديني ائسوسيئيشنون
آرٽڪ	گهرجائن جي مدد	ڌرمي ڀاءُ	ديني پيار
نورتي	خاتمو، ٻڃائي، ڀڄائي	نت نير	هميشه جو قائدو
جتن	ڪوشش	ڌارمڪ انٽي	ديني ڀلائي
پروار	ڪٽنب	ٽيڪا	شرح
گپت	ڳجهو، لڪل	وشيش	خاص، خصوصي
گپت ٻر اٻڪار	ڳجهيءَ طرح ڀلائي	ويراگ ورتي	بيچيني
وڌوائن	بيوه، رٽڙ زالون	اتهن ٿي	اداسي وارو خيال پيدا ٿيو
سنگ	سنگت	ودوان	عالم
گرهن	اپنائين	سريشت	بهترين عهدا
شيوا	خدمت	وديارٿي	شاگرد
آگيا	اجازت	وياگ	حصا، ڀاڱا
نشڪام	هر خواهش کان پاڪ	سنسڪرت پستڪاليم	ڪتاب گهر
	selfless بي لالچ	پائشلا	اسڪول
هر دو	سينو، دل	واچنالن	اڀياس گهرن
جيوت	زندگيءَ ۾	گائڻ آئين	ڳائڻ
شد	پاڪ، صاف	ڪنيائون	ڪنواريون ڇوڪريون
ڌرمي ڀاو	مذهبي پيار	جوشش	شاگرد
پنگتي	سياسي	گائڻ وڌيا	ڳائڻ جو علم
ٻيو فاراجيڪ منڊلي	قانوني جماعت يا	اڀيو ڳتا	تمام گهڻي موافقت
	سياسي جماعت	آتما جي اوستا	روح جي عمر
سمپادڪ	ايڊيٽر	نيمن	مقرر وقت موجب
ودوان	تعليم يافتہ	استاين	پرڀا
مت پيد	مذهبي ڳالهيون	اپامنا	عبادت بندگي
راجنيٽڪ درشتي	سياسي نظر	گمان يگم	خلق جي خدمت

هندي لفظ	سنڌي معنيٰ	هندي لفظ	سنڌي معنيٰ
سر درسي	هڪ ئي نظر سان ڏسڻ	شيوا	خدمت ۾
سيٽل سدا	تڌائي سان	ارڀڻ	وقت
سڪدائي	سڪ ڏيندڙ	اهاڻ	اولڙو، روشني
ممتا	هٿ وڌائي،	تيجسوي	تجمل وارو
ميل	مير	دویش	پيائي
اپڪار	پلائي	تمس	جذبو - ڪاوڙ
مهاپرش	عظيم شخص	رجس	لذت سان پيار
شيوا جو پاءُ	خدمت جي چاهت	ستو	سڄي گڻ وارا
اڀوڳ	موافقت	ورتاو	استعمال
سينڌيا	لم وقتي عبادت	وايو	هوا
ڪرمين	فعل، عمل	تيج	روشني
ست گرشوا	مرشد جي خدمت	اوچ ڦارمڪ	اعليٰ ديني
دویش	پيائي	پستڪن	سڄن
وشيءَ	ڪيش	ايڪتا	هيڪڙائي
موه	چاهت	پراتري پاو	پاڻيڃاري سان پيار
اهنڪار	هٿ وڌائي	ڪميا	صبر، معاف
اوديا	جهالت	سوارٿ	جاتي
مڪت	آزاد	نياٺ	لالچ لوپ
اپديش	تبليغ	ڪوپ	ذات قوم عذاب
پڇ ڪيول نام	الله جي نالي جو ذڪر ڪر	آنتي	پلائي بهبودي
انوپ مهمما	بي مثال ساراه ڀريندو	آپدا	آفت مصيبت
تت اڪري	جوهر، حاصل مطلب	آپديشڪ	تبليغي
ڪوتا	نظر	گتڪو	ڪتاب، مجموعو
پرڪاشت	پڌرا	سڌانتن	نتيجن
انتر جوت	اندر جي روشني	ويدانت	اخلاقي اصول
سنهند	ڳانڍاپو	اڀياس	مطالعو
پرپوءَ	سمجهاڻيون	پيڪت	الله جي عبادت ڪندڙ
وستار	اڀتار	آتر موڪش	روح جي چوڻڪاري
تات پرچ	تت	جڳت هت	خلق سان پيار
وديارڻي	شاگردن جي	ڪڪرمين	غلط ڪارين
اپاسنا	عبادت، پوڄا	ذرو	ذريعو
		ڪرم	عمل

هندي لفظ	سنڌي معنيٰ	هندي لفظ	سنڌي معنيٰ
مارڪ	رستو	نياٽ	قوم، ذات
گيان، ڌيان	فڪر سوچ	سندره اپديش	روحاني پلائي
ارداس	التجا، دعا	آتمڪ آنتي	مذهبي نصيحت واطظ
پوتر	پاڪ صاف	سانوڪ دان	سچي خيرات
سوريہ	سج	يوگيم	عابد پوڄاري
آڪاش منڊل جا سر	آسماني آواز	جڳياسو	علم جو اميدوار
الهد باج	لاحد آواز	بچ وبتوءَ	خراب ۾ خراب شئي
پراپت	حاصل	ٻڌيءَ لوڪ	سمجھ عقل
سورگي	بهشتي	ايڪ اونڪار	هڪ الله
نريڙو	بي خوف	ايڪاگر	يڪسو
سورگ	جنت	اپديشڪن	تبليغ ڪندڙ
پوتر استائن	عبادت گاه	پڇن ڪيرتن	حمد ثنا
سر وڌ	منو راڳ	آدرپورنا	پيت جو پوراڻو
آنهنءَ	هاڻوڪار	چنتا	ڳڻتي
اگنيءَ	باه	سڪرت	ٺيڪ ڪم
آچاريہ	عالم	اهنسا	بي ضررائپ نرمي
اهنڪار	چوٽڪارو	ستيه	سچائي
نثرت	نوڙت	يگيم	خيرات
مهاشترو	وڏو دشمن	آسيس	دعا حاصل
اچاه	اچ	پڇ	ثواب
نشوارڻي	لاطمع	ساتوڪ دان	سچي خيرات
ڪرتويه	ڪم عمل	هتڪاري	قرب محبت
چريتر	احوال	پاوان	مروت سخاوت
ڌارمڪ	ڌرمي	جڳت هت	مخلوق سان محبت
پڇنيڪ	پڇن وارا	ودوان	عالم
شد نر	پاڪ نالي	اتتر جوت	اندر جي روشني
جڳياسو	ڄاڻ جو اميدوار	پراپت	حاصل
ڌنڌي واد	جسن، شاباس		
آسيس	دعا		
سوکشم وياڳ	ننڍي کان ننڍو حصو		
اوشواس	بي ويساهي غير يقيني		
نشجو	يقين اعتماد		

راج رشي ديوان ڌيارا مر گدومل

پروفيسر شيوارا مر درسنگهداس قيرواڻي

"Beginning, middle and end are Thou,
then what am I?"

(Born: 30th June, 1857)
(Died: 7th December, 1927)

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڀرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اُهو به ڪوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليڱڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪار سان
تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چڻ ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهتا چڻ ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم-گولو،

جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)